

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Hegedűs Béla

Valóságos Kalmár György
Személy- és valóságreferenciák a források tükrében

Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Magyar és Európai Felvilágosodás Program
Témavezető: Dr. Margócsy István

Budapest, 2004.

Tartalom

1. Bevezető	4
1.1. a szerző problémája	5
1.2. a módszer	10
1.3. a művek	14
a <i>Traktátus</i>	14
a <i>Valóságos Magyar ABC</i>	15
a világnyelv-tervezetek	18
a <i>Mária Terézia</i> -ének	20
a <i>Magyar Merkúrius</i>	22
1.3.1. szövegkiadások	24
2. Kalmár György: a szerző/mű	26
2.1. a megírt személy	26
2.1.1. a külső	26
2.1.2. a jellem	30
2.2. a személy, aki magát írja	43
2.2.1. utazás	44
Kalmár keleti útja	48
1. hallei kapcsolat:	
<i>Institutum Judaicum et Muhammedicum</i>	58
2. hallei kapcsolat:	
<i>Johann Michael Witte</i>	62
2.2.2. pietizmus	65
újjászületés	68
<i>unio mystica</i>	70
istenfélelem	71
2.3. ismeretelmélet, <i>cognitio symbolica</i>	76

2.3.1. a probléma	76
2.3.2. episztemológia	78
Arisztotelész	78
Francis Bacon	79
Descartes	80
Hobbes	82
Leibniz	83
Wolff, Lambert	85
2.3.3. Kalmár ismeretelmélete	87
a bölcsesség elvesztése	89
liber mundi	90
a liber mundi <i>olvasói</i>	93
pietista ismeretelmélet?	96
a typus–antitypus	98
2.4. a személy mint jel	101
2.4.1. fiziognómia és pietizmus	101
2.4.2. fiziognómia és Kalmár	103
3. következtetések: Kalmár nyelvelmélete	106
3.1. az anyanyelv	106
3.2. (magyar) anyanyelv és a világ	111
3.2.1. az (anya)nyelvi megismerés	112
3.3. Jelentés: metafora – allegória	120
3.3.1. a figurális nyelvhasználat rehabilitálása	120
3.3.2. a metafora	123
3.3.3. az allegória	124
4. Kalmár-recepció	127
4.1. a <i>Prodromus</i>	128
4.2. a sorrend	134
4.3. az elízió-vita	138
4.4. a nyelvelmélet	140
4.5. korai kanonizáció	143
5. források	145
5.1. Művek	146

I. Proposals... 1753.	146
5.2. Kalmár levelezése	148
II. Kalmár Emmanuel Mendes da Costának. Cambridge, 1750. szeptember 24.	148
III. Kalmár Emmanuel Mendes da Costának. Durham, 1751, január 20.	149
IV. Kalmár Thomas Birch-nek. London, 1753. január 7.	149
V. Kalmár Ezra Stiles-nak. London, 1753. február 7–8.	150
VI. Ezra Stiles Kalmárnak. New Haven, 1753. augusztus 18.	151
VII. Kalmár Johann Heinrich Lambertnek, Augsburg, 1773. december 15.	153
VIII. Kalmár Johann Heinrich Lambertnek, Drezda, 1774. február 4.	155
IX. Kalmár Johann Heinrich Lambertnek, Breslau, 1774. március 15.	155
X. Kalmár Johann Heinrich Lambertnek, Bécs, 1774. június 13.	155
5.3. mások Kalmárról	156
XI. Lambert Felbiger apátnak	156
XII. Lambert Kästnernek	156
XIII. Kästner Lambertnak	157
XIV. Lambert Kästnernek	158
XV. Bastiani Lambertnek	159
XVI. Penzel Lambertnek	159
XVII. Lambert Penzelnek	161
XVIII. Kazinczy Kalmárról	162
5.4. recenziók Kalmár műveiről	164
XIX. A Göttingische Anzeigen a <i>Prodromus</i> ról	164
XX. A Göttingische Anzeigen a világnyelv-tervezetről	167
XXI. A Hannoversches Magazin a világnyelv-tervezetről	168
XXII. J. S. Vater a világnyelv-tervezetről	169

Felhasznált irodalom

172

1. fejezet

Bevezető

The actors in this tragedie, are three; God, Sathan, and Man, all which haue a stroke in this action, yet after a farre diuerse maner, euen as their natures are diuerse.¹

Kalmár György személye és műve jelentős irodalomtörténeti érdeklődést váltott ki az utóbbi időben. Az érdeklődés fő ösztönzője Weöres Sándor újrafelfedezése az 1970-es években, majd a szerzővel kapcsolatos publikációk az 1994-es debreceni Kalmár-konferencia anyagának megjelenése után szaporodtak meg számottevően. Szelestei N. László 2000-ben napvilágot látott forrásgyűjteménye tekinthető az első komoly vállalkozásnak a hagyományos Kalmár-kép átértékelésére.²

Mégis, Kalmár helye, szerepe mindmáig nincs kijelölve a magyar irodalomtörténet-írásban. Irodalmunk történetének 18. századi korszakolása különösen sújtja életművét, hiszen egyes alkotásai – mint pl. a *Valóságos Magyar ABC*³ – az 1772-es *korszakhatár* előtt két évvel, míg más, ugyancsak fontos művei már azután keletkeztek.

Ha a régi irodalomhoz soroljuk, akkor minden fontos, amit írt, és a bőséges életműben kuriózumokra is bukkanhatunk: így pl. az európai tudományosság által mindmáig nyilvántartott világnyelv-tervezetere vagy magyar nyelvvel kapcsolatos megnyilvánulásaira. Ha pedig a felvilágosodás korának magyar irodalmához soroljuk, akkor a versújítás terén tett erőfeszítéseit emelhetjük ki vagy magyar gramma-

¹ [93, 6.]

² [56]

³ A továbbiakban: *VMABC*.

tikáját: és valóban, a szakma eddig szinte csak ezeket értékelte. A magam részéről mindkét megközelítést alapvetően elhibázottnak tartom.

Egy adott korszak kanonizált előfeltevés-rendszerének óhatlan működésbe lépése különösen jellemző a 18. század közepének irodalom- és kulturtörténeti kutatásaira. Magyarországon a felvilágosodás fogalmán az ész diadalra jutásának korát (vagy az irodalmi megújulás fejlődéskoncepcióját) értettük sokáig, és ennek a diadalmenetnek stációit – irodalmi megnyilvánulásait – kutatta gyakran az irodalomtörténet. Holott messzemenően nem csak erről van szó.

Weöres Sándor közel három évtizedes újrafelfedezése megsejtett valamit, de alapvetően rossz irányt jelölt ki a Kalmár-értelmezés számára: szerinte a kulcs Kalmár *őrülete*; ebből következőleg nem szükséges rendszert keresni a *VMABC*-ben, hiszen az a szerzői szándéktól – ami így persze nem is rekonstruálható – nem függetleníthető, tulajdonképpen nem is értelmezhető. Weöres értékelése pontról pontra cáfolható, de egyvalamit mindenképp bizonyít. Az a világ, amelyet Kalmár műve – de mondhatok akár életművet is – magában hord, a mai olvasó számára nehezen befogadható, elsajátítható. Egy olyan hagyomány része, amely távol került tőlünk; de amelynek figyelembevétele egy újabb értelmezési kísérlet alapfeltétele.

1.1. a szerző problémája

Előfeltevésem a következő volt: a Kalmár nevéhez köthető szövegek újbóli befogadását nem csak az időbeli és kulturális távolság nehezíti meg, hanem egy bizonyos – közismert, valójában nem megalapozott – irodalomtörténeti hagyomány is, amely ezeknek a szövegeknek megváltoztathatatlanul tűnő, leértékelt helyet jelölt ki. Ez az alaphelyzet véleményem szerint igen szorosan összefügg a *szerző-történet*tal. A Kalmárral szembeni – zömében elutasító – kortárs és múlt századi kritika nehezen függetleníthető a szerzőről kialakított képtől, nem függetleníthető a fiktív *szerző-Kalmár-szobjektum*tól.

Kalmárról jobbára csak legendák maradtak fenn, amelyek a személyével szembeni ellenszenvet – érvényes kritikai vizsgálat hiányában – kivetítik a művekre is. Ez a hozzáállás a magyar irodalomtörténetben Kazinczy jellemzésével veszi kezdetét. Bevallottan nem csak a szerző műve, de a szerző személye által megjelenített világ is idegen, érthetetlen számára. Ezt követően a Kalmár-szakirodalom nagy része fontosnak tartja, hogy foglalkozzon Kalmár személyével. Az elemzett, bemutatott

művek mögött mindig ott van a személy mint ok. A legendás *figura* magyarázza az elutasítandót és a dicsérendőt is.

Habár a vázolt helyzet a mából nézve egyszerűnek tűnik, mégis fel kell tennünk a kérdést: mi az, amivel a megidézett tanulmányok jelentős része foglalkozik? Rá kellett ébrednem, hogy mennyire tisztázatlan a szerző fogalma az irodalomtörténeti munkák többségében. Különféle irodalomelméleti iskolák szerző-meghatározásai keverednek folyamatosan a klasszikus – nagyon leegyszerűsítve: szerző = kulcs a műhöz – meghatározással. Egyik célom, hogy a *Kalmár-legendárium* bemutatása kapcsán módszertani okokból rendet teremtsék a különböző szerző-fogalmak között.

Úgy tűnik, az irodalmi művek szerzője a legtöbb esetben hozzánk hasonló, külső és belső tulajdonságokkal rendelkező történelmi személy. A lehetséges források ismeretében következtethetünk az idők során a személyt érintő változásokra. Emellett hozzánk való hasonlósága a könnyű megismerhetőség és megérthetőség ábrándjával kecsegtet. Az irodalomtörténész igen ritkán találkozik személyesen vizsgált szerzőjével, mégis úgy érzi, hogy ismeri: talán még az utcán is felismerné, ha szembejönne. *Szerző-személynek* nevezem őt.

A szerző mégis más, mint mi. A szerző ugyanis műveinek atyja, alkotó. Valójában csak azért érdekel minket, mert fennmaradtak bizonyos, a nevéhez köthető szövegek. Szövegek, amelyeknek ő a tulajdonosa, s amelyek az ő akaratából születtek. Eleve hátrányból indulunk a művek értelmezésekor, ha nem vesszük figyelembe, hogy a szerző uralma hosszú ideig hatással volt, illetve ma is hatással van az értelmezésre.⁴ Még mindig meghatározza a szöveghez való viszonyt, mintha a szövegnek előfeltétele lenne a szerzői szubjektum működése (tulajdonképpen az alkotás folyamata); az értelmezés szempontjából nem lehet meg egyik sem a másik nélkül,

a Szerző *táplálja* a könyvet, azaz a könyvet megelőzően létezik, a könyvért gondolkodik, szenved és él; ugyanúgy korábbi a könyvnél, mint az apa a gyermekénél.⁵

És megfordítva: a szerzővé válás *pillanata* megegyezik a szöveg születésének pillanatával; szöveg nélkül nincs szerző, és ez ugyanannyira fontos, mint hogy szerző

⁴ „Még mindig a *szerző* uralja az irodalomtörténeti kézikönyveket [. . .], de még az irodalmárok tudatát is [. . .] Baudelaire életműve nem más, mint Baudelaire, az ember kudarca, Van Gogh életműve saját örültsége.” [6, 51.]

⁵ [6, 52–53.], ehhez még: „csupán arra a különös összefüggésre kívánok összpontosítani, amely egy szerző és egy szöveg között áll fenn; arra a módra, ahogyan egy szöveg rámutat erre a figurára [! HB], aki – legalábbis látszólag – kívül áll rajta és megelőzi őt.” [36, 27.]

nélkül sincs szöveg. Két külön *dolog*, ami csak együtt tud *létezni*. A korai pszichoanalitikus irodalomtudomány éppen e fiktív szerző szubjektumának az elemzésére tett kísérletet.⁶ Talán megmenthetünk valamit a ma már idejétmúlt eljárásból akkor, ha kiegészítjük azzal, hogy Freudnál eredetileg nem csupán egy szerző vagy *a szerző* sajátos fantáziaműködéséről van szó:

[. . .] az éjszakai álmok éppen olyan vágyteljesülések, mint a nappali álmodozások, a mindannyiunk által olyan jól ismert ábrándképek.

[. . .] a költészet, éppen úgy, mint az ábrándozás, az egykori gyermeki játék folytatása és pótléka.⁷

A fantáziaműködés és a költészet (s immár nyugodtan kiegészíthetjük: a műalkotás *élvezete*, befogadása) – most mindegy, minek folytatásaként és pótlékaként – részben a tudat által nem kontrollált *Esből* származik:

[Ez] a fantázia világának birodalma, ez a maga idejében, amikor a valóságelv fejlődése lezajlott, határozottan kivonta magát a valóságvizsgálat igényei alól és nehezen keresztülvihető óhajok teljesítésének színterévé vált. E fantáziakielégülések első helyén áll a művészeti alkotások élvezete, mely a művész közvetítése révén azok számára is hozzáférhető, akik nem alkotók.⁸

A művészt, az alkotót tehát *csak* az különbözteti meg a befogadótól, hogy

szerecsés a természete: legtitkosabb, önmaga előtt is rejtett lelki rezdüléseit alkotással fejezheti ki, mely másokat, néki idegeneket, nagy erővel ragad magával, anélkül, hogy ők tudnák, ez az elragadtatás honnan származik.⁹

Mindeddig a szerzői szubjektum és az irodalmi művek kapcsolatának különöségéről volt szó. De mi a helyzet az olyan szövegek esetében, amelyek műfajukat tekintve is igaznak akarnak látszani – mint amilyenek például az irodalomtörténeteket érthetően olyannyira izgató missilis levelek. Nem vagyok biztos abban, hogy

⁶ „A [korai] pszichoanalitikusok az irodalmi művet elsősorban a fantáziával állították párhuzamba, s egy adott szerző tüneteként kezelték.” [142, 166.]

⁷ [39, 62, 63.]

⁸ [37, 345.]

⁹ [38, 296.] De talán éppen ezért a „legkevésbé sem illendő azonban a művészt művének véges sorsáért felelőssé tenni.” [38, 258.]

a fikcionalitást az irodalmiság egyetlen kritériumának kell-e tartanom, de honnan tudhatom, hogy kétszáz évvel ezelőtt élt *hősöm* vajon nem hazudik-e egy adott levélben? Sőt, mi történik abban az esetben, amikor a nevezett szerző egy ilyen levélben közvetlenül a saját szubjektumában lezajlott radikális változásokról számol be? S amennyiben ragaszkodom az irodalmi és nem-irodalmi szövegek megkülönböztetéséhez, állíthatom-e továbbra is, hogy ugyanarról a *szerzőről* van szó? Ezekre a kérdésekre természetesen nem tudom a választ, viszont valószínűnek tartom, hogy a szövegek értelmezése közben a szerzői szubjektum önfelismerésen alapuló *felfedezése* nagymértékben függ ezektől a – talán – nem-fikciós forrásoktól. De azonnal hozzátehetem, hogy lehetőség szerint csak ezektől a forrásoktól függ: a filológus egyik feladata éppen az, hogy a mindenkori kánon metaszövegei ne azonosulhassanak a valódi történeti forrásokkal.

További követelmény, hogy az irodalomtörténész ne legyen válogató, sőt örüljön, ha talál valamit. Különös – most egyedi jelentésben – intertextuális viszony¹⁰ alakul ki a kutató és a szövegek között, s ennek indexe az újra és újra megtalált szerzői szubjektum.¹¹ Összetettebb a viszony a szerzői szubjektum és az antropológiai értelemben vett szerző-személy között. Különösen akkor, ha – mint Kalmár kapcsán látni fogjuk –, a múltbéli értelmezési kísérleteket jelentős mértékben befolyásolta egy elképzelt figura. Kalmár esetében a helyzetet tovább nehezíti, hogy irodalminak tartott művében a szerzői szubjektum folyamatosan elhatárolódik a szerző-személytől, illetve azonosul vele. A kutató, ha akarja, ha nem, a Kalmár György nevet nem csak a szerző-személyre, hanem a szerzői szubjektumra is alkalmazza. A dolog akkor válik tarthatatlanná, amikor a mindenkori értelmező magára is alkalmazni kezdi. (Mintha a korai pszichoanalitikus kritika ezt sugallná.)

A szöveg által *alkotott* szerző (szerzői szubjektum) – önmaga sajátos történetiségében – része a szövegnek, de sem szövegről, sem a szöveggel különös viszonyban lévő szerzőről nem beszélhetünk értelmezés, befogadási praxis hiányában. A szerzői szubjektum retorikai, poétikai és grammatikai eljárásokkal *tudatosan* utalhat magára, jelenlétének érzete hozzájárul az értelmezéshez, de – mint említettem –, ez csak a befogadó aktív részvételével és tudatalatti önfelismerésében lehetséges. A pszi-

¹⁰ V.ö. : [21, 54.] Továbbá: a posztstrukturalista pszichoanalitikus kritika „a szerzők helyett a szövegek és a retorika szolgálatába” állítja a pszichoanalízist. [21, 44.] Érdemes tanulmányozni a preformalista Freudot, és elgondolkodni azon, hogy vajon ennek van-e köze a forma okozta előörömhöz?

¹¹ A pszichoanalitikus persze tovább meri gondolni ezt: „[az] életrajzírók egészen sajátos módon kötődnek hőseikhez. Gyakran azért választották tanulmányaik tárgyává, mert személyes érzelmi okokból már előzőleg különös vonzalmat éreztek iránta.” [38, 276.]

choanalitikus irodalomkritika lényege így az az antropológiai-ontológiai felismerés, hogy az élet és az irodalom összefüggései valahol saját tudatunkban rejtőznek.¹² Az irodalom – pontosabban és egyszerűbben: bármely szöveg – „azt mondja el, amit hallani szeretnénk, bármennyire tiltakozunk is ez ellen.”¹³ Az irodalomtörténet tehát a mindenkori olvasatok elemzésével így a mindenkori kultúráról is bír mondanivalóval.

Érdekesen egybevág ez a gondolatmenet az intencionalizmus és a kontextualizmus vitájával. A kontextualizmus hívei

egyáltalán nem is foglalkoznak a szerzői szándék kérdésével, egyszerűen csak amellettsé válnak, hogy egy megnyilatkozás [mindenkori: HB] jelentését kontextusa biztosítja, ahogyan egy szöveg irodalmi státusát (vagy »irodalomillokúcióját«) is.¹⁴

Minden egyes olvasat így más és más befogadói kontextus terméke. Ebből következik az is, hogy minden egyes befogadó számára maga a szerzői kontextus is más és más, különös jelentőséggel bír (ha tagadja ezt, éppen azáltal). Így a szerzői szándék is a befogadói rekonstrukció terméke, talán a szerzői olvasat esetét kivéve. Ha azt állítjuk, hogy a szerzői olvasat csupán egy az összes többi olvasat között, szakmánk alapjait kérdőjelezzük meg.¹⁵ A szerzői olvasat a szerzői intenció egyfajta megnyilvánulása, de a befogadás során a szerzői szubjektum *tulajdonává* válik.

A tradicionális – pozitivista gyökerű – irodalomtörténet azonban nem befogadástörténetet jelent, hanem megnevezett szerzők és műveik – általában hierarchikus vagy pontosabban teleologikus – egymásutániságát. De nem is egy bizonyos mű vagy művek riceouri értelemben vett dolgára – tudniillik az adott műben rejlő és felfejtendő világra¹⁶ – kérdez rá, hanem saját elméleti alapállásából kiindulva igyekszik válaszokat *kicsikarni* a már eleve meglévő kérdésekre. Ehhez megnevezett szerzőkre van szüksége.

A nevesítés és a tulajdonságokkal való felruházás során *meghal* a szerző mint a műben jelenlévő szubjektum: születik ellenben egy névvel bíró személy, egy

¹² [21, 45.]

¹³ [142, 169.]

¹⁴ [49, 233.]

¹⁵ Ennek alátámasztására lásd a társasnyelvészeti érveket: [12, 189–190.]

¹⁶ Pl.: „Amit egy adott szövegben értelmeznünk kell, az egy világot tételező kijelentés, egy világ kivetítése, melyet magam is lakhatok s melyben legsajátabb lehetőségeimet felvázolhatom.” [109, 23.] Érdemes lenne a modern pszichoanalitikus irodalomkritika felől továbbgondolni Ricoeur kijelentését.

hivatkozási pont, akinek tarsolyában ott lapulnak *saját* művei. Amilyen a mű, olyan a szerző-ember, amilyen a szerző-ember, olyan a mű.¹⁷ A név egy halmazt jelöl ki, amelyen belül – tehát hierarchikus viszonyban – részhalmazok találhatóak: a művek maguk. Ha azt állítom, hogy a szerző örült volt, nyilván a műveiben is megtalálom ennek nyomait. Ha egy műről azt állítom, hogy *jó*, akkor ezzel szerzője – és közvetve többi műve is – felértékelődik. Mintha csak azért lenne szükség rá, hogy elválasszon és összekössön.¹⁸ A klasszifikáció során szükség van jó és rossz nevekre, szerzőkre egyaránt. Jó szerző nincs rossz szerző mint objektív viszonyítási pont nélkül. Érdektelenekre viszont nincs szükség. Csak az van, akit megnevezek.¹⁹ S akit megneveztem, az máris *áldható* illetve *kárhoztatható*.

Ebben az értelemben Kalmár György *nevének* fennmaradását kárhoztatásra ítélt szerepének is köszönhetjük, hiszen sok más feledésbe merült szerző nevével együtt *elfelejthették volna*, műve és személye azonban a máig ható irodalomtörténeti kánon kialakulása idején büntetésre ítéltetett.²⁰ Ha tehát hatástörténetét akarjuk kutatni, vizsgálnunk kell Kalmár György szerző történetét is. A nevéhez kötött szövegek recepciótörténetétől nem függetleníthetjük saját újraolvasási kísérletünket sem. Meg kell írni Kalmár megneveztetését, hogy ha kell, leszámolhassunk vele. Nem egyes emberek elítélő nyilatkozatai, hanem egy fiktív, Kalmár Györgyként megnevezett személy gátolja a szövegek újraolvasását.

1.2. a módszer

A *Kalmár György-mű* a mai olvasó számára nehezen megközelíthető, befogadható. Az a kulturális hagyomány, amelyben született, nagyrészt feledésbe merült. Azt is nehéz eldönti, hogy mely Kalmár-műveket vonjon be az értelmezésbe az értelmező? Vannak művei, melyekben a mai – de kijelenthető, hogy a mindenkori olvasó – számára is nyilvánvalóan működnek a (szép)irodalmi vagy annak tartott elsődleges kódok. Itt mindenképp előtt a formára, a műfajra és egy kissé elkülönülve ezektől a

¹⁷ A szerzői név mint tulajdonnév több, „mint egy indikáció, mint egy gesztus, mint egy másik személyre rámutató ujj; bizonyos mértékig a leírás megfelelője.” [36, 29.]

¹⁸ [36, 29–30.]

¹⁹ Foucault szerint a megnevezés gesztusa egyenesen a büntethetőség következménye: „A szövegeket, a könyveket, a diskurzusokat csak akkor és annyiban kezdték valóságos szerzőknek [. . .] tulajdonítani, amikor és amennyiben szerzőik büntethetővé váltak, azaz a diskurzus normaszegőnek bizonyulhatott.” [36, 31.]

²⁰ Talán még pontosabb, ha a Kalmár György *név* fennmaradásáról beszélek, hiszen művei – amint az látható lesz – rendre eltűntek, s csak lassacskán bukkannak fel újra. Ez a tény is a fenti gondolatmenetet erősíti.

figurális nyelvhasználatra gondolok. A *Valóságos Magyar ABC* a legkézenfekvőbb példa. Ezt olvasva és értelmezésével küszködve mégis az a benyomásom, hogy inkább *értekező* műről van szó. A zavar tovább nő, ha figyelembe vesszük Kalmár első pillantásra értekező műnek látszó műveit is, mint pl. a világnyelv-tervezeteket vagy a *Magyar Merkúriust*. Hagyományos műfaji szempontok szerint tehát nem lehet csoportosítani a műveket.

De talán nincs is szükség ilyen különbségtételre. Van olyan álláspont, mely szerint a figurális nyelvhasználat, a retorika „a referenciális eltévelyedés szédítő lehetőségét nyitja meg.”²¹ Lehet, hogy csak számomra, de elképzelhető egy olyan nyelvhasználat, amelyben egyáltalán nem így történik. Meglepő, hogy de Man kijelentése megegyezik a klasszikus retorikák általános figuralitás-meghatározásával, ami szintén a deviáció elméletén alapszik. S ha a figuralitást magával az irodalommal azonosítjuk, akkor ez az irodalom valóban „nem fogadható be meghatározott referenciális jelentésegység gyanánt, amely tökéletesen, maradék nélkül dekódolható.”²² Mint ahogy semmilyen kijelentés sem. Ha megfeledekünk az irodalom/filozófia dichotómiáról és annak alapjairól, s a deviációs elméleteket tagadva elfogadjuk a figurális nyelvhasználat szükségszerűségét, máris feltételezhetünk egy olyan – nem egyetlen – valóságot, amelyre az adott nyelvi megnyilvánulás reflektál.

Mindez felveti a kérdést, hogy lehetséges-e egyáltalán az irodalomról (pontosabban: nem filozófiáról) úgy beszélni, mintha filozófia lenne? Nem eleve félreértés-e minden értelmezés, ha ebből indulunk ki? Kalmár György a *Valóságos Magyar ABC*-ben egy, a miénktől eltérő, más nyelven ír szándéka szerint a valóságról, a világról. Meglehetősen nehéz így az értelmezés, főleg ha figyelembe vesszük, hogy az általa módszeresen reflektált világ, valóság meglehetősen eltér pl. az én tapasztalati világomtól. Mégis feltételezem, hogy „jelentés még annak is létezik, aki félreérti, amit olvas.”²³

Radikálisan továbbgondolva az eddigieket, értelmezésről nem, csak *félreértelmezésről* beszélhetünk. A legelső *félreértelmezés* maga a megnyilatkozás, amennyiben fogalmait egyetlen, a „világ leírására-megkonstruálására használt taxonómiában”²⁴ fedezhetjük fel. Csakhogy ilyen lexikonok nem léteznek, csak egyszeri, korlátozott tér, idő- és tárgybeli keretek között mozgó enciklopédiák. Kalmár is többször hangoztatja, hogy nincs deviáció, csupán a kontextusból kikövetkeztethető

²¹ [89, 23.]

²² [89, 14.]

²³ [12, 123.]

²⁴ [128, 321.]

jelentés. Úgy tűnik tehát, hogy a

filozófia arra kárhoztatott, hogy figuratív nyelvhasználatról való függésének mértékében egyben irodalom is legyen, míg minden irodalom, e probléma letéteményeseként, egyben filozófia is.²⁵

Az irodalomtörténész *felelőssége* ezért igen nagy: saját *félreértelmezésétől* függetlenül meg kell próbálnia felépíteni és magyarázni egy, a szerzői akarathoz és a mű születésének elsődleges kontextusához lehetőség szerint közelítő olvasatot, jelentést. Kecskeméti Gábor kijelentése – mely szerint

az irodalomelmélet korabeli rendszerei egyben ismeretelméleti-tudományelméleti mezők meghatározói is; az irodalmi stúdiumok – intencionálva vagy reflektálatlanul érvényesülve – ontológiai-episztemológiai tényezők²⁶

– ma még talán meglepőnek tűnik, de véleményem szerint megadja annak lehetőségét, hogy az irodalomtörténészek újra *filológusokká* válhassanak.

Mindaz, amit eddig kifejtettem, nyelvhasználati problémákat vet fel. Ezek a problémák jórészt azonosak Kalmár megszólalási problémáival. Az értekező így a szokásosnál többet idéz, s az idézet új kontextusában reménye szerint gyakran önmagát értelmezi.

Munkámban igyekeztem összegyűjteni lehetőség szerint minél több Kalmár személyével kapcsolatos adatot. Külön csoportosítom a külsejére és az egyéniségére vonatkozó adatokat, hiszen célom egy emberközeli, elképzelhető figura *megalkotása*. Hitelességről szó sem lehet, hiszen a véletlen és saját *szerzői szubjektumom önkénye* rendezi személylyé a forrásokat.

Igyekszem számba venni azt is, ahogyan Kalmár György szerző–személy önmagára – a *szerzői szubjektumra* – utal műveiben. Ezzel kapcsolatban foglalkozom utazásaival, különösen az első, közel-keleti illetve oroszországi utazásával. Véleményem szerint ez az út a személyiségfejlődés szempontjából különös jelentőséggel bír, továbbá nem elhanyagolható tanulságokkal szolgálhat az utazás allegorikus értelmezésének lehetősége is. Részben ezzel kapcsolatos az a mindeddig megoldatlan

²⁵ Persze az idézett hely így folytatódik: „Állításaim látszólagos szimmetriája azonban ne ültessen el hamis biztonságérzetet az olvasóban, hiszen ami a filozófiát és az irodalmat e ponton összeköti, az nem más, mint az azonosság és a pontosság közös hiánya.” [90, 28.]

²⁶ [66, 282.]

probléma, amit Kalmár és a pietizmus kapcsolata jelent. Pietizmuson nem a protestáns kegyesség valamely speciális feltételek alapján jól vagy könnyen elkülöníthető irányzatát értem, hanem egy olyan gondolkodás- és életmintát, amely – korai szakaszában mindenképp – a felvilágosodás bizonyos eszméinek előkészítője volt.

A dolgozat nem vállalkozik Kalmár György műveinek teljes értelmezésére. Szándékom azonban, hogy Leibniz, Wolff, Johann Heinrich Lambert és Kalmár műveinek egymás mellé állításával felhívjam a figyelmet a klasszikus nyelvújítási mozgalmat közvetlenül megelőző, arra hatást gyakorló nyelvelméleti, nyelvfilozófiai gondolatokra. Ezt szolgálja az ún. ismeretelméleti fejezet, amelyben számba veszem Kalmár ezzel kapcsolatos megnyilatkozásait. A *cognitio symbolica* problémáját vezérelvként tekintve elhelyezem gondolatait a megfelelő filozófiai hagyományban, és sejtetek vagy inkább megalkotok egy ide vonható teológiai hagyományt is. Ezen belül számot vetek egy lehetséges *pietista ismeretelmélet* – hangsúlyozom: nem hermeneutika – lehetőségével.

Ezt követően a jelként – *árnyékként, typusként* – felfogott személy problémájával foglalkozom, illetve ennek partikuláris tudományával: a fiziognómiával. Számba veszem és vizsgálom Kalmár ezzel kapcsolatos megnyilvánulásait, s kitérek a fiziognómia és a pietizmus meglepő kapcsolatára.

A korábbiak alapján kísérletet teszek Kalmár nyelvelméletének rekonstrukciójára, különös tekintettel egyrészt az anyanyelv, másrészt a figurális nyelvhasználat problémájára a *VMABC*-ben. Nyelvfilozófiai munkásságának összes művére kiterjedő, átfogó és rendszeres bemutatására nem vállalkozom, különös tekintettel arra, hogy ezek a művek három-négy diszciplína határterületén helyezkednek el.

Régóta foglalkoztatja a kutatást a jelentős különbség Kalmár hazai és nemzetközi ismertsége között. A korabeli Kalmár-recepció bemutatásával ennek okaira is szeretnék választ találni.

A dolgozat végén közlöm az általam feltárt források – melyek a korábban publikált forrásoktól eltérően elsősorban Kalmár nemzetközi kapcsolataira vetnek fényt – kritikai igényű átiratát. Ezek jó része még nem jelent meg nyomtatásban vagy nehezen elérhető, s úgy gondolom, hogy a dolgozat bizonyos következtetéseinek megértéséhez szükséges a teljes szövegek ismerete.

1.3. a művek

Az önmagát filológusként és teológusként meghatározó Kalmár két *főműve*, a világnyelv-tervezet (értve ezen a korai *Proposalst* és a három különböző nyelvű változatot) és a *Valóságos magyar ABC* mellett ritkán ejtünk szót kisebb jelentőségűnek tartott műveiről, holott azok eddigénél behatóbb ismerete kívánatos lenne a *főművek*, azon belül az engem most leginkább érdeklő *VMABC* értelmezése szempontjából.

a *Traktátus*

Az általam azonosított és vizsgált nyomtatott példány az Österreichische Nationalbibliothek tulajdona. A nyomtatványnak nincs eredeti címlapja, amely megadná a pontos címet, a nyomtatás helyét és idejét. Tudomásom szerint a nagyobb magyarországi könyvtárakban nem található meg.

Két nagy részből áll: egy az ajánlást követő Mária Teréziához címzett latin nyelvű előszóból vagy ahogy Kalmár nevezi a *VMABC*-ben: levélből („SACRATISSIMA MAIESTAS! PRINCEPS ac DOMINA mea Clementissima!”), és magából a császárnőt dicsőítő disztichonokkal bevezetett *Traktátusból* (Sprüche Salomonis XXIV: 21.: יהוה בני ומלך: *Mein Kind, fürchte den HERRN und den König*). A latin nyelvű előszó egyes fejezetei nem ismeretlenek a *VMABC* olvasói előtt sem, hiszen a szerző lábjegyzetben idéz belőle részleteket, eddig azonban nem volt egyértelmű, hogy pontosan milyen – elküldött vagy nyomtatásban megjelent – levélről van szó. A levélben az uralkodóval szembeni elkötelezett hűségéről tesz tanúbizonyságot, és ezzel magyarázza magának a *Traktátusnak* az elkészültét is. Ez a protestáns teológus részéről szinte önmegalázó hűség a *Traktátus* bemutatása során szinte magától értetődővé válik. Az előszó arról is tudósít, hogy a *Traktátus* első változata magyar nyelvű, és 1763-ban keletkezett. Ennek a magyar változatnak a kéziratát találta meg és adta ki Szelestei N. László.²⁷

A magyar kézirat csak a királyról szóló részt tartalmazza, azt viszont Kalmár később szinte szóról szóra fordítja németre. A német változat, tehát a nyomtatott mű, a disztichonokba rejtett kronosztichonok szerint 1766-ban készült. Egyébként – mint említettem – sem az évszám, sem a kiadó, sem a kiadás helye nincs feltüntetve a nyomtatványon. Szinnyei a következőképpen sorolja Kalmár többi műve közé: „*Tractat über den Text: Kind fürchte den Herrn und den König. Mit einer lateinischen*

²⁷ [56, XI. forrás, 117–141.]

Zuschrift an die Kaiserin Königin. Wien 1764”.²⁸ Forrása minden bizonnyal Ignaz de Luca lexikona volt, ahol szószerint ugyanezt olvassuk.²⁹ Horányi Elek 1776-ban a *Memoria Hungarorum* második kötetében a helyes évszámot adja meg és a könyv amszterdami megjelenésére utal. Ez utóbbi nem elképzelhetetlen, hiszen 1766-ban ugyanott jelenteti meg Kalmár a zsidókhöz írt levél héber fordítását.

Horányi megemlíti azt is, hogy a *Traktátus* német nyelvű, és hogy egy latin előszó csatlakozik hozzá: tehát látta a művet vagy olyantól hallott róla, aki ismerte. Kalmárral kapcsolatban egyébként meglepően tájékozott – a világnyelv-tervezet említése után hosszú lábjegyzetet ír a témáról –, de ami fontosabb: úgy tűnik, hogy jól tájékozott.

Amit biztosan állíthatunk: a kötet 1766-ban – ha esetleg ez után, akkor mindeképp 1769 előtt (*VMABC*) – jelent meg, valószínűleg Amszterdamban,³⁰ de egy része már 1763-ban készen volt magyar nyelven. Az 1763-as év különös jelentőséggel bír Kalmár életében: ebben az évben indul ellene egyházfegyelmi eljárás, és ebben az évben következik be alább tárgyalandó megtérése, újjászületése. Többek között ez az esemény és a keleti utazásai során szerzett tapasztalatai indítják a *Traktátus* megírására, mint az az uralkodónőhöz írt levélben olvasható.

A mű a Példabeszédek könyve 24. fejezetének 21. versét, pontosabban annak első felét értelmezi: *Féld az Urat, fiam, és a királyt*. Három nagy fejezetre osztható: 1. Mit jelent a félni ige? (Ez a legrövidebb, mindössze két lapos fejezet.) 2. Mit jelent félni az Urat? 3. Mit jelent félni a királyt?

a Valóságos Magyar ABC

Kalmár hexameteres műve a *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-Avarici. Adparatus criticus ad Linguam Hungaricam* című könyve függelékeként jelent meg 1770-ben Pozsonyban. A könyv első része latinul íródott, és mint a cím is jelzi, nem teljes grammatika, csupán kritikai jegyzet. Ennek utolsó, *De Metro* című fejezetét a hosszabb címben külön is jelzi Kalmár. Ezt követi először a *Valóságos Magyar ABC*, majd az ahhoz csatlakozó *P[ost] S[criptum]*. Az előbbi a címlap szerint 4634 hexameterből áll, az utóbbi 990-ből. A *Valóságos Magyar ABC* címet Kalmár adja a némiképp más jelentésű latin megjelölés után: „quod inscribitur

²⁸ [126, 877–878.]

²⁹ [85, I. 224]

³⁰ Talán bizonyítja ezt az is, hogy a szedő bizonyosan nem német anyanyelvű volt (pl. a főnevek a legtöbb esetben kis betűvel vannak írva és elég sok a feltűnően hibás nyelvtani szerkezet is).

Thesaurus Hungaricus: hungarice; *Valófágos Magjâr ABC.*” (A cím problémájára még visszatérek.)

A hexameter-folyam gyakorlatilag tagolatlan. A szerző egy határpontot jelöl, az 1245. sort. Ezt a tartalmilag elkülönülő első részt állítása szerint 1761-ben Jasiban fejezte be. Ez a szakasz a teljes, soha el nem készült mű szempontjából is igen fontos: praxis és teória itt fonódik össze leginkább. Sőt fontosnak tartja ezt a részt a mű elé csatolt *Summában*³¹ külön is kiemelni:

Az-Embërnek épfégeben-lévõ állapotjáról, és esetérõl, s e'bõl következett lelki és testi nyavalyásfágáról; ëdj fzóval, az-õ egész romlott termézetérõl (V. 1245.).

Mint ahogy a nyelvkritikai rész is csak *prodromus*, úgy a *VMABC* sem teljes: csupán az *A* betűhöz tartozó rész jelent meg nyomtatásban. Nem tudni, hogy Kalmár elkészült-e további részekkel, mindenesetre a művön belül vannak utalások az abc későbbi betűire. A *Post Scriptum* a több, mint húsz éves peregrinációja során keletkezett *Itinerarium*ából közöl részleteket.

A mű megértését nem segítik a mű versformájából következtethető műnemi megfontolások sem. A *VMABC* ugyanis nem epikus mű, semmiképpen sem eposz (amely műfajt egyébként Kalmár külön megemlíti a költemények lehetséges csoportosítása során). Valójában a könyv nyelvkritikai részében, a *De Metro* fejezetben adott műfajmeghatározásával sem megyünk sokra:

[Poema] *universale* dicitur commentatio quuiusquam propria, eaque *critico-philologica*, in omni *scientia*, *arte*, et *re naturali*; una cum *confectariis* tam *theoreticis* quam *moralibus*.³²

A formával kapcsolatban meg kell említenem, hogy Kalmár a *De Metro* fejezetben elsők között állapítja meg, hogy magyar nyelven léteznek rímes szótagszámláló és időmértékes versek is, majd megalkotja ezek szabályait is:

Verfa fev *metrica Oratio* mihi dicitur duplex: *stricta* et *ligata*. *Strictam* uoco, quae *rhythmi* folum et *numeri syllabarum* habet rationem; *quantitatis* uero nullam. *Ligatam* autem, quae ad leges *quantitatum* atque *pedum* poeticorum est compofita.³³

³¹ Innen ered az igen gyakran hibás címhasználat!

³² [51, 193–194.] Majd a 204. oldalon utal a *VMABC*-vel kapcsolatban erre a műfajra.

³³ [51, 183.]

Megadja ezek magyar elnevezését is, gazdagítva ezzel a magyar nyelvű verstani fogalmak később igencsak nagy számát:

Irj, a-mikép' tetfzik, *fzabad Irás-al*, ava' *Vers-el*.

Lépj, ha akarsz, *kötözött*, va' *fzorított lábbal*, akár-mint.

De, ha ugjan téhetéd, minden-kor' lépj *kötözött-el*.³⁴

Először a verset a *szabad írással* szembeállítva határozza meg: *metrica Oratio*. A vers tehát meghatározott szabályok szerint működő nyelv. Nem titkolja Kalmár azt sem – és ezt alátámasztja a gyakorlata is –, hogy a mértékes verselést tartja többre. Verstanában megállapítja, hogy manapság inkább a rímes versek használatosak, amelyek négysorosak és ugyanazon rímre végződnek. Egyedül a tehetségesnek nevezett Faludit tudja párosrímű versekkel kapcsolatban példaként felhozni.³⁵

Kalmár aprólékos verstani javaslata követők nélkül maradt, mert olyan szabályokat akart meghonosítani, amelyekhez konkrét korábbi megvalósulás nem kapcsolódott. Hagyomány nélkül akart hagyományt teremteni, természetesen minden siker nélkül.

Az értelmezést a *Post Scriptum* rejtett narratív struktúrái sem segítik. Nem indulhatunk ki a mű stílusából sem, tehát hogy az mennyire barokkos stb., mert éppen azt fogom bizonyítani, hogy a nyelvhasználat a költeményben elméleti megfontolásból olyan, amilyen. Tudatos választás eredménye, és nem a hasonulni illetve különbözni vágyásból eredeztethető.

Korabeli megnyilvánulásokból feltételezhető, hogy már a kortársak sem voltak képesek értelmezni a szöveget, legfeljebb részeit tudták megérteni. A tanácsstalanság a mai értelmezőkön is úrrá lesz, elég csak Weöres Sándor, Szuromi Lajos vagy a hozzám még leginkább közel álló Egyed Emese-féle értelmezési kísérletre gondolni. Kalmár Teleki Józsefnek írt, a *VMABC* – illetve a *Prodromus*. . . – értelmezhetőségének és bírálatának kérdését érintő levele engem is bizonytalanná tesz:

[. . .] én igen csodálkoztam azon, hogy a Felséges Herceg egy emberre bízhatta e dolgot, akárki légyen az [. . .]³⁶

³⁴ *VMABC*, 367 (171).

³⁵ [51, 183–184.] Megjegyzendő, hogy Faludi hivatásának és nevének csak kezdőbetűit adja meg.

³⁶ 1770. február 5., Buda. [56, VIII. forrás, 101.] Az idézet a következőképpen folytatódik: „annál inkább is csudáltam, hogy Nagyságod [Teleki], okos Úr lévén, magára vállalta úgy mint az egész Munkának megvizsgálását. . .”

Nem tudom, hogy Kalmár a nyomatékot az *egyre* helyezi vagy az *emberre*, de az általa megfogalmazott feltételek közül – amelyek szerinte elengedhetetlenek a mű megértése szempontjából – jó pár ma már nem teljesülhet.³⁷ Ezek ellenére azt gondolom, hogy lehetséges valamifajta ahistorikus olvasata a szövegnek, amelynek kiindulási alapjául a műben már az első olvasás alkalmával feltűnő *különös nyelvhasználatot* választottam. Így lesznek a *VMABC* – általam talán tágan értelmezett – elsődleges kontextusának részesei két évszázad ismeret- és nyelvelméleti munkái.

Ez a különösnek nevezett – pontosabban: erősen figurális – nyelvhasználat irodalminak mondott vagy szépirodalmi igénytel megírt szövegek esetében nem lenne meglepő; mégis a *VMABC* korabeli szövegekkel párhuzamba állítva alapvetően más. A szöveg retorikus nyelvhasználata mintha szembenállna a világra való reflektáltság folytonosan hangoztatott igényével. Az értelmezést nehezíti, hogy a szavak szintjén a jelentés folyamatosan oszcillál a hangsúlyozottan metaforikus illetve – ahogy Kalmár nevezi – „tulajdonképpen” között. A „példázat”-nak nevezett, általában explicit allegóriák is nehezen értelmezhetők világra reflektáló szövegegységekként. A probléma éppen az, hogy a szöveg nyíltan akar reflektálni egy bizonyos világra – ti. az Isten által teremtettre –, mégis a közvetítő nyelv oly mértékben figurális, hogy az legkevesebb elbizonytalanítja a befogadót.

Kiindulási alapként tehát elfogadtam, hogy a szöveg elsődleges szándéka szerint az Isten által teremtet világ leírására vállalkozik. Tettem ezt a magam dolgát könnyítendő, mert mint látni fogjuk, ennek a világnak mint halmaznak a definiálása korántsem olyan nehéz, mint amilyennek első pillantásra tűnne. Feltételezem továbbá, hogy ez a mindenképp furcsa nyelvhasználat az említett világ leírhatóságával hozható kapcsolatba.

a világnyelv-tervezetek

Kalmár három nyelven, háromszor publikálta világnyelv-tervezetét.³⁸ Az 1772-es latin nyelvű berlini változatnak nem kisebb a patrónusa, mint Johann Heinrich Lambert, korának kiemelkedő filozófusa. Az ő úgynevezett *Monatsbuch*-jából ismerjük a nyomdába adás időpontját: „1772. Jan. Nova litteraria. Grammatica Kalmaria-

³⁷ Pl.: „(1) annak, aki azt magára vállalhatja, vagy jobban kell tudni énnám, vagy legalább, kell úgy tudni mint én, mind e Nyelvet, mind pedig a többit, valamilynek ezzel valóságos sógorsága vagyon.” [. . .] „4szer; hogy amit meg nem ért s által nem láthat, írás által tudakozza, vagy tudakoztassa meg az Autortól” [. . .] „6szor; hogy semmi beszédet, amely épület nélkül való, meg ne engedjen házában.” stb. [56, VIII. forrás, 101.]

³⁸ Vö.: [52], [53], [54].

nae linguae universalis typis tradita.”³⁹ Talán jellemzi Lambert ezzel kapcsolatos munkálatait, hogy ebben a hónapban más foglalatosságát nem is említi.

A nagy mű persze most is csak ígéret maradt; a három kötet a várható előfizetőket hivatott meggyőzni. A római olasz nyelvű kiadás már kiegészül egy nyelvfilozófiai bevezetővel, ezt átveszi a bécsi német nyelvű is, de ez lesz végül a legteljesebb⁴⁰, mert az időközben különböző tudós újságokban megjelent ismertetőkből is közöl részleteket.

Ezekben a kiadásokban Kalmár utal egy 1753-as londoni és egy 1767-es lipcei nyomtatott hirdetményére is, de ezekről mindeddig csak innen volt tudomásunk.⁴¹ Szerencsére – valóban szerencse, mivel levelek mellékleteként – előkerült a londoni *Proposals*. . . két példánya, az egyik ráadásul Amerikából, a Yale Egyetem kéziratárából. (A két oldalas nyomtatványt közreadom a források között.) A lipcei nyomtatványnak nem akadtam nyomára. Fontos bizonyíték a két hirdetmény arra, hogy Kalmár már igen korán komolyan foglalkozik a témával. S hogy ez a foglalkozás nem csupán esetleges volt, tanúsítja Nagy István kecskeméti iskolatörténetének sokszor félreértett vonatkozó részlete. A Kecskeméten hivatalt viselő hírességek között 21.-ként említi a praeceptor Kalmárt:

Kalmár György. Tiszt. Gózon Úr idejében⁴² Kecske-méti Tanító, híres orientalista. Itt laktában dolgozott azon munkáján, mellyet azután Berlini jó akaróinak költségén ki adott. . .⁴³

Úgy tűnik, hogy a három tervezet megjelenése után sem hagyott fel Kalmár véglegesen azzal a tervével és ígéretével, hogy a *nagy* művét is kiadja egyszer. Erre közvetett utalásunk van Johann Michael Landerer Pozsony város tanácsának címzett, Kalmár nyomdalapítási kérvényével kapcsolatos beadványából, amely említi,

³⁹ [78, 31.] Jellemző a kiadó jegyzete Kalmárról (kiem.: HB): „Kalmar, eine *originelle Gestalt*, der eine Universalsprache *erfunden zu haben glaubte*.”

⁴⁰ Leszámítva a berlini és a római kiadás grammatikai részében még meglévő, a világnyelv poétikai felhasználásának szabályait taglaló részt.

⁴¹ Bár talán Bastiani abbé is erre utal. Ld. a forrást: 159. oldal.

⁴² Gózon István, aki szintén a negyvenes években tanul Debrecenben, 1752-től 1764-ig rector professor Kecskeméten: Kalmár tehát semmiképpen sem lehetett a hetvenes évek elején praeceptor a városban, mint azt néhány publikáció korábban állította.

⁴³ [94, 91.] A hírességek listája megjelent a Tudományos Gyűjtemény 1823/6. kötetében, továbbá létezik a kéziratnak egy némileg átdolgozott 1826-os másolata. Abból megtudjuk, hogy a praeceptorok fizetése 1759-ben 70 Forint plusz 8 öl fa. A református gimnázium könyvtárában található latin nyelvű héber nyelvtanát Kalmár 1764-ben Nagy Istvánnak ajánlja (a kötet legvégén egykorú bejegyzéssel egy cipőpaszta-recept található: probat, áll a végén), tehát kapcsolata az iskolával később sem zárható ki, így Nagy utalását Kalmár munkálkodásaira is hitelesként fogadom el.

hogy Kalmár csak saját műveit akarja kiadni, „und hauptsächlich seine Universal Philosophische Sprache”, amelyről egy kis értekezést már Bécsben kevés – üzleti – sikerrel kiadott.⁴⁴ Sem a privát nyomdából, sem pedig az először 1753-ben megígért teljes kiadásból nem lett semmi.

A Kalmár számára máig tartó *világhírt* megalapozó munkákat a *VMABC* elemzése során mindenképpen figyelembe kell venni, de újra hangsúlyozom, hogy a világnyelv-tervezetek elemzésére ebben a munkában nem vállalkozom. Erre egy Kalmár György nyelvelméleti munkásságát teljes spektrumában bemutató és elemző másik dolgozat lesz hivatott.

a Mária Terézia-ének

Kalmár György 1778-ban adja ki költeményét Bécsben, a címzett a királynő: Mária Terézia. Az alkalom a nagyszombati egyetem áthelyezése Budára és újbóli megnyitása. Kalmár az egyetem alapítójaként üdvözli a királynőt, és ezzel – holott nem felel meg a történeti tényeknek – valójában mégis a lényegét érinti. A Budán megnyitott egyetem ugyanis csak anyagiakban örököse a nagyszombatinak, szellemiekben új intézmény.

A királynő már 1769 és 1770 között reformokat sürget az egyetemmel kapcsolatban s többek között felmerül a költöztetés terve is. Az egyetem ekkor még a jezsuiták kezében van, akik az oktatásból kizárnak mindent, ami kapcsolatban lenne a felvilágosodás eszmerendszerével. Az oktatás korszerűtlensége elsősorban a skolasztikus szellemben keresendő.

1770. szeptember 10-én születik meg a *Norma studiorum* című szabályzat, amely lényegében állami felügyelet alá helyezi az oktatást.⁴⁵ Ekkor lesz igazi értelemben vett egyetemmé az intézmény: megalapítják a jogi és orvosi kart. Az áthelyezés most már valóban szükségszerűvé válik, a nagyszombati lehetőségek nem tudják kielégíteni a fejlődésnek indult iskola igényeit.⁴⁶ Külön bizottság foglalkozik az áthelyezéssel; ennek először csak tagja, majd később a költöztetés vezetője Kempelen Farkas udvari tanácsos. Kempelennek ismernie kellett Kalmárt: ott látjuk nyelvtervezetének előfizetői közt, majd beszélőgépét bemutató könyvének nyelvfilozófiai bevezetésében hivatkozik rá.

Az egyetemen az első tanév 1777. november 3-án nyílt meg a budai vár újjáépített

⁴⁴ [56, X/5. forrás, 111.]

⁴⁵ [74, 499–500.]

⁴⁶ [125, 66.]

királyi palotájában. Az ünnepélyes megnyitóra viszont csak 1780. június 25-én került sor, a koronázás negyvenedik évfordulóján.⁴⁷ Kalmár tehát gyorsan és időben reagált, hiszen az első hivatalos köszöntő beszédek csak a megnyitón hangoztak el. Mindemellett műve Bécsben jelenik meg, s feltételezhetjük, hogy legalább híre eljutott a királynőhöz. Ezt a feltételezést erősítheti, hogy Kalmár Albert főherceggel is ismeretségben állhatott – aki nyelvtervezetének előfizetői közt is az első helyen áll –, s aki akkor már elvette feleségül Mária Terézia Krisztina nevű lányát, és, ha csak névlegesen is, de Magyarország helytartója.

Mik lesznek a tudománynak és annak terjedésének elvárt eredményei – kérdezi Kalmár. Elsőként a társadalmi békét, kiegyezést említi. Másodszor – az előbbivel összefüggésben – erkölcsi javulásról, az erkölcsi rossz megszűnéséről beszél. Ebből következik, hogy az ég áldással jutalmazza a megváltozott embereket és társadalmi rendet. Ez egyrészt természetbeni hasznokat jelent, másrészt szorosan az emberrel összefüggő dolgokat: megszűnik a szegénység minden fajtája, ebből következőleg megszűnnek a betegségek és a járványok is. Az előbbiekre elérésére nem elegendő a mindennapi kérések, szükség van a tudomány felvirágoztatására is. Az ég ezt fogja jutalmazni, és éppen ez hatalmazza fel Kalmárt Mária Terézia szerepének ilyen nagyfokú misztifikálására, alakjának *égi szférába* emelésére.

Tudjuk, hogy Kalmár legfontosabb művei állandó támadásnak voltak kitéve az akkori magyarországi értelmiség részéről. Ha csupán ily módon is, de mégis benne volt az irodalmi vagy nyelvészeti köztudatban. Erről a munkájáról azonban még ez sem mondható el, mivel nincs tudomásunk arról, hogy valaki reagált volna a műre. De a legmeglepőbb az, hogy a költemény gyakorlatilag ma is ismeretlen.⁴⁸

Kalmár éneke 110 sornyi többé-kevébé sikerült hexameterből, pontosabban leoninusból áll. A leoninusnak nem a klasszikus formáját használja – tehát disztichont soron belüli rímekkel –, hanem hexameter sorokat rímeltet párosával. Meg kell említeni, hogy már a *VMABC*-ben is él néha ezzel a formával.⁴⁹

A leoninus forma hazai védelmezőinek érvelése során mindig felmerül, hogy így valójában csak magyar nyelven lehet verset írni, és ezt a német és a többi nyugati nyelvekkel szembeni erényként értékelik. Orosz Lászlót idézem:

A formai mesterkedés a barokk költészetfelfogásra megy vissza, s új

⁴⁷ [74, 500–501.]

⁴⁸ Kivétel ez alól Margócsy István tanulmánya, aki a többi üdvözlő beszéd és költemény kontextusában tesz Kalmár művéről fontos megállapításokat. Pl.: [92, 253.]

⁴⁹ [41, 111–112.]

időszerűséget nyer a nemzeti nyelv II. József németesítő törekvéseivel szembeni kultuszától.⁵⁰

A költemény hét részre tagolható, a részeket Kalmár csillaggal választja el egymástól. Ebből hat részben a királynőt szólítja meg, egyben pedig a *magyar Helikonhoz* szól.

Kalmár György írásmódjával, egyedi hangjelöléseivel Benkő Loránd foglalkozott alaposabban monográfiájában. Ő az, aki először méltatja nyelvészeti munkásságát is azt megillető módon. Összehasonlítja a *Prodromus*. . . – azon belül természetesen a *VMABC* – és a *Mária Terézia*-ének nyelvezetét, és megállapítja, hogy az utóbbiból szinte eltűnnek a provincializmusok – tehát Benkő vizsgálati szempontjából fejlettebb –, csak a fedeles betűk maradnak meg.⁵¹ Nem érdemes most kitérni Kalmár hangjelöléseire – szerintem az sokkal fontosabb és meghatározóbb Kalmár verselése, poétikája és nyelvelmélete szempontjából, minthogy csak felületesen érintsem. A hangzó nyelvet gyakorlatilag nem lehet leírni: erre rájön Kalmár. De mivel egy – hangzó – normanyelv meglétét vagy megvalósítását elméleti okokból kizárja, illetve tagadja, szükséges az *egyszeri* hangzó beszéd, *nyelvhasználat* minél tökéletesebb visszaadása. Ebből következik, hogy Kalmár költeményében nem különböztethetünk meg szabályos metrikai képletet és megvalósulást, mert a kettő nála ugyanaz, és ez magyarázza a hangjelölésre tett rendkívül aprólékos megállapításait, és persze esetében annak gyakorlatát.

a Magyar Merkúrius

Csupán egy csonka, autográf példánya maradt ránk, de ennek ismeretében is kijelenthetjük, hogy a korai magyar nyelvű *nyelvelméleti* irodalom egyik kimagasló alkotásáról van szó.⁵²

Merkuriusz – mint tudjuk – azonos a görög Hermésszel, a hírnökkel, a szóvivővel, a tolvajok istenével. Téves etimológia alapján nevét már igen korán a ’tolmács’ jelentésű *herméneusz* szóval vélték azonos eredetűnek.⁵³ Az eredeti jelentés szerint tehát *Magyar Merkúrius* annyit, mint ’magyar(ul, -ra) fordító, tolmácsoló, közve-

⁵⁰ [98, 35.]

⁵¹ [9, 444.]

⁵² Kalmár műveinek sorsára jellemző, hogy csak a múlt század kilencvenes éveiben vált bizonyossá, hogy egyáltalán külön műről van szó, ugyanis sokáig nem lehetett eldönteni, hogy a *Lexicon Hungaricum* és a *Magyar Merkúrius* című művek azonosak vagy különbözőek-e. Vö.: [67] és [140]

⁵³ [4, 15.]

tító'. Ez egybevág a mű elsődleges céljával, az idegen szavak magyarral történő helyettesítésével. Csak hogy a *hermeneutika* szó jelentése éppen a 18. század során kibővül, s közelít a mai értelmé felé (pl. 'Auslegekunst' stb.). Kalmár egyértelműen utal az egyre bővülő jelentés ismeretére, hiszen már a címben is a következőképpen értelmez: a *Magyar Merkúrius* „rész-szerint megmagyarázza, rész-szerint egész erőben magyarul kifejezgeti” az idegen szavakat.⁵⁴

Kalmár a Magyar Hírmondó 1781-es évfolyamában említi először, hogy nem sokára befejezi *Magyar Merkúrius* című munkáját. A sokáig lappangó mű részletének nemrégiben került elő a kézírata.⁵⁵ Mégis, szinte biztosan állíthatom, hogy a műnek vagy legalább is az első részének kidolgozott példánya lappang valamelyik (köz)gyűjteményünkben. Erre utal egyrészt egy Takáts Sándor-tanulmány egyik részlete.⁵⁶ Takáts itt egyértelműen külön műként nevezi meg a „Szószármaló és magyarázó könyv”-et és a Merkúriust. Az utóbbiból idézi Kalmár új szavait, amelyeknek *csak egy része* található meg a Szelestei N. László-féle szövegközlésben, más részük viszont nem. Sajnos Takáts nem nevezi meg a forrását. Miután idéz a *VMABC*-ből, gondolatmenetét a következőképpen zárja:

Kalmár példája legjobban hatott Barczafalvi Szabó Dávidra, aki nem sokkal ő utána lépett fel s szavainak egy részét elfogadta s terjeszteni igyekezett. A *Szigvárt* hirhedt szótárában szép számmal találhatjuk a Kalmár György faragta szavakat.⁵⁷

A *Szigvárt*ban azonban semmiféle utalást nem találunk Kalmár György művére. Takáts konkrét hivatkozások nélküli következtetését mégsem utasíthatjuk el, hiszen minden jel arra utal, hogy ismerte a *Magyar Merkúrius*nak egy, a fennmaradtnál teljesebb példányát.

Másrészt egy korábbi utalás ismeretében azt sem zárhatjuk ki, hogy a mű egy részlete nyomtatásban is megjelent.⁵⁸ Schedius Lajos egy 1831-es feljegyzése⁵⁹ mintha erre utalna. Itt a következő olvasható:

⁵⁴ [56, XIII. forrás, 147.] Így már a cím is utal a mű mindaddig kevésbé méltatott *elméleti* megalapozottságára.

⁵⁵ Vö.: [56, XIII. forrás, 147–156.] Első közzététel és elemzés: [122]

⁵⁶ [127, 376.] Kalmárt csak ezen az oldalon említi.

⁵⁷ [127, 376.]

⁵⁸ A nyomtatott példány létezését *közvetve* bizonyíthatja a *Lexicon Hungaricum* reklám-ívének váratlan felbukkanása is. Vö.: [140]

⁵⁹ Az irat az MTA Könyvtárában található, jelzete: MTAK RAL I. oszt. 10/1831. Itt köszönöm meg Balogh Piroskának, hogy felhívta rá a figyelmemet.

A filozófiai osztályhoz tartozó magyar *könyvek* [kiem.: HB] tzimei mellyet a' Jul. 9-én költ felhívás mellett meg irt könyvek tzimén kívül kijegyeztetni érdemesnek látszanak.

1. Magjar Merkúrius, melly a tudományokban és tisztességesebb Mesterségekben előforduló és⁶⁰ deák szókat és szóllásokat rész szerint meg-magjarázza, rész-szerint egész erőben magjarúl kifejezgeti cet. *Kalmár Györgj* által. Első Darab, 32 lap. Budán. 1781.8.

Erősíti a feltételezést, hogy a megadott terjedelem nem egyezik az általunk ismert példány terjedelmével,⁶¹ továbbá az, hogy nyomtatási helyet, évet és formátumot is ad, s ezek megegyeznek az azonos időben készült és nyomtatott *Lexicon Hungaricum* adataival. Példányról a nagyobb könyvtárainkban nem tudok.⁶²

1.3.1. szövegkiadások

A *Zalán futását* követő második leghosszabb hexameteres költeményünknek, a *VMABC*-nek mindmáig nincs megbízható, kritikai igényű kiadása. A magyar felvilágosodás irodalmi szöveggyűjteményei, antológiái általában részleteket közölnek a műből, Kalmár különös, de magjarázható hangjelölési módját – sokszor a metrum és értelem rovására – radikálisan leegyszerűsítve. A mű ismertsége szempontjából minden bizonnyal Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel* című antológiája a legfontosabb. Weöres *értelmezési kísérletének* haszna leginkább a Kalmár iránti érdeklődés felkeltése volt. A hetvenes évek végén jelenik meg igen korlátozott példányszámban és nem kritikai igénnyel a *Post Scriptum* szövege. Végül 1993-ban jelent meg a szakirodalomban azóta rendre kárhoytatott hasonmás kiadás. Ebben a *VMABC* és a *Post Scriptum* együttvéve – mint egyetlen mű – megmagjarázhatatlanul⁶³ a *Summa* címet kapja. A silány minőségű fotózás miatt a könyv forrásként sem igen használható. Egy előnye azonban bizonyosan volt: a szöveg jóval több érdeklődő számára vált elérhetővé.

⁶⁰ Az *és* előtt kimarad a *görög* szó; a másoló egyébként az általunk ismert címet adja, olyannyira, hogy még Kalmár y-t helyettesítő pont nélküli j-it is igyekszik feltüntetni.

⁶¹ Bár azt már a Takáts-tanulmány is valószínűsíti, hogy létezhoy bövebb példány. Ld. fentebb illetve: [127]

⁶² Az Akadémia Könyvtárának egyik gyűjteményében sincs meg, de még a Filozófiai Intézet könyvtárában sem található.

⁶³ Pontosabban egy félreértés miatt, amely félreértés valóban megmagjarázhatatlan. Mindenesetre a művet még ma is legtöbben *Summaként* említik.

A Kalmár-filológia legjelentősebb eseménye a Szelestei N. László által sajtó alá rendezett, *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”* című, bevezetővel ellátott forrásgyűjtemény megjelenése. A szerkesztő egy kötetben tette közzé évtizedes Kalmár-kutatásai és forrásfeltárásai eredményét, köztük több, általa azonosított vagy megtalált eredeti Kalmár művet.

Kutatásaim során egyre bizonyosabbá vált számomra, hogy korábban alaposan alábecsültük a *VMABC* – és persze a többi Kalmár mű – hatástörténeti jelentőségét. Ez is ösztönzött arra, hogy e dolgozat megírásával párhuzamosan elkészítsem a *VMABC* kritikai igénnyel készült elektronikus szövegkiadását.⁶⁴

⁶⁴ Ahhoz és e dolgozat elkészítéséhez is kizárólag szabad szoftvereket használtam (különböző linux disztribúciók alatt futó L^AT_EX szövegformázó rendszert, illetve jEdit szövegszerkesztőt xml-támogatással).

2. fejezet

Kalmár György: a szerző/mű

Élek nem magamnak, ha
nem másnak :
(élvén másnak) nem másnak
(élek) hanem magamnak :
(és így) magamnak-is
(élek) másnak-is :
(de a fő szált tekintvén)
sem nem másnak (élek)
sem nem magamnak ;
hanem a mindenható
és igen könyörülő Is-
tennek.

K.Gy. 30 Sept. 1778.¹

2.1. a megírt személy

2.1.1. a külső

Testet, külsőt ölt először *hőszünk*, hiszen külseje össze nem téveszthetően teszi egyedivé és állítja szembe a megszokottal. Kalmár György személye külsejében is üzenetet hordoz.

¹ Autográf vers(fordítás). A latin eredeti nyomtatásban megjelent a világnyelv-tervezet római kiadásában [53], a Kalmár-portré alatt, mellette a fordítással (a lapot 1993 és 2004 között kitépték):

Non mihi, fed alii :
non alii, fed mihi
et mihi et alii :
nec alii nec mihi ;
fed DEO omnipotenti
ac summe misericordi.
G.K.

Kazinczy a *Pályám emlékezete* írása idején veti papírra Toldy Ferencnek – saját fiatalságára emlékezve – a sokat idézett sorokat:

Nem magamat akarám festeni, hanem a' kort, mellyet éltem, 's annak jól vagy rosszul nevezetes fijait. A' Mikrológiát nem kerültem; az olyan a' mostani időnek is már, igen kedves; hát majd a' későbbi századoknak. Némellyeknek még portréjokat is adom, 's a' var a' Kalmár képén úgy essentiális portéka, mint lábán a' málybőr csizma, 's fején a' belisztezett paróka.²

Kalmár személye a felidézett kor, az emlékezés szempontjából látszólag felértékelődik, de ne feledjük, hogy Kazinczy itt a *jól vagy rosszul nevezetes fijkat* említi. Fontos elemek a var, a csizma és a paróka. Kalmár tehát *nevezetes fi*, feltűnő jelenség, de talán inkább rosszul, mint jól nevezetes.

A *Pályám emlékezete* állítása szerint 1782-ben³ Prónay Mihály barátjával együtt találkozik Kalmárral Budán, a nemrég odaköltöztetett Egyetemi Könyvtár közelében:

[. . .] egy figura tűnik szemünk elébe, melyet előlről, hátúlról, oldalt elrémült álmélkodással néze minden, a ki elől talál vagy mellette element; [. . .] álmélkodásunk akkor lépe fel a legfőbb tetőre, midőn az embernek öltözetét is láthatánk. Nadrágja, nem plundrija, sötét kék, a legdurvább posztóból, s falusi kontár szabása. Nyakán zsebkendője, ismét kék, de fehér csíkokkal és pettyekkel, csizmája málybőr és vásári. De kabátja barackvirágba csapó violaszín tafotából, egy sor gombbal, melyet a külföld kanonokjai viselnek, fején sokfürtű kerek paróka, foltosan behintve liszttel, s hóna alatt három szögű nagy szőr-kalap. Koponyájától messzire állott el parókája; jele, hogy azt, mint a selyemkabátot is, zsibvásáron vette vagy ajándékban. Feje kiaszott, arca szederjes, ellepve pattanásokkal, melyekről itt-ott már hulladozék a var, némelyike veresedni még csak kezdte.⁴

Valóban feltűnő jelenség lehetett, ha Kazinczy negyven év távlatából is ilyen részletesen emlékezik rá.⁵ A *legfőbb tetőre lépő elrémült álmélkodás* kitörölhetetlen

² [58, XX, 4812.] Toldy Ferencnek, 1827. július 24.

³ Valószínűbb az 1781-es dátum.

⁴ [59, 61.]

⁵ De ez az emlékezet mintha csak a *figurára* korlátozódna. 1825. február 24-én írja Dulházy Mihálynak: „Kalmár eránt teljesíteni fogom a' kívánságot, ha Horányiban felőle találok valamit.” [58, XIX., 4461., 303.]

emlékként maradt meg benne. Kéziratban maradt Kalmárra vonatkozó, pár évvel korábbi fogalmazványa, amelyben szintén említi az esetet. Riasztó alakúnak és öltözetűnek nevezi, majd ruhájáról és a híres parókáról a következőket írja:

Kabátja violaszín selyem vala, hihető eggy Amicus Romanus [ld. a *külföld kanonokjait!*] ajándéka, vagy zsípvásáron megvett maradék; magyar szabású kék nadrágja két márjasos posztóból, csizmája májbőr, mint a' falusi Bíróké, 's parókáján, melly a' fülei körül nem ére koponyájához, eggy szörnyű háromszegű szőr kalap.⁶

Kazinczy szemében Kalmár a környezetére ügyet nem vető rút, sőt ijesztő figura. Ruházata, kivált parókája – bár a kalap immár a fejre került – nevetséges, valószínűleg betegségtől megkínzott arca szánalomra méltó. A rövid beszélgetésre visszaemlékezve Kazinczy mégis a következőt jegyzi meg: „Kevély szép nyugalma őt előttünk tiszteletessé tevé.”⁷

Ezt követően a szakirodalom mindig Kazinczy hangulatos leírásához fordul, ha Kalmárról kell írnia: „külséjében és életmódjában a cinizmusig menő egyszerűsége tanusított”, „külséjében és életmódjában a cinizmusig egyszerű hazánkfia”, „az excentrikus [!] viselkedésű Kalmár György”, aki „viselkedésében és gondolkodásában is egyaránt különc”⁸ stb. Egyed Emesének igaza van, amikor a következőket írja: „A kitagadottak közül való ez a Kalmár, hajlamos a mártíriumra, a riasztó külsejű bölcsek szerepébe szorították idehaza.”⁹

Az 1770-es évek elejéről is fennmaradt két szemtanú leírása Kalmár külsejéről. Ezeket a kor híres filozófusa – és egyben Kalmár pártfogója világnyelv-tervezetének kiadása során –, Johann Heinrich Lambert levelezésében találjuk.¹⁰ Abraham Jacob Penzel, a híres Sztrabón-fordító 1772-ben¹¹ levélben fordul Lamberthez:

Tegnap este, úgy 5 óra körül, Dessauból gyalog érkezett ide egy idegen, magas testalkatú, erős végtagú, a naptól igen leburnult arcú férfi. Könnyen összetéveszthetlenné tette a két elképesztő méretű gödör az arcán és a kiesett vagy kitört első két foga. Ruházata gyalázatos volt:

⁶ [57, 82b.]

⁷ [59, 62.]

⁸ Az idézetek sorrendjében: [96, 64.]; [73, 58.]; [97, 96.]; [98, 15.]

⁹ [30, 16.]

¹⁰ Körmöczy László könyve – [73] – hívta fel a figyelmet a Lambert-levelezésre.

¹¹ A kiadásban 1771-es dátum szerepel, de az nem lehetséges.

egy szürke, rossz flauszkabát, alatta fekete alsóruhát és mindkét oldalon lyukas nadrágot viselt; és egy régi bodorítatlan, fésületlen paróka. Kalapja és lábbelije hasonló; fehérenműje nagyon koszos volt, és hogy órája vagy bármi más értékes holmija lett volna, arra gondolni sem lehetett. Magyar református prédikátornak adta ki magát, akit Kalmár Györgynek hívnak. . .¹²

A levél megírásának oka, hogy a jeles Penzel mint híres grammatikust és tudóst, műveiből ismeri Kalmárt és nem hiszi, hogy ez a *csavargó* azonos lenne azzal a *szerzővel*. Összeegyeztethetetlennek tartja a művekből *ismert* Kalmárt a *valóságos figurával*. Mivel a *csavargó* Lambertre mint pártfogójára hivatkozott, figyelmeztetésül írja meg levelét. Lambert válaszában aztán megerősíti az elképzelhetetlent:

A leírás Uram, amit Kalmár úrról tett, teljesen illik arra, aki előző télen itt tartózkodott. Javasoltuk neki, hogy tetőtől talpig jobban és tisztábban öltözködjék. Nem akart, mert valamikor kirabolták, és a jobb öltözet újra csak azt eredményezné. Akarata szerint maradt tehát; de más dolgokban is eredeti fiugra volt.¹³

Kalmár öltözködéséről, külsejéről és életmódjáról egy 1763-as levélben maga is nyilatkozik. Az ellene indult egyházfegyelmi eljárás során Tatai Csirke Ferenc szuperintendens egy már nem ismert levélben bírálja Kalmárt, annak védekezését, s ő erre reagál a következőképpen:

Vagy az öltözetemért, vagy az élesemnek módjáért, vagy némelly különös sententziákért, vagy pedig mind az háromért mond Kegyelmed Phantastának. A mit az egészségemnek meg-tartására-való gond kívánja, és a mint a tsekély érték engedi, úgy kell magamat ruháznom, épen nem lehet másképen. [. . .] A mi az élesemnek módját illeti: a nélkül nem lehetek józan és vigyázó.¹⁴

Az ijesztő, kiaszott fej és szederjes arc oka minden bizonnyal – a valóban furcsa életmódon kívül – az akkor még nem gyógyítható fertőző betegség: az orbánc, amelyben már az 1760-as évek elejétől szenved:

¹² Saját fordításomban. Ld. a forrást: 159. oldal.

¹³ Ld. a forrást: 161. oldal.

¹⁴ [40, II. levél, 122.]

Én rajtam még most-is bajoskodom valamennyire az *Erysipelással*:
mellyet a tüzes színére és azzal edjűtt járó egyéb *Symptomákra* nézve,
Ignis Sacernek-is szoktak hívni. Úgy gondolom, hogy ez az a nyavalya,
a melyet *Sz. Antal tűzének* neveznek.¹⁵

A praktikus és kényszerű okokból választott és formálódott külső stigmatizálja Kalmárt, állandó támadási felületet nyújtva személyes és *irodalmi* rosszakaróinak. Híres parókája még egy 1781 körül ellene írt, kéziratban fennmaradt, többek által ismert¹⁶ – és nem régen kiadott – versben is felbukkan: „De ám az Erdőnek tövise-is vagyon. / ’Ziros parókádban vigyázz ne akadjon.”¹⁷ Már a kortársai számára is egy idegen világot képvisel, és ennek az idegenségnek az érzete – hangsúlyozottan a hazi recepció során – kiterjed műveire is.

Kazinczy írja 1821-ben Ponori Thewrewk Józsefnek: „Megbecsülhetetlen ajándékaid, s kivált a Kalmár György autographona, szívemet [...] nyerte [...] meg neked.”¹⁸ Nyilvánvalóan a személyes találkozás és a furcsaságok iránti vonzódása miatt nyeri meg szívét és nem esztét. Bármi, ami Kalmár Györgytől *ered*, Kalmár György személyén keresztül lesz értékesé vagy értéktelenné (furcsává) Kazinczy-nak.

2.1.2. a jellem

A külső *történetének* vázlatos áttekintése után fordítsuk figyelmünket hősrünk jellemére. Ez nem egyszerű feladat, hiszen jellemének fejlődése immár 250 éve tart; lehetetlen lenne annak minden állomását és forrásait feltárni. Vizsgálódásom középpontjába a már bemutatott külső, illetve az elemzendő *jellemrajz* közti összefüggéseket állítom.

Nem mellékes körülmény, hogy máig tartó (és ható) jellemfejlődésének kezdete egybeesik a tizennyolcadik századra vonatkozó irodalomtörténeti kánon kialakulásának idejével.

A Pályám emlékezete idézett fejezete a Tudományos Gyűjteményben jelent meg

¹⁵ [40, I. levél, 115.]

¹⁶ A versek egy része az itt idézett forráson kívül megtalálható az ún. Ekeli-gyűjteményben (OSzK Kt. Quart. Hung. 3651, 327b–329b: *Kalmár György és Erdődi Lajos verses levelezése*. Köszönet Csörsz Rumen Istvánnak, hogy felhívta rá a figyelmemet.). A versek elterjedtségére utal az is, hogy az ide másolt versek jelentős – és nem csupán elírásbeli – eltéréseket mutatnak a kiadottakkal szemben.

¹⁷ [56, XVI/2. forrás, 179.] A versek első közreadása rövid bevezető tanulmány kíséretében: [121]

¹⁸ [58, XVII. 3967.]

először 1828-ban, amelyben a következő – a későbbi kiadásból hiányzó – mondat olvasható: „Mely kár, hogy ez az ideáinak élő, és azért minden áldozatra kész ember apróságokra vesztegeté erejét. . .”¹⁹ Kiolvashatjuk ebből azt a később is sokszor ismételt véleményt, miszerint Kalmár többre volt hivatott, mint amennyit elért. Ennek oka az *ideáihoz való ragaszkodása*. Ez a tizenkilencedik században éppen az ideák miatt válik érthetlenné és értelmezhetlenné, így lesz Kalmár „a paradoxonokban kelletlenül inkább gyönyörködő fej.”²⁰ Jellemző, hogy még Négyesy is Toldyt idézi a *Valóságos Magyar ABC* értékelése során: „Sikertelen fej és áldatlan kéz művei» – mondhatjuk *Toldyval*.”²¹ Figyeljük meg, hogy az állítás nem közvetlenül a művekre vonatkozik, hanem a *szerzőre*, akinek bizonyos jellemvonásai által – *sikertelen, áldatlan* – válnak maguk a művek is elítélhetővé, elítélendővé.

Kalmár Györgyöt a tudománytörténet számára a nyelvészek fedezik fel újra a 19. század vége felé. Tolnai Vilmos írja a következőket: „[Kalmár], ki annak idején mind tudományáról, mind különködéseiről híres ember volt.”²² Ezek után kezdi dicsérni Kalmár nyelvészeti teljesítményét. Belátható, hogy még a művek önálló értékeit méltató kutató sem tudja magát függetleníteni a *különös jellemű* szerző képétől. Tudomány és *különködés* egymással szemben áll, és – újdonságként – a dichotómiában rejlő feszültség felértékeli a nyelvész Kalmár tudományos eredményeit. A Kalmárral kapcsolatos nyelvészeti szakirodalomra mindmáig jellemző ez a kettősség.

Ezzel párhuzamosan *fejlődik* az önmaga tehetségét kihasználni nem tudó *Kalmár-jellem*. „Sajnos, eszét nem tudta úgy értékesíteni, hogy valami nagyot alkotott volna. [. . .] életét tanulmányozva arra a meggyőződésre jutunk, hogy azt a fényes tehetséget jobban kellett- és lehetett volna gyümölcsöztetni.”²³ Szemrehányás illeti a szerzőt, az általa írt *jelentéktelen dolgok* miatt. A szemrehányásnak nem más az alapja, mint a nyilvánvaló tehetség és az elkészült mű közötti feszültség. Ennek eredete abban keresendő, hogy „nagy tudása nem állt arányban alkotó erejével.”²⁴ Az alkotó erő hiánya persze annak felesleges dolgokra történt pazarlásából következik – magyarul: a szerző *zavarosfejű*²⁵. Íme a kör bezárul: a nagy tehetségű szerzőt

¹⁹ [59, 262.]

²⁰ [131, 133.]

²¹ [95, 44.]

²² [133, 165.]

²³ [105, 7.] Meg kell említeni azt is, hogy Pongrácz mindemellett megemlékezik Kalmár „bámulatos emlékező tehetség”-éről is.

²⁴ [104, 874.]

²⁵ Gálos Rezső szerint: „messze világot járt, nagy tudású, de zavarosfejű.” [41, 112.]

felesleges dolgok foglalkoztatják, ezekre pazarolja alkotó erejét, ami így *fogy*, s nem marad elég *abból* a fontos dolgokra.

Egy 1940-es – erősen ideologikus – vélemény szerint Kalmár jellemének ketőssége később szinte tipikussá válik:

Kalmár György egyénisége jellemző példa arra, hogy a debreceni Kollegium nevelése milyen furcsa vegyülékké old a diákjai lelkében erkölcsi puritanizmust és modorbeli félszogséget, sokoldalú tudást és tudománytalan rögeszméket, világjáró nyughatatlanságot és az anyagi jólét iránti igénytelenséget, a Habsburg-uralkodócsalád előtti udvarló meghunyászkodást és a magyar faj büszke, elfogult szeretetét.²⁶

Elég csak egyházfegyelmi eljárásának fennmaradt dokumentumaira gondolni,²⁷ máris nehezen hihető a Debrecenre történő hivatkozás. Mégis fontos ez az idézet, hiszen a Zsigmond Ferenc által felsorolt dichotómiák valószínűleg a *Valóságos Magyar ABC* ismeretére utalnak, pontosabban annak egyfajta ideologikus olvasatára.²⁸

A mű *valóságos* újrafelfedezésének eseménye kétséget kizáróan Weöres Sándor (és Kovács Sándor Iván) nevéhez köthető. Az általa megalkotott irodalomtörténeti kánonban ez a mű kitüntetett helyet foglal el. Sajnálhatjuk, hogy nem történt meg ennek a lehetséges, illetve a szentesített kánonnak az ütköztetése; pedig Weöres gesztusa elméletileg is érdekes kérdéseket vet fel. Például rá lehetne kérdezni arra is, hogy Weöresnél vajon egy már ismert anyag újrendezéséről van-e szó, vagy ezt az újrendezést újraértelmezés is megelőzi.

A továbbiakban a Weöres által a műből kreált Kalmár-személyiséggel szeretnék foglalkozni. Ez azért is fontos, mert Kazinczy óta leginkább az ő ítélete vált Kalmárral kapcsolatban viszonyítási ponttá. Számára a Kalmár-mű *úgy, ahogy van*, önmagában értelmezhetetlen. Nem nélkülözheti a szöveg eredőjét: a szerző Kalmár személyét, jellemét. Kritika nélkül élteti tovább a már két évszázados Kalmár-képet, kiegészítve azt a mű szempontjából kulcsként funkcionáló feltételezett *örülettel*.

²⁶ [144, 20.] Vö.: „Dadog ez az ember, de prófétei látomásait dadogja álmokóros nemzete fülébe.” [144, 22.] Az *álmokóros nemzet* valószínűleg az ún. *nemzetietlen kor* magyar nemzetét jelenti. Megemlíthető továbbá, hogy Némedi Lajos még 1957-ben is emlegeti Kalmár „tisztletreméltó magyar tüzét”. [97, 96.]

²⁷ Kalmár György két levele 1763-ból G. Szabó Botond kiadásában. [40, 115–122.]

²⁸ Vö.: „Gyarlók ezek a hexameterek, de – magyar nyelvűek.” [144, 20.] Egyébként talán Zsigmond Ferenc az első, aki a *VMABC*-nek a *Summa* címet adja.

A magyar irodalom ismeretlen monstruma. Koldusszegény magányos világcsavargó – nagy műveltségű, széles látókörű tudós – valószínűleg furcsa költő – se barátságot, se szerelmet nem ismerő groteszk figura, emberi kötelmeken kívüli paranoiás örült.²⁹

A patológikus eset Kalmár éppen visszataszító *jelleme* miatt válik értékke mint mű.³⁰ De az örület, a téboly Kalmár jellemének *közismert* kettősségeire is magyarázattal szolgál:

Embergyűlölete és az abszolutisztikus-monarchikus embertelenség iránti lelkesedése után meglepő lenne, ha nem ismernénk a téboly polarizáló természetét és irracionálisát, hogy anyanyelvét imádattal szereti.³¹

Weöres nem mondja ki, de meg merem kockáztatni, hogy plasztikus *jellemrajzával* *hősünk*re a romantikus szerző-zseni szerepét próbálja alkalmazni. Talán nem lehetetlen irodalomtörténeti vállalkozás a pietista Kalmár művét a koraromantika *felől* értelmezni,³² de a feltételezett örület nem ment fel a mű (a *VMABC*) alapos filológiai, eszmetörténeti, recepciótörténeti feldolgozásától, majd az ezt követő újraolvasási kísérletektől.³³

A *csupán* különből immár *örültté* vált Kalmár a mű világát még messzebbre távolítja a nyilván *értelmes* befogadótól. Innen már csak egy lépés, hogy komikussá, *ti. korlátozott felfogóképességűvé* váljon *hősünk*, és ez nem is marad el:

Az önmaga gondolataira koncentrált Kalmár meg nyilván kevésbé vette észre az őt közvetlenül környező (nyelvi) valóságot.³⁴

Az ilyen és ehhez hasonló *jellemzések* a mégoly alapos elemzést és kutatást is könnyen hiteltelenné tudják tenni.

²⁹ [141, 235.]

³⁰ Nem állhatom meg a további idézést: „Nem hallgathatjuk el [Kalmár] minden iránti paranoid gyűlöletét; a gazdagságból, barátságból, szerelemből, otthonból kimaradt ember bosszúgyó tehetetlen szadizmusát.”; „Még hazafisága is szadista, mint valami hivatalos spiclinek, vagy keretlegénynek.” [141, 237.] Ez utóbbi *jellemzés* keletkezésének ismert történeti kontextusában még különösebb *értékkel* bír.

³¹ [141, 238.]

³² Ennek a lehetőségére Zemplényi Ferenc hívta fel a figyelmemet.

³³ „Ne botránkozzunk betegesen hibbant észjárásán: Kalmár művészetünk nagy örültje, mint Csontváry. El kell fogadnunk úgy, ahogy van.” [141, 239.]

³⁴ [102, 9.]

Bíró Ferenc – Kalmárral kapcsolatban egyébként igen szűkszavú – korszakmonográfiája az örültből külön zsenivé értékeli át – s egyben talán fel – az író.³⁵ Ismerve a könyv széles körű hatását, nem lennék meglepve, ha a továbbiakban ez a *kép* rögzülne a szakirodalomban Kalmárral, Kalmár jellemével kapcsolatban.³⁶

Az első igazán komoly újraolvasási kísérlet szerzőjét, Egyed Emesét idézve a következő kérdést szeretném feltenni:

Mi köze a gyönyörű hexaméterrítmusnak ehhez a szétáradó mondani-valóhoz, ehhez a zabolázhatatlan indulatú alkotó személyiséghez?³⁷

Mielőtt választ keresnék a kérdésre, szükségesnek tartom számba venni a kortársak Kalmár jelleméről tett további megjegyzéseit. Van-e alapja vajon ennek az egyenes-vonalú jellemfejlődésnek?

Kazinczy, állítása szerint, Szilágyi Sámuelről hallott egy anekdotát a fiatal Kalmárról, amit aztán többször is papírra vetett. A tudomásom szerint legkorábbi változat 1820-ban a Tudományos Gyűjteményben, a Szilágyiról írt életrajza jegyzeteként jelent meg:

Fesse Kalmárt a bohó történet. – Szilágyi professor korában egy útát tevé Bécsig, s társul s mulattatóul a togátus Kalmárt vitte magával. Ez némán ült a víg kedvű ember mellett. – De kérlek mindenre, szólj már egyet valaha! mondá neki, s a felelet az volt, hogy ő semmit nem tud. – De csak tudsz ennyit: puska. – Puska! mondá Kalmár sietve, s elnémult, így Szilágyi leve a mulattató.³⁸

Ebben a feldolgozásban a fiatal Kalmár személye egyértelműen nevetséges. Kéziratban maradt Kalmár-töredékében Kazinczy nem idézi hosszasan az esetet, és Kalmár sem válik benne nevetségessé: „A’ komor ifju szóvalan ült a nem komor Szuperintendens mellett”³⁹. Talán nem tévedek, ha bizonyos pátosz nyomait vesszük észre, ami Kalmárral kapcsolatban erre a kéziraatra amúgy is jellemző. Egy későbbi

³⁵ „Kalmár György, a századközép tudományosságának ez a külön zsenije. . . [13, 124.]

³⁶ Újabban a kortárs írók is kezdik Kalmárt felfedezni; csak egy jellemző példát idéznék Szepesi Attilától: Kalmár a *hóbortos verselő* „megalo- és gigantomániás külön volt, paranoiás eszelős, mániás-depressziós próféta és nagyálmú tudós, aki mindent és mindenkit gyűlölt, akinek testi valója van, hisz ő csak az illúziók és ideák világában volt otthon.” [124, 88.]

³⁷ [30, 17.] Kalmár jellemrajzát egyébként ő is bővíti: „Mi közöm hozzá? Mi közöm ahhoz, mit evett vagy mitől undorodott az egyébként nőgyűlölő Kalmár György. . . ?

³⁸ [64, 119. jegyzet.]

³⁹ [57, 82.]

szövegváltozatban aztán újra nevetségessé válik Kalmár: „Kalmár az egész utban meg nem nyitá száját [v. ö. *komor ifju*]”, „Puska, mondá Kalmár s visszarojgyant ábrándozásaiba.”⁴⁰

Ezek a Kalmárról közvetve fennmaradt legkorábbi emlékek, és már ezekben is a környezetétől elütő, másként viselkedő Kalmárral találkozhatunk. A másság alapja itt a hallgatagság, és Kalmárnak ez a tulajdonsága más forrásokban is megemlíttetik.

Johann Heinrich Lambert Kalmár jellemének furcsa vonásaira több levelében is kitér, kiemelve hallgatagságát (a Felbiger apáthoz írt levélhez mellékelve küldi az éppen megjelent világnyelv-tervezetet, azzal kapcsolatban idézi fel a szerző személyét):

Elég sok fáradságomba került kezdetben a szerzőből legalább annyit kiszedni, amennyiből láthattam, hogy megéri-e a dolog a nyomtatást, mert ő elég nagy titkot csinált belőle. Ezért több kérdést tettem fel neki, amelyekre azonnal válaszolnia kellett, ha azt akarta, hogy legyen a dologból valami. Nem sok gondolkodás után mindegyikre negyedóra hosszan válaszolt, de mindig úgy, hogy nekem annál mindig többet kellett magamtól kitalálni, mint amennyit megosztott velem.⁴¹

Szinte ugyanezt olvashatjuk a már idézett – és kb. fél évvel későbbi, Penzelnek írt levélben is:

Három egész délutánra volt szükségem ahhoz, hogy általános nyelvről legalább annyit megtudjak, megéri-e a nyomtatást vagy sem. [. . .] Mellesleg az összes kérdésre különösebb töprengés nélkül némelykor negyedóra hosszan válaszolt, de sohasem hosszabban, mint ahogyan ő akarta. Számomra ez azt bizonyította, hogy jól fejbentartja dolgait. Máskor egy szót sem lehetett belőle kiszedni.⁴²

Ellenben nem tartja szimpatikusnak Kalmár modorosságát:

A beszédben az érzelmekre [affektusokra] kívánt meglehetősen hatni, amivel kapcsolatban tudattam vele, hogy nálam azzal semmit el nem ér. . .⁴³

⁴⁰ [59, 261–262.]

⁴¹ [77, II, 140–141.] Ld. a forrást: 156. oldal.

⁴² [76, I, 71–72] Ld. a forrást: 161. oldal.

⁴³ [76, I, 72.]

A *VMABC*-ben és a *PS*-ban a szószaporítást Kalmár sok helyen a kevélységgel állítja párhuzamba. 1763-as levele szerint ő maga fogadalmat tett, hogy

soha senkinek társaságában nem lézsek tsak edj minutáig-is, hanem ha szent és épületes dolgokról hallhatok vagy szólhatok.⁴⁴

Természetesen most a *szólhatok* a fontos; ezt a fogadalmát talán figyelembe kell venni a *VMABC* és más, áttekinthetetlenül nagy terjedelmű műveinek elemzése kapcsán is. A *VMABC*-hez csatolt *PS*ben megadja okát a gyakran félreértett hallgatótagának:

Tudja-még az-embër: *fzereték mindönt e' világon.*
Tudja-még ezt-ís ugjan: *gyűlölném à-kor' az-embërt;*
ha vele à-jõ idõt vesztetném; ên-'s az-idõmet
tölteni *épület-nélkül* fëcsëgës-el akarnám.⁴⁵

Feltűnő, hogy a kortársak mennyire értetlenül szemlélték az állandóan utazó Kalmárt. Teleki Sámuel 1760 júliusában írja levelét Baselből Teleki Ádámmalhoz:

Újság: Tigurumban egy Planéta tetszett fel, Kalmár Györgynek hívják;
Török Bibliát keres az okos (tractálja Ádám Úrfi).⁴⁶

Jellemző, hogy az ekkor Kalmárral szemben még nem elutasító Teleki nem *utazóról* beszél, hanem *planétát* emleget. Félév elteltével viszont már a következőket írja Ádámmal, mintegy figyelmeztetésül:

Neked nem sokára Hollandiában vendéged érkezik, amaz híres, nevezetes, Asiát, Africát, Európát bejárt Kalmár György, ha hírét hallod, ki is a minap itt vala egy fél napig, de látván, hogy itt se becsületre, se beneficiumra nem kaphat, elindula Hollandiában. Vigyázz reája ha mint lehet, hogy valahogy Trajectumban vagy másutt beneficiumot ne kapjon a magyarok kárára s kesebbségekre.⁴⁷

Az elutasításnak nem kapjuk okát, de Kalmár valami miatt mintha gyanúba keveredett volna. Meglepő, hogy utazásai, valamint a kissé mintha ironikusan felidézett – tudományos – hírneve nem befolyásolják a vele szembeni elutasítást.

⁴⁴ [40, Második levél, 116.]

⁴⁵ *PS*, 404 (208).

⁴⁶ [27, 61.]

⁴⁷ [130, XXXVI.]

Úgy tűnik, Kalmárról köztudott volt, hogy ideje nagy részét utazással tölti.⁴⁸ Ellenfeleinek ezzel újabb lehetőséget biztosított a támadásra. Azok egyszerűen egy „koborló Akademikust”⁴⁹ látnak benne, akinek írásai ellen nem árt felvértetni magunkat:

Bötsüljük-meg minnen magunkat: vígyázzunk, hogy reá-ne-szedettes-
sünk ama' világ-kerülő Atyafiaktól, az kik minden szeméten akadozván
ott-is keresnek, a' hol nintsen; végre pediglen, mintha drága kintsre
találtak volna, el-bízzák magokat, és, Hazánkba vissza-térvén, a' Ma-
gyarokat egy pórázon akarnák hordozni Ézópusnak ama ebével,
A'ki az árnyékon kapván a' kontzot el-ejté.⁵⁰

Így válik a sokat utazó, Európa szinte minden jelentősebb könyvtárában járatos Kalmár megbélyegzett kitaszítottá:

Sehol ez Kalmárnak nints bizonyos helye,
Bújdosó, Vándorló, már sok esztendeje.
Eredetét vélném hogy Kaintul vette,
Vándorlással Isten mert azt is büntette.⁵¹

Életformája, -módja annyira elüt környezetétől, hogy támadói annak *okát* valami-lyen bűnben, a bűn büntetését a *koborlásban* vélik megtalálni. Az idézett vers a következőképpen folytatódik:

Kainra kiáltott az Abelnek vére,
Kalmárra sokaknak verejtéke bére:
Mellyet ki-tsalt vala az Oltár nevével,
'S mind el-vesztegette tsak pesletésével.⁵²

S Tatai Csirke Ferenc a Kalmár által idézett válaszlevelében mintha egy már az 1760-as évek elején elterjedt szóbeszédre hivatkozna:

De haza szorúltam: mert a'mint írja Kegyelmed, másokon, ugymint,
Prédikátorokon és Oskola Mestereken élősködöm. Mind annyi Prédiká-
torok és azok a 14 Oskola-Mesterek a mit vetettek, azt aratják annak
idejében.⁵³

⁴⁸ P. o.: „bringt seine meiste Zeit mit Reisen zu.” [85, I, 224.] Ez alapján: [48, 272.]

⁴⁹ [56, XVI/2, 178.]

⁵⁰ [106, 79.]

⁵¹ [56, XVI/2, 181]

⁵² [56, XVI/2, 181.]

⁵³ [40, 121, 2. levél.]

Hermányi Dienes József a *Nagy Enyedi siró Heráklitus, és – Hól mosolygó 's hól kaczagó Demokritusban* Kalmárra visszaemlékezve egy még súlyosabb vétket emleget: „Ez a' Kalmár hazug Inspectornak találtatott.”⁵⁴

Csak feltételezhető, hogy az eddig emlegetett bűnök a Kalmár műveire történt előfizetésekkel, illetve a neki adott adományokkal kapcsolatosak. Talán erre utalnak Kalmár különös sorai a *Post Scriptumában*:

Hodj-ha találsz valakiket ezén útadban, a-kiktől
nem kértem költsön sémmit; aranjat, sém ezüstöt;
még-'s idégén fzív-el fognak hà lenni talámtán;
mënj végére; mitől irtóznak azok; ha nem adtak.
Tud'd-mëg okát! s mond'd-mëg, régën mëg-van a-bocsánat.⁵⁵

Ezek után rá kell térnem a jól ismert, éppen Kalmár által igen részletesen dokumentált 1763-as esetre. A vád valószínűleg a prédikátorhoz nem illő viselkedés, tudniillik részegeskedés és bujálkodás lehetett, s az eljárás során a konkrét bűnök kiegészülnek a már fentebb említettekkel. Az esetet és az azt követő megtérését, illetve újjászületését – ezekre alább visszatérek – Kalmár egyértelműen életének fordulópontjaként értelmezi. Védőlevelét a tágan értelmezett *előzményekkel* kezdi, tehát fiatalságára utal, amikor azt írja, hogy

ottan-ottan némelly kisértésekkel küszködven, azoktól meggyőzöttetem annyira, hogy az Isteni kegyelemnek *nem mindenkör* tetszett az esetből *mindjárt* felemelni, és az halálos méregnek meg-kóstitatása után annak a mennyei édességnek kívánatos izit ujjolag velem megizlettetni, hogy így a veszedelmes méreg(nek) erejétől meg-vásvám az inyem; azt az örökké tápláló édességet annál inkább óhajtanám. . .⁵⁶

A nevezetes eset Tiszaderzsen esett meg Kalmárral. Tiszaroffról érkezik ide, hogy Borbély Józsefnél szálljon meg, amíg Borbély Sámuel vissza nem érkezik Roffra. Még útközben – Abádszalókon – Pápai tiszteletes felhívja a figyelmét az „istentelen és botránkoztató életű” tiszaderzsi Sárkány Andrásnéra, akinek a háza „valóságos

⁵⁴ [46, 202.]

⁵⁵ *PS*, 421–422 (225–226).

⁵⁶ [40, 115., 1. levél] Kalmár a *VMABC*-ben fiatalságára mint „nyers *iffü* élet”-re emlékezik. [51, 206 (10).] Egyébként a levél kezdete tipikusan megfelel a pietista bűnbánó szövegek kezdetének: a megtérés alapja a bűnhöz való eljutás, annak *megtapasztalása*. Egy későbbi fejezetben erre visszatérek.

bordélyház”. Megtudja azt is, hogy Sárkányné lányának bizonyos „tsak-nem halált okozó *philtrummal*” kerített férjet. De másnap, mivel Derzsen a Borbély-házban nincs otthon senki, kénytelen Sárkányéknál megszállni:

Az Isten tudja, hogy senki semmi dologhoz nem lehet nagyobb idegenséggel, mint én voltam ahoz a bordély tselédhez *eleinten*, ugy hogy edj tálból sem ettem velek. . .

Csakhogy evés közben borozgatnak – előbb savanykást, majd erősebbet –, s az asztalra kerül a később kárhozottatott csőröge:

Minden bizonnal ugy a tsőregéhez vagy a borhoz vagy pedig mind a kettőhöz egyelített valamelly átkozott dolgot; a mellyel engemet ugy meg-vesztegetett, hogy azután nem lehettem annyi idegenséggel hozzája.

Kalmár, miután visszaemlékezett a *philtrumra*, még időben igyekszik attól megszabadulni. Még bővebben kíván inni az erősebb borból, ugyanis a méregtől úgy akart megszabadulni, hogy kihányja azt. Csakhogy az erőltetés sem segít: „inkább kárt tettem magamnak a borral; mert annál inkább forralta bennem a bé-vett mérget.” Kalmár ezek után otthagyná a társaságot, de mint írja, Sárkányné

az oldal-házba vagy tanuló-kamarátskába-is utánnam jött, és a könyvet ki-vette kezemből erővel, ezt mondván – *Nints most tanulásra-való idő, hanem edjütt légyünk és nyájaskodjunk; de még éjtszaka közelebb-is tsuszsunk edjmáshoz.*

Kalmár persze védekezik, és még aznap tovább akar utazni, de már késő volt, nem volt kocsí. Lefeküdne végül aludni, de nincs sok nyugalma:

A bordély-aszszony pedig bé-járván hozzám, az ágyhoz, edjnéhányszor is számba tette a mellyét erővel. Én viszont kimondottam útóljára voksomat, hogy *ám adja a Mesternek és a több latroknak.*

Végül a némiképpen feldühödött Sárkányné ugyanabban a szobában fekszik le. Kalmár alig alszik el, máris lármát hall: jön az anya és azzal gyanúsítja, hogy a lánya „mellé feküdt”. Miközben igyekszik átmenni egy másik szobába, zsebeit kutatják, de mivel nem találnak semmit, utánamennek:

Hozzám jöttek hárman is és húzták vonták rólam a köpönyeget hogy elvonhatták volna. Abban módjuk nem lévén úgy követtek el egyebet-is rajtam. . .

Nem tudjuk meg, hogy mit követtek el rajta, de Kalmár bevallja, hogy ő sincs tisztában az események minden egyes pontjával:

Ámbár ezen kisértetben nem szinte győztettem-meg, mindazonáltal ingyen sem lehet feltenni, hogy mindenkor eszemen lettem volna;, mert attól az istentelen állattól⁵⁷ meg-vesztegettetvén, kéntelenitettem akaratomon kívül-is, úgy mondhatom, a hijába-valóságba egyeledni ottan-ottan, míg magamat meg-nem eszméltem.

Kalmár biztos – bár mint láttuk, nem lehet az – a maga igazában, ezért hosszú levelének végére utóiratként írja a következőket a szuperintendensnek és a vizsgáló bizottságnak:

Azután két héttel, minekelőtte *azt a mérget* ki-vettem egészen, valamely más Casus esett rajtam: de mivelhogy ehez képest tsak bakatella és tréfa inkább, el-hallgatom.⁵⁸

Nehezen tudok szabadulni az érzéstől – habár Kalmárnak *hinni szeretnék* –, hogy létezik a történetnek más olvasata is. Erre utal a védekezés irodalmi eszközöket sem nélkülöző megfogalmazása és a *méregnek* mint lehetséges fiktív elemnek az alkalmazása a vétek súlyának csökkentésére. A későbbi források is mintha ezt a gyanúmat erősítenék. Lambert írja a már idézett levélben 1772-ben Penzelnek, hogy a

nappalok könnyebben teltek, mint az esték, mikor is néha észrevettem, hogy ivott; ilyenkor távoznia kellett, majd reggel visszajönnie.⁵⁹

Ezek után talán az ellene írt versek is komolyabban vehetők, hiszen Kalmár iszákossága azokban is fontos argumentációvá válik, ami egyben magyarázza a korábban ugyanott emlegetett *homályos szeméit*:

Kalmár! te ne plántály árpát; szőlőt kapálly,
Mert nagy bor ivó vagy: serért szived nem fáj.

⁵⁷ 'Dologtól', ti.: a méregtől.

⁵⁸ Az idézetek forrása: [40, 1. levél, 116–119.]

⁵⁹ [76, I., 72.] Ld. a forrást: 161. oldal.

Részeg-is vagy gyakran, ne mászkálj hát kőre,
Mert a kő sikamló, 's buktat nyakra, főre.
Minap-is más vitte vissza parókádat,
Nem mondom-meg honnan, tsak fogd-bé a szádat.⁶⁰

Kalmár maga az 1763-as üggyel kapcsolatban később „minden ember vétkinél *nagyobb esetem*”-ről írt.⁶¹ A *VMABC*-ben is gyakran úgy ír a részegeskedésről, a *bor nyelvről, bor fejről* stb., mint a legtöbb bűn eredőjéről, ami a *legnagyobb esést*, tudniillik bűnbeesést okozhatja. De azt is sok helyen hangsúlyozza, hogy csak *onnan* lehetséges a megtérés. A jelenlegi források ismeretében nem zárhatom ki teljes biztonsággal Kalmár alkoholizmusát.

Kényesebb téma a bujálkodás. A kéziratos versek erről is megemlékeznek Kalmárral kapcsolatban, s mintha konkrét esetre utalnának:

Egy szegény Papnénak addig volt szűz vára,
Még Kalmár nem tsapott annak ostromára.
De hogy Kalmár Ebe a szűz várba tsuszott,
Szűzesség madara a Várbul ki uszott.⁶²

Mindenesetre megállapíthatom, hogy Kalmárnak voltak bizonyos *ügyei*, illetve az arra érdemesek tudhattak és úgy tűnik, tudtak is ilyenekről. Talán alátámasztja a többes szám használatát a Kalmárnak szóló figyelmeztetés: „Ne piszkálly, tsendes légy, mert több érhet, tedd-el”.⁶³ Később tárgyalandó megtérése és újjászületése is más megvilágításba kerül ezáltal, különösen, ha figyelembe vesszük 1763-as fogadalmát:

És *attól a törös órától* fogva, kiváltképen pedig a 10-ma Julii 1763, egészen meg-tagadtam mindent valami a testnek, 's érzékenységeinek gyönyörködtetésére való: sőt ugy intézem az én élésemnek módját, hogy, Isten kegyelme által, minden érzékenységeimen 's indulatimon uralkodhatom.⁶⁴

Kalmár György személyével kapcsolatban már igen korán rögzültek bizonyos jelzők. Az egyházfegyelmei eljárás során íródott második levelében olvashatók a következők:

⁶⁰ [56, XVI/2, 180.]

⁶¹ [40, 2. levél, 120.]

⁶² [56, XVI/2, 179–180.]

⁶³ [56, XVI/2, 180.]

⁶⁴ [40, 2. levél, 120.]

Ollyan *titulusokkal* illet Kegyelmed [Tatai Csirke Ferenc], Tiszteletes Superintendens Ur, a maga levelében, a mellyekben én ugyan örömmel dítsekedem. t. i. *Erro és Phantásta etc.* (Kor. 4:10.13 2Kor. 11:29,30, 12:9.10.)⁶⁵

De még a vele szemben teljesen elfogulatlan Dési József is azzal zárja a személyesen megismert Kalmárra visszaemlékező sorait (1768): „Experientiája igen szép vólt, de nem vólt phántasia nélkül etc.”⁶⁶

Munkái és talán a hallomások alapján már az őt követő nemzedék a *különös* és az *álmodozó* jelzőkkel illette. Gyarmathi Sámuel szerint a Prodrómus „írója igen különös ember vólt, a munkája is igen különös. . .”⁶⁷ Ráth Mátyás Rájnis ítéletére írt válaszában álmodozónak nevezi Kalmárt, s lényegében – Kalmár munkáiról írott bírálataikban – ezt a véleményt ismétli Gyarmathi („. . . az álom látó *Kalmár György*”), a következő század elején Sándor István („Képzélése igen tsudálatos és zavaros vala.”) és Teleki József is („Kalmár György pedig filológiai álmodozásaiban úgy elvesztette magát. . .”).⁶⁸ Ezekben az esetekben már erősen összekeveredik a *személy* és a *mű* feletti ítélkezés.

Azt hiszem, az eddigiek alapján megállapítható *hősömről*, hogy ellentmondásos személyiség vólt. „Vivit siliquis, pane secundo, ezt mondja az ellyekről Horátz”, így Kazinczy.⁶⁹ Az ellene írt versek szerzője kicsit durvábban fogalmaz:

Nem, bár hogy sokat jár, Kalmár, ismérik már
Semmit tőle nem vár senki, halgatna bár.
Bűrt, zavart képződés minden tudományya,
Másoknak nevetség, magánok bálványya.
Bolyongó Planéta gajászó földi jel,

⁶⁵ [40, 120. 2. levél.] A megidézett locusokban az apostol szembehelyezi a valódi apostoli életet a korinthusiakéval; tehát Kalmár önmagát (az apostol *szerepe*) a tiszteletes consistoriuméval. Csak az első locust idézem:

10: Mi oktalanok vagyunk Krisztusért, ti okosak Krisztusban. / Mi gyöngék, ti erősek. / Titeket megbecsülnek, minket megvetnek.

11: Mindmáig éhezünk és szomjazunk, / nincs ruhánk és verést szenvedünk.

12: Nincs otthonunk, és kezünk munkájával keressük kenyerünk. / Ha átkoznak minket, áldást mondunk, / ha üldöznek, türelemmel viseljük,

13: ha szidalmaznak, szelíden szólunk. / Szinte salakja lettünk ennek a világnak, / mindenkinek söpredéke mostanáig.

⁶⁶ [24, 202.]

⁶⁷ Benkő Loránd idézi: [9, 323.]

⁶⁸ [44, XIII.], [113, 23.] és [129, 95.]

⁶⁹ [57, 82b.] Az idézet helyesen: „vivit siliquis et pane secundo;” Horatius, *Ep.* II/1. 123.

Poltzra vágy, ott hal, él, hol kapaszkodott fel,
Ha kérded: hát Kalmár ki lehet, avagy mi?
Mindenből valami, különösen semmi.⁷⁰

Virág Benedek azonban a személyes találkozás emlékét felidézve, mintha egy másik emberről szólna:

Oh, ha felébredtünk volna a' tiszteletre méltó Öreg szavaira! A' Közjóért
megfáradott munkás *nyúgodgyék tsendességben!*⁷¹

Körmöczi László szerint a Kalmár-mű – tehát a *szerező* és *műve* – kudarcának oka, hogy a *szerező* rossz korban született:

Egy negyed évezreddel előbb egy személyben lett volna külföldi egyetemre küldött protestáns tudósnovendék és örök csavargó vándordíák, egy személyben a népkönyv rejtélyes, kalandos életü *Doktor Faustja* és *Goethe* nyugtalanul kutató tudósa.⁷²

Saját kora, amely még halálának időpontját sem jegyezte fel, álmodozó, külön bohócnak tartja. De a későbbi, szándéka szerint méltató értelmezés sem tud szabadulni ettől a *személytől*, jelentősen megnehezítve ezzel a Kalmár-mű új, más és az eddigieknél talán pontosabb értelmezhetőségének a lehetőségét.

2.2. a személy, aki magát írja

A *VMABC*-hez csatolt *Post Scriptum* – amelyben Kalmár utazásaiból akar *valamicskét értésünkre adni* – befejező részében meglepő módon azonosul egymással Kalmár György *személye* és a *szerező*:

Mënj, Poftám, a-mit adtam a-fzádba, füledbe, kezedbe,
azzal el. E' kis *adósfágot* mostan lë-fizetvén,
a-mënedék-levelet hozz' d-el; nálok në maradjon.
A-többit-'s mëg-adom, mondd-mëg, hà éltet az-ISTEN.
Szívemből kettős köszönettëmet îrom azonban.
Studják-mëg, hodj erős fzeretett-el *lângal a-fzívem*
hözájok: nyilván van e' *Kalmár Gjörgj* Lëveléből.⁷³

⁷⁰ [56, XVI/2. forrás, 181.]

⁷¹ [88, 49.]

⁷² [73, 98.]

⁷³ *PS*, 421–422 (225–226).

Mintha a szerző tisztában lenne az őt ért vádakkal – s ezek a vádak meglepően azonosak a korábban már bemutatottakkal –, ezért magyaráz, de nem mentegetőzik. „Mást hodj *az-erkölcs vizsgálója* tēhessēn igazzá”, ahhoz azonosulnia kell a nem-igazakkal:

minek-utánna *magát alkalmaztatta* kivált-kép'
ēdj kevés álonkfág-al, *igaznak*⁷⁴ *ürügyivel* ugymint,
mind a-fz-r-lm-shēz, s *fzínēs-hēz*, ugj a-hazug-hoz;
mind a-kevényké-hēz, s *borzó-hoz*, *fzint'*-ugj ēgjēb-hēz;
mint ha fz-r-lm-s, hazug és *fzínēs-vôlna*, kevény-îs;
s mint-ha a-részēgfēgre, ēgjēbre-'s, hajlana ô-is.⁷⁵

Veszélyes vállalkozás ez, s nem biztos, hogy „mēg-fzentēli Iften *az-esz-közt*”. Veszélyes lehet még azt is kiírni, amihez látszólag hasonul az ember, így lesz a *szerelemes*ből *sz-r-lm-s*, s máshol a *barátból b-r-t*. De veszélyes azért is, mert ha meg szenteli is Isten az *eszközt*, a kísértések miatt a gyarló ember nem biztos, hogy meg marad csupán eszköznek; az *erkölcs vizsgálója* önmaga vizsgálójává válhat rossz esetben:

S *látni fok erkölcsöt* könjū; de *igēn-veszēdelmes!*
Szenved a-fzāj'd, *ôrrod, nyelved, füled, inyed, a-fzīved-'s!*
fāj a-fzēmēd! a-kezēd fērtődik! s ütökzik a-láb!
Élete-'s embērnek fokfzor van *tárva* veszēljre.
Tisztēsfēge fzēgēnynek *igēn* hánykódik a-hab-közt!⁷⁶

2.2.1. utazás

Tudva vadjon *többnél*, à-mint-fēm gondolom ên âm,
hodj vadjon ēdj embēr, kinek, âm nēm a-csalfa *fzērēncse*,
fēm nēm a-várattlan *törtēnet*, hanēm csak a-fzent Mēnny
engede kedvēből nyers *iffū* életēt e'-dīg;
engede *ēdjnehánj esztendőt*, hasznos idôt-is;
engede *mind azonba erőt*, s alkalmas ösztönt;
ô maga-ként hodj adja magát *hoszfzū útazásra*,
hodj örvendve *tanúlja*, a-mit tetfzōnek itélēnd:
s à-mint *tôle lehet*, mind, olljan fzorgalom-által,

⁷⁴ Kalmár jegyzete: „Valónak tettetvén a-dolgot: magát fzinēlvēn oljannak mint más.”

⁷⁵ PS, 425–426 (229–230).

⁷⁶ PS, 424 (228).

majd valahánj nēmzetségnek mind *anji fzozását*,
s *embërek erkölcsét* mëgg-tudván vëdfe-eszébe;
s lásfa *e' tarka világot*: azonban ugj élje *világát*,
hodj *ezeket könyvébe* jegyezze, akár tenyerére:
s ëgjëb tífzti-után elmëlkëdjék csak azokról.

E' fzeretõ, s hív, drága Barátim-féle *Szëmélynek*
nàgy-ûti *jegyzésit*, lévén mind írva kezem-nél,
gyakran elõ-vészëm: s mît a-fõ Schólákba tanúltam,
mind abból formálok *ítéletet*, (álddom az-ÚRat-'s):
ugj más *gondolatim*, kikkel rëndëltt ideimben
elmém' törve gyakorlottam, *mint jutnak eszëmbë*,
intenek, hodj *onnat példát mindenre* találjak.⁷⁷

Ki ez a „fzeretõ, s hív, drága Barátim-féle *Szëmély*”? Feltételezem: Kalmár György, az utazó. Ki ezek után a narrátor? Feltételezem: szintén Kalmár György, a szerzõ. Az idézetbõl kiderül, hogy az utazásai során szerzett tapasztalatait egyenrangúként kezeli korábbi és folyamatos tanulmányaival. Késõbb az is nyilvánvalóvá válik, hogy *célja* e kettõnek maga a nagy mû, a világ interpretációjára tett irodalmi kísérlet. Kalmár ilyen értelemben – tudomásom szerint – 1763-ban nyilatkozik elõször:

Annyi külöm-külömb-féle oszàgbélieknek *szokásokat, erköltseiket és természeteket* ki-tanulván, nem illendõ volt-é, hogy a magam hazambélieknek-is az õ szokásokat, erköltseiket és természeteket tudjam? annak felette a sokféle Ekklesiáknak régibb 's ujjabb állapotjokat ugy ki-tanultam három esztendõk alatt, 's tudok annyi *Casust*, hogy husz esztendeig sem lehetett ki-tanulni 's tudni annyit edjnek ám, a ki tsak edj vagy két Ekklesiában vesztegelt.⁷⁸

Az ugyanebben az évben Barkóczy Ferenc primásnak írt levelében azt állítja Kalmár, hogy megfigyeléseit, tapasztalatait meg akarja jelentetni: „[Kiadná a teljes héber grammatikát,] [t]ovábbá az egész *Itinerariumomat, cum observationibus Historicis, Theologicis, Philologicis, Iuridicis, Medicis, Oeconomicis, Rusticis, Moralibus, etc.*”⁷⁹ 1766-os Traktátusában, a Mária Teréziához címzett bevezetõ *levélben* is hasonlóképpen fogalmaz (a részlet megjelent a *PS* elsõ soraihoz füzött lábjegyzetben is):

⁷⁷ *VMABC*, 40–60

⁷⁸ [40, 2. levél, 121.]

⁷⁹ [56, VII/1. forrás, 98.]

Adfero, me *nullam expertum fimilem* (i. e. *Hungaricae Nationi*, ratione docilitatis atque tractabilitatis)⁸⁰ quantum, *ex instituto*, mihi, tot hominum, adultorum, iuuenum, puerorum, infantum, Principum, Procerum, vulgi, ordinis omnis, in genium penetranter introspicere, tot que populorum naturam diligentius scrutari, licuit; quin etiam *omnem sub coelo vanitatem* oculis hisce meis, hic & nunc volentibus, mox & illic *inuitis* admittere.⁸¹

Az utazó tehát folyamatosan tapasztal, gyűjt, hiszen bizonyos fokig kívülálló. De csak ez a feltételezett kívülállósága különbözteti meg a megfigyelttől. Hiszen a *PS* egyik hasonlata a következőképpen fogalmaz: úgy lehet elképzelni, „mint valaméj *fácskát* közepén a-lebes *foljamatnak*.”⁸² Azért meglepő és talán megvilágító ez a hasonlat, mert a megfigyelő, az *utazó* egy statikus ponthoz hasonul. Elkerülhetetlen, hogy azzá válljon bizonyos fokig, ami *elmegy* mellette vagy *megakad benne*:

Mindén-féle *fzemét*, *giz-gaz s dög* mēgg-akad abba;
s környűle mēg-maradând; mīg *az-ár el-nēm-viszi* onnan.⁸³

Így lesz a nagy cél a világ folyamatos megtapasztalása és annak megírása:

Mindēnt, à-mit ezēn *fzēmeim mēg-láttak* a-földön;
s mindēnt, à-mit ezēn *fűleim hallottak* akâr-hol;
s mindēnt, à-mit igēn-jól *mēg-kíférte* az-elmém;
mind azokat, monddom, ha lehet, *mēg-kēll* nekēm *îrnom*.⁸⁴

Abraham Jacob Penzel még 1772-ben is úgy emlékszik vissza Kalmárra, mint aki „gegenwärtig in der Welt herumreife sich litterarische Kenntnisse zu erwerben, und dabey noch, ich weiß nicht was für geheime Anschläge beforgete.”⁸⁵ (Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a válaszevélben Kalmár Lambert szerint *csupán* előfizetőket gyűjt a világnyelv teljes kiadásához.)

Kalmár a *PS* első soraiban mást ígér, mint amit végül is kap az olvasó:

. . . Már az-*Utazásomból*-’s valamicskét
adhatok értésédre: mīgen *mēg-irándom egészen*.

⁸⁰ Zárójeles megjegyzés a *PS*-ban.

⁸¹ [50, Sacratissima Maiestas! Princeps ac Domina mea Clementissima! (Számozatlan oldal).]

⁸² *PS*, 416 (220).

⁸³ *PS*, 416 (220).

⁸⁴ *VMABC*, 369 (173).

⁸⁵ Ld. a forrás: 159. oldal.

Más-képen amaz-ís az-úton-járásnak a-hafzna
nagy rész-ént, fogom-ís bővebben írni idővel.⁸⁶

A „más-képen amaz-ís” a *VMABC*-re vonatkozik. Immár a „nagy rész-ént” jelentésével is tisztában vagyunk. A meglepő inkább az, hogy a *PS* csaknem ezer hexameterével egyáltalán nem klasszikus értelemben vett *itinerarium*: igen kevés részlete eleveníti fel utazásainak konkrét eseményeit. Holott tudjuk, hogy tervezte megírni itthoni és külföldi peregrinációját. Sőt az 1763-as nyilatkozata szerint a „külső Országok-béli peregrinatioiról” írt *Itinerariummal*” el is készült, s annak az *Eliézer* címet adta.⁸⁷ A *PS*-mal kapcsolatban is kijelenthető tehát, hogy „más-képen emez-ís” az utazásokról, de még inkább – mindenek előtt az utolsó részét figyelembe véve – az önmagát író Kalmár Györgyről szól.

Nem hagy azonban nyugodni a gondolat, hogy az efajta világtapasztalás céljából egészen a Közel-Keletre s továbbá Egyiptomba utazni talán túlzás. A mégoly távoli Szentpétervárról már nem is beszélve. Ehhez valóban elég lenne London, Párizs, Bazel stb., de talán még Tiszaroff is. Nem hagy nyugodni Kalmárnak egy-két később említendő munkája sem, s mindenek előtt a Dániel István által írt ajánlólevél. Kalmár pénzt gyűjt – mi mást tenne –, hogy Angliában maradt könyveit haza tudja szállítani; a levél e gyűjtés kapcsán születik 1759. augusztus 26-án:

Kalmár György [. . .] Divino instinctu motus, atta elméjét arra; hogy az Isteni kegyelemnek mértéke szerént, az ő kegyelmének adattatott Tudománt, egészen fordithassa Istennek Dicsősségére. . .

[. . .]

Es minthogy ezen Peregrinatiojában leg több időt töltött in oriente oly véggel, hogy magát a’ Török és Görög Nyelvekben perficiálja, és hogy az Arabiai és Persiai nyelveket is delibállya.

Czéllya peniglen ez Universalis és hoszszas Peregrinatioiban a’ Prae-
laudatus Tudós Embernek volt kiváltkeppen az Istennek Dicsőssége,
azaz: Hogy Isten a’ Magyar Hazában meg hozván, es ott megtelepít-
vénn, Könyvek irasara és fordittására adgya magát: Nevezetessen, hogy

⁸⁶ *PS*, 387 (191).

⁸⁷ [40, 2. levél, 120.] A hazai címe *Gersom* lett volna. Sajnos egyiknek sem maradt fenn példánya. Vö.: Kivonulás 18, 2–4.: Jetró, Mózes apósa, vette Cipporát, Mózes feleségét, akit az hazaküldött, / továbbá két fiát. Ezek közül az egyiket Gersomnak hívták, „mivel – úgymond – idegen földön jövevény voltam”; / a másiknak a neve Eliezer volt, „mivel – úgymond – atyám Istene lett a segítségem. Ő mentett meg a fáraó kardjától.”

A hazai itineráriumnak címadásában talán nem túlzás enyhe iróniát feltalálni.

az Uj Testamentumnak nemely reszeit, és a Symbolicus könyveinketis, Török nyelvre fordítván, az Orientalis Wilágra ki bocsássa; hogy ha valamikor a Szent Lélek Isten, a Pogány Muhamedistáknak sziveket meg szállaná, vennének azokbol alkalmatosságot a meg térésre. Oh áldott és Istennek Dicsősségere czelozo Szent Szándék! Ki volna a Keresztenyek közül *ollyan*, aki eszt elő segilteni nem kívánná?⁸⁸

Nemes cél, bár első pillantásra kissé anakronisztikusnak tűnik a 18. század közepén. Különössége továbbá, hogy Kalmár – igaz, csekély forrás ismeretében állítom ezt – első, de talán legnagyobb útja előtt, s valójában azután sem említi misszionáriusi elkötelezettségét, vagy ha igen, akkor éppen nem a *törököket*, hanem inkább a *zsidókat* nevezi meg.⁸⁹ Az idézet rávilágít arra is, hogy milyen keveset tudunk közel-keleti és oroszországi útjának – a nyilvánvaló nyelvtanuláson túli – valóságos céljáról, az út közben kialakított kapcsolatairól, egyáltalán, a korabeli ottani viszonyokról. A továbbiakban ezzel kapcsolatos kutatásaimat és feltételezéseimet szeretném ismertetni.

Kalmár keleti útja

Tudjuk, hogy Londont – ahol valószínűleg 1751-óta lakott – 1753-ban hagyja el. Elutazása előtt pár hónappal az új-angliai Ezra Stileshez írt levelében nem utal arra, hogy a Közel-Keletre szándékozna utazni, csupán annyit említi, hogy

[i]n a less than few months time I propose setting out for home, & shall come hither again againf the time when I determined to put the work to the prefs.⁹⁰

A szóban forgó munka minden valószínűség szerint a teljes világnyelv-tervezet lenne, amelynek *Proposalját*⁹¹ szintén megküldi Stiles-nak. (Természetesen előfizetőket szeretne gyűjteni.) Kalmár Angliába tervezett visszatérésének és a munka nyomdába adásának időpontjára a felhívásból, pontosabban a *Conditions* 6. pontjából követ-

⁸⁸ [56, VI/1. forrás, 67.]

⁸⁹ Talán valami hasonlóra utal könyvei visszaadásának jogosságát alátámasztandó: „Ita certa *Iudaeorum* principia in illos retorquemus ad *aeram Christi*, Seruatoris nostri, illis demonstrandum.” [56, VI/10. forrás, 80.]. De az általam sajnos nem látott *Epistola divi Pauli ad Hebraeos Hebraice cum annotationibus criticis* című műve vagy az apostoli levél fordításának ténye is ezt sugallja (miért fordítaná valaki héberre a zsidókhoz írt levelet?).

⁹⁰ Ld. a forrást: 150. oldal.

⁹¹ Ld. a forrást: 146. oldal.

keztethetünk. Ebből megtudjuk, hogy a munkát Londonban és Debrecenben szeretné nyomdába adni. De ami még fontosabb, az a kikövetkeztethető tervezett időpont:

And it will be put to the Prefs here about fifteen Months after the Date of the *French* Propofals (which foon will be printed); and in *Hungary* about twenty Months after the fame *Date*.

Tehát amennyiben 1753 kora tavaszán valóban megjelent a francia nyelvű felhívás – nem tudjuk biztosan, bár van rá máshol is utalás, s ha megjelent, akkor a kiadás helye feltehetőleg szintén London –, akkor a teljes munka londoni változatának nyomtatását Kalmár 1754 nyarára tervezi, míg a debreceniét 1754 őszére.

Kérdés akkor, hogy egyáltalán miért utazik el erre a viszonylag rövid időre Angliából, hiszen még útlevele is érvényes.⁹² A választ szerintem szintén a *Proposalban* kell keresnünk. Miután több konkrét személyt és helyszínt felsorol a Brit Királyság területén, ahol és akiknél művére elő lehet fizetni, a következő rövid megjegyzést teszi: „and in the Capitals of most Kingdoms and Provinces in *Europe*.” Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy Kalmár azért hagyja el a szigetet – és utazik többek között haza is egy rövid látogatásra –, hogy ezt az utalását kicsit konkrétábbá tegye. Magyarázat lehet ez arra is, hogy Kalmár nem éppen a legrövidebb utat választja Tapolcafőre.⁹³ Az biztosra vehető, hogy rövid időn belül mindenképpen vissza akart térni Angliába. Ez egyben megmagyarázza azt is, hogy miért nem viszi ekkor magával a korábban vásárolt könyveit.

Az előbbi feltevéseket kiegészíthetem azzal, hogy ha valóban már Angliában tervezte volna közel-keleti útját, akkor már ott hajóra szállt volna, vagy később, a kereskedők és más utazók számára legkézenfekvőbb helyen: Velencében. Mindez számomra azt bizonyítja, hogy útközben – egészen pontosan azelőtt, mielőtt Itáliába érkezett volna – döntött úgy, hogy Tapolcafő rövid érintése után továbbutazik Konstantinápolyba. Erre egy 1757-ben, nyolc nappal hazaérkezése után Tapolcafőn keltezett levele a bizonyíték. A címzett az az Antonio Francesco Gori, aki három firenzei akadémia tagságára is javasolta Kalmárt. Tudjuk, hogy Kalmár egy – nemrégiben előkerült – latin nyelvű versét 1754. március 14-én adta elő az *Academia Apathistarum* előtt.⁹⁴ 1757-es levelében szabadkozik, hogy késve ír, „így késve ismerteti a török birodalom nyomdai viszonyait, melyekről a tudós firenzei még az

⁹² Vö.: [123, 6.]

⁹³ Az út ezen részének összefoglalása: [123, 6–8.]

⁹⁴ [15, 60, 61.]

ő keleti útja előtt érdeklődött. [kiem.: HB]⁹⁵ Emellett fennmaradt Gori egy Hagenbuchhoz címzett levelének részlete 1754 júliusából Kalmár másolatában, amely szintén bizonyítja, hogy Konstantinápolyba készült nyelveket tanulni :

. . . De *Kalmaro* nihil amplius sciui. [. . .] Vnam tantum epistolam ad me dedit. Puto *Constantinopolin* adiisse, ut linguam *Persicam, Turcicamque* addisceret et *Arabam*.⁹⁶

Sajnos azon túl, hogy Németalföldön és Svájcban keresztül érkezik Itáliába, az 1754 tavaszát megelőző szűk egy évről semmilyen más információval nem rendelkezünk. Így azt sem tudjuk, hogy kiknek és milyen megfontolások hatására dönt a közelkeleti és oroszországi út mellett, megváltoztatva ezzel korábbi elképzelését.

Keleti útjának legfontosabb állomásait több forrásból ismerjük, elvértve ő maga is utal azokra. A fennmaradt adatok alapján legkorábban, 1759. július 11-én, Hermányi Dienes Józsefnek számol be útjáról, bár az ő lejegyzése későbbi. Eszerint Bécsből

lemene Péterváradja felé, mene Bukarestre, onnan Konstantinápolyba, onnan Egyiptomba, Kairba, onnan Ptolémaïsbába és Názáretbe, onnan Konstantinápolyba, és onnan a Muszka Birodalomban, onnan Kurlandián el lengyel Varsovába [. . .] onnan jöve Magyarországra. . .⁹⁷

Kicsit későbbi, 1759. augusztus 26-i, de azonnali lejegyzésű a Dániel István már idézett ajánlólevelében található útvonal-leírás. Kis eltérés csak az útvonal elején található, mely szerint nem a délvidéki Pétervárad felé, hanem Erdélyen keresztül megy Konstantinápolyba. Eszerint Kalmár Tapolcafőrről

jött Erdélyben; es innen az Oláh Országban által Constantinapolyban: Es ott 7-holnapokig mulatván, ment onnan Asiánn által, per Mare Mediterraneum Aegyptusban. Holottis egy holnapot el töltvén, viszá tért Galilaeában, onnan viszontag Constantinapolyban. Es így az egész orientalis Peregrinatioja foglalt magában 17-holnapokat. Constantinapolybol meg térvén Moldova felé, ment Muszka Országban; és onnan hat holnap

⁹⁵ [40, 110.]

⁹⁶ [56, VI/10. forrás, 85.]

⁹⁷ [46, 202.]

mulatása után Lengyel Országban jött viszont Hazájában.⁹⁸

Dési József 1931-ben Csúry Bálint által közzétett, Kalmárra vonatkozó jegyzetei 1765-ből már csak felsorolás szintjén említik a helyszíneket, ahol Kalmár járhatott. A lista kiegészül olyan országokkal, mint India és Mezopotámia, s feltűnik Spanyolország is.⁹⁹ Nem emiatt fontos ez a közlemény, hanem a közzétett Kalmár-versek miatt, amelyek konkrét dátumokkal is szolgálnak.

A konkrét és kikövetkeztethető dátumok és helyszínek, amelyekről biztosan tudunk, a következők:

- 1754. március 14.: Firenze¹⁰⁰
- 1755. október: Názáret¹⁰¹
- 1755. októberében három hétig: Ptolemais (Akko)¹⁰²
- 1755. október vége: Kármel-hegy¹⁰³
- 1756. augusztus 20–szeptember: Szentpétervár¹⁰⁴
- 1757. januárja: Tapolca¹⁰⁵

Ezeket az adatokat továbbiakkal kiegészíthetjük: Tudható, hogy 1756. szeptember elején elhagyja Oroszországot, mivel tengeren túlra akar utazni. Tehát a hat hónapos ott eltöltött időt ettől az időponttól kell visszaszámolni; eszerint valamikor február végén, március elején lép orosz (ukrán) földre. Kiev felé Moldván, valószínűleg Iasin (Jászvásár) keresztül vezet az útja. Számításaim szerint a mai Bulgárián illetve a Moldván keresztül vezető út legalább egy hónapig tartott,¹⁰⁶ Konstantinápolyt

⁹⁸ [56, VI/1. forrás, 67.] Érdekes, hogy az útvonal ismertetése szinte *szó szerint* megegyezik a Győry Ferencnek a helytartótanácsnak írt levelében foglaltakkal (1762. július 10. körül; Bécs és Veszprém Vármegye után): „abinde vero in Transilvaniam, et per Valachiam Constantinopolim iter sumendo, ibidem 7. Menses exigendo, per Asiaticas Partes, Mareque Mediterraneum, in Aegyptium, ubi unius Mensis Spatio commorando, rediit per Galilaeam Constantinopolim, et sic in Orientalium Partium Peregrinationem 17. Mensibus impensis, per Moldaviam in Russiam, ac inde tandem per Poloniam in Patrios Lares suos redierit.” [56, VI/18. forrás, 92.] Az utazás céljaként szintén a már felsorolt keleti nyelvek tanulását említi.

⁹⁹ [24, 202.]

¹⁰⁰ [15, 60, 61.]

¹⁰¹ [24, 201.]

¹⁰² *VMABC*, 409 (213).

¹⁰³ [24, 202.]

¹⁰⁴ [101, 347–348.] és [33, 129.]

¹⁰⁵ [40, 110.]

¹⁰⁶ Ezt az adatot Ráday Pál és Mikes Kelemen moldvai utazásai alapján számoltam.

tehát legkésőbb február elején el kellett hagynia. Ide a Dési József emlékkönyvébe beírt himnusza szerint február 2-án tér vissza egyiptomi és közel-keleti útvjáról, s szinte azonnal tovább is utazik.¹⁰⁷

Ha ettől az időponttól számítjuk vissza a többször említett 17 hónapos keleti tartózkodását, akkor nagyjából 1754 júliusában-augusztusában kellett megérkeznie Konstantinápolyba. Ez a firenzei tartózkodás időpontjához és a bécsi, illetve tapolcafői kitérőhöz viszonyítva elképzelhetőnek tűnik. Tudunk arról is, hogy Konstantinápolyt hét hónapos ott tartózkodás után hagyja el és utazik Egyiptomba, ezek szerint valamikor 1755 februárjában. Mindenesetre március környékén már ott kell lennie, mivel a *VMABC* tanúsága szerint még talál ott gólyákat.¹⁰⁸ Az 1755 tavasza és kora ősze közötti időszakról nincsenek adataim.

Útja során – ha bármit felidéz abból – Kalmár mindig konzulok, pátriarkák, elüldözött vajdák társaságában jelenik meg. Vajon miféle ajánlólevelekre volt szükség ehhez? *A Kármel hegye alatt történt história* – mely szerint a helyiek meg akarják sarcolni azért, mert fenn volt a hegyen – legnagyobb részt arról szól, hogy a sokat tapasztalt arabok kereskedőnek vagy hajótulajdonosnak nézik. S miután *elhiszik*, hogy egyik sem, meg akarják adóztatni mint zsidót. Mert mi más lenne, ha nem *kalmár* és még keresztet sem hajlandó vetni?¹⁰⁹

Érdeemes tehát Kalmár elszórt adatait összevetni egy olyan utazó lehetőleg egykorú útleírásával, aki szintén nem kereskedelmi vagy politikai célból utazott ugyanazokon a tájakon. A modell, akihez Kalmárt viszonyítom, a hallei Stephan Schultz, pontosabban Schultz ötkötetes munkájának utolsó két kötete, a *Der Leitung des Höchstens. . .*¹¹⁰

Schultz és társa 1753-ban érkezik Konstantinápolyba és 1755-ben hajózik el Ptolemaisból Velence felé. Útja tehát valamivel hosszabb, mint a Kalmáré, de egy szakasza egybeesik azzal. Elsődleges célja útjának az, hogy a török és arab nyelvben tudását elmélyítse.¹¹¹ Elképzelése az úton levésről és annak céljáról meglepően közel áll Kalmár már idézett *fácška a sebes folyamban* metaforájához. Ezt az örmény pátriarkával folytatott beszélgetésben fejti ki:

¹⁰⁷ [24, 201.] Nem lehet szó 1755 februárjáról, hiszen 1. a vers szerint egyértelműen egy hosszabb útról érkezik meg hajóval, 2. 1755 elején Egyiptomban van.

¹⁰⁸ *VMABC*, 310 (114). A gólyák február-március környékén hagyják el téli szálláshelyeiket.

¹⁰⁹ *PS*, 410–414 (214–218).

¹¹⁰ [115]

¹¹¹ [115, IV, 107]

Ferner sagte er: Das Reisen sey eine löbliche Sache, denn wer die Welt gesehen hätte, könnte besser davon urtheilen, als andere. Ich sagte: daß man auf denen Reisen Gelegenheit hätte, viel Böses, aber auch viel Gutes zu sehen; darauf antwortete er: Ein Christ, wenn der reiset, ist wie eine Biene, die auch aus den bösesten Blumen Honig sauget, so weiß er das Böse, welches er in einer Stadt siehet, zum Nutzen anzuwenden.¹¹²

Megtudjuk azt is, hogy annak, aki a Török Birodalomban szeretne utazni, először mindenképpen Konstantinápolyba kell mennie, ugyanis ott kapja meg az utazáshoz szükséges engedélyt, az úgynevezett *fermant*. Az engedély csak akkor érvényes, ha azt a nagyvezír és négy másik uraság aláírta, tehát az összekötetésektől függően az utazó mindenképpen a városban kell, hogy töltsön bizonyos időt. Ráadásul a ferman csak addig érvényes, amíg él a szultán, akinek a neve alatt kiállították.¹¹³ Kalmárnak *szerecséje* volt, hiszen Mahmud azelőtt hal meg – és kerül Oszmán a trónra –, mielőtt továbbutazna Egyiptomba.

Schultz beszámol arról is, hogy a konstantinápolyi európai kolónia – beleértve a konzulokat, követeket, alkalmazottakat, de még a leggazdagabb kereskedőket is – igen szívélyesen fogadta a Nyugatról érkező utazókat. Kalmár a *PS*-ban írja, hogy három helyen tudott a legjobban dolgozni: először Londonban,

*Másodszor pedig à-Pontus Torkának a-partján,
vagj két' ezer lépésnyire az-Új-Róma vidékén,
édj Kurú-Csefzme nevű gyönyörű helységben, a-méljben-'s
két' Császári Követ, még à-Hollandus-ís édjütt
ott töltötte velünk a-nyarat; mint szokta égjéb-kor'.
Balja-felől e' falúnak esik Büjük-Dere helyfég
csak közel à-parton: àban nyâralgat az-Ánglus.¹¹⁴*

Természetesen Schultz is járt erre egy évvel korábban, bár nem ilyen fényes társasággal; neki csak az angol követség titkára jutott:

Kamen wir nach *Bujuktari*, ist so viel, als: die grosse Pforte des schwarzen Meers; welches näher nach der Mündung dieses Meeres liegt. Hier haben viele Europäische Kaufleute und Gesandten ihre Luft-Häuser,

¹¹² [115, IV, 190.]

¹¹³ [115, IV, 153.]

¹¹⁴ *PS*, 393 (197). Büjük Derében vannak Rákócziék is egy rövid ideig elszállásolva. Egyébként az említett harmadik hely a máshonnan híressé vált Landerer-féle nyaralóház Pozsonyban.

oder ich möchte sagen Luft-Paläste, die aber fast alle auf Türkische Art gebauet sind. . . ¹¹⁵

Kalmár fontosnak tartotta, hogy az előbb idézett helyen az *Ánglushoz* lábjegyzetet csatoljon: „Tunc temporis Orator *Britannicus* fuerat Honoratissimus *Iacobus Porter*. . .”. Porter neve két dolog miatt is emlékezetre méltó: „quod magne fit eruditionis”, továbbá az, hogy feltehetőleg Magyarországon is járt, ahol „amoenam habuerit cum quibusdam Hungaris societatem”.¹¹⁶ Sajnos nem tudni, miféle társaságokról lehet szó. Porter mindenesetre valóban többször járt Bécsben, s talán Magyarországra is eljuthatott. (Később ehhez személyes érdeke is fűződhetett, hiszen a Kalmár által emlegetett konstantinápolyi holland követ, az egyébként magyar báró de Hoche pied veje volt.) Fontos vele kapcsolatban még megemlíteni, hogy 1736-ban egy rövid ideig Zinzendorff vendégeként Herrnhutban tartózkodik.¹¹⁷

Kalmár és Porter jól megérthették egymást; erre utal Schultz Porterről szóló talán kevésbé megértő leírása :

Aus der bisherigen Erzählung siehet man, daß dieser Englischer Botschafter ein starker Cholericus seyn müsse. So ernsthaft er anfänglich widersprach und alles verwarf, oder zu verwerfen schien, so geneigt war er doch, unsere Antworten anzuhören; und daß er über meine ziemlich dreiste Antworten [. . .] nicht aufgebracht worden ist, siehet man daraus, weil er uns den Tisch, die Herberge, Schutz und andere Liebes-Dienste mehr, antrug.¹¹⁸

Persze Schultz nem tudta, amit mi tudunk, hogy Porter fontosnak tartotta korábban a halleiek számára mindig megvetett Brüdergemeindét felkereseni Herrnhutban. Jellemzése *ennek* tudtában bizonyára másképpen festene. (Schultz megrökönyödésére Kairóban is találkozik a herrnhutiak egy kisebb csoportjával, sőt ottani szállásadója, egy szász orvos levelei mindmáig megtalálhatók a herrnhuti levéltárban.)

A Fekete-tenger torkolatáról teljesen más véleménnyel vannak, amire Schultz visszaemlékezik, az a „schwarze fürchterliche Aussicht”¹¹⁹, míg Kalmár szerint

[m]ëllj gyönyörű à-Torkolaton, vacsorámnak utánna,
mîglen az-est-hajnal tartott, másòk-al hajóznom !

¹¹⁵ [115, IV, 198.]

¹¹⁶ *PS*, 393 (197).

¹¹⁷ [25, XVI, 179.]

¹¹⁸ [115, IV, 109.]

¹¹⁹ [115, IV, 198.]

s mű'sika játékát hallgatnom a-*Péntékéséknek!*
néha pedig fétálgatnom mellette *nap-estén!*¹²⁰

Schultz részletes leírásából tudhatjuk, hogy Konstantinápolyból a hajóút Egyiptomba Szmirnán (Izmir) keresztül vezet, melynek kikötőjét egy hét alatt lehet elérni. A város az Égei-tenger egyik központja, konzulátusokkal, európai kereskedőkkel. Ezek egyike az a „Portugiesischer vornehmer Handels-Jude”¹²¹ *da Kosta*, akinek házához bejáratosak a szmirnai konzulok és kereskedők, és az ott tartózkodó utazók. Nem kizárt – bár erre konkrét bizonyíték nincs –, hogy az említett személy rokona (talán testvére) annak a londoni, kalandos életű Emmanuel Mendes da Costának, aki mint természettudós többek között a Royal Society tagja, és Kalmárral is ismeretségben állt a fennmaradt levelek tanúsága szerint.¹²² Ennek apja a kereskedő Abraham vagy másképpen John Mendes da Costa, és tudható, hogy Emmanuelnek volt még egy bátyja is.¹²³ Az, hogy Schultz a szmirnai *da Costát Portugiesisch*ként emlegeti, nem jelent sokat, hiszen még Emmanuel Mendes da Costa is „was buried in the Portuguese Jews' cemetery”¹²⁴ 1791-ben, hiába él a család már évszázadok óta Angliában.

Schultz fontosnak tartotta vele kapcsolatban megjegyezni, hogy „[e]r redet von Christo und denen Aposteln, so : daß es scheint es fehle ihm nur die Taufe und das öffentliche Bekäntniß.”¹²⁵

Szmirnában Schultz levantei ruházatot szabat, mert mint megjegyzi, „wir ohne dieselbe auf den ferneren Reisen nicht durchkommen konten.”¹²⁶ Hogy ezen pontosan mit kell érteni, azt az Alexandria melletti Terra Sancta kolostor priorja magyarázza meg: a feltűnő ruházattal a Szentföldre igyekvők túl nagy veszélynek teszik ki magukat.¹²⁷ Kalmár Kármel-hegy alatti történetét ismerve, nem volt alaptalan az óvatosság.

Konstantinápolyból az út Egyiptomig – rövid szmirnai tartózkodással számolva – legfeljebb három hétig tart. Ezek szerint Kalmár 1755 február vége felé valóban találkozhatott ott kedves gólyáival. Egyiptomról, pontosabban a Nílus-delta vidékéről mindketten igen kedvező véleménnyel vannak :

¹²⁰ *PS*, 396 (200).

¹²¹ [115, IV, 247.]

¹²² Ld. a forrásokat: 148. és 149. oldal.

¹²³ [25, XII, 271.]

¹²⁴ [25, XII, 272.]

¹²⁵ [115, V, 478.]

¹²⁶ [115, IV, 249.]

¹²⁷ [115, IV, 286.]

Ám ama szép, áldott, *Égíptom* a; jól tudod immár.
Mëllj-is *igën termékënj*: a-főb *mustrája* a-Mënnynek.
S, védj-ki csak *ëdj Hóldat*, mindën-kor' *csillagos az-ég*:
s mindën-kor' *fënylik*, s melegít, és *érlel* a-ízép Nap.
[. . .]

Csudda! azon-ëdj föld *mëg-vall négy-féle vetést-is*
ëdj-más rëndi-után; s olj'k hoz *hat-féle gümölcsöt- s*.¹²⁸

Hogy Kalmár lelkenézése nem alaptalan, bizonyítja, hogy Schultz az akkori delta-vidéket egyenesen Hollandiához hasonlítja:

Die Gegend von *Boghas* [itt folyik a Nílus a tengerbe] bis an *Rosetto* [Rashíd], ist so angenehm, daß die Canäle in Holland, kaum damit zu vergleichen sind; dort findet man schön angelegte Gärten, hier aber ist die Natur; kostbare Wiesen, Oel-Bäume, und auf den Wiesen, Hütten der Araber, und deren munter tanzende Kindlein, wie auch die *Buphali*, machen eine sehr liebliche Aussicht.¹²⁹

Arról, hogy Kalmár az egyhónapi ottartózkodás után merre utazik tovább, és hol tölti idejét egészen októberig, egyelőre semmit nem lehet tudni. Schultz innen Ciprus és Alexandretta (Iskenderun) érintésével Aleppóba (Halab) utazik. Kairóból egy lassú hajóút Alexandrettáig kb. 18 napig tart, onnan szárazföldön Aleppó további négy nap távolságra fekszik. Mindenesetre megállapítható, hogy a teljes partvidék (a mai Szíria, Libanon és Izrael) Egyiptomból indulva két-három hét alatt elérhető volt. Schultz a teljes vidéket beutazza, eljut az Eufráteszhez, Damaszkuszba, Bejrútba és Jaffán (Tel-Aviv) keresztül még Jeruzsálembe is. Természetesen nem mint zarándok keresi fel a várost, de beszámol arról, hogy a nagyszámú rablóbanda ellenére milyen sok európai utazik ide zarándokként.

Útjainak egyik kiindulási pontja Ptolemaios ('Akko), ahol az angol konzul házá-nál száll meg először 1754-ben. Egy évvel Kalmár előtt ő is megmássza a Kármel-hegyet, hogy láthassa a Kármeliták kolostorát:

. . . stiegen wir hinauf in das Closter der Carmeliter, welches sehr klein ist, und an der Spitze des Berges lieget, davon man sagt: daß der Prophet Elias hier gebetet. . .¹³⁰

¹²⁸ PS, 376 (180).

¹²⁹ [115, IV, 301.]

¹³⁰ [115, V, 187.]

Az egy évvel később ott járó Kalmár azt írja, hogy ez a régi kolostor üres, a barátok lentebb húzódtak:

E'nek a-Szērzetnek vala à-nagy *Klastroma* hajdan
fēnn à-*hēgy tetején*: az-után ideīg a-*tōvében*
vōlt valamēlj épūlete az-*ūt-fēlēn* a-part-nál.
Ottan a-tolvajlóknak igēn *ūtjokba esének*
a-Remeték: végtére a-*hēgy óldalba* fzorúltak.¹³¹

Kalmár három éjszakát is eltölt a hegy oldalában egy barlangban, mielőtt lemenne a kikötőbe (akkor esik meg vele a nevezetes história). Elutazását megelőzően három héten át a ptolemaiiai angol konzulnál lakott (ahogy megjegyzi: ingyen és igen bőségesen traktálva), s a Kármel-hegyéhez vezető útra a konzul három fia is elkísérte.¹³² Schultztól tudjuk a konzul vezetéknévét: *Usgate*, és azt, hogy felesége keresztény hitre áttért zsidó származású asszony.

Schultz fél éven keresztül ápolja a konzul házában útitársát, majd annak halála után, 1755 nyarán a Libanon-hegyének érintésével Damaszkuszba utazik. Onnan Bejrút felé tart, majd 1755. október 7-én hajóval visszaérkezik Ptolemaisba:

Gegen Abend kam ich durch GOttes Hülfe, gesund und wohl behalten, in *Acris* wieder an, und wurde mit vielen Freuden von dem Englischen Consul *Hrn. Usgate* und seinem ganzen Hause aufgenommen; hielt mich bis zum folgenden Monat November hier auf, und erwartete den Tag, da ich mit dem Holländischen Capitain *Janson* nach *Cyprus* abreisen konte.¹³³

Az időadatok egybevetéséből megállapíthattam, hogy Stephan Schultz és Kalmár György 1755 októberét együtt töltötte Usgate konzul házában. S habár ez biztosan így volt, sajnos egyikőjük munkájában sem találunk erre konkrét utalást.¹³⁴ Nem tartom elképzelhetetlennek azt sem, hogy ugyanazzal a hajóval utaznak tovább

¹³¹ *PS*, 408 (212).

¹³² *PS*, 408, 409 (212, 213). Az az angol ifjú, aki a Libanon-hegyének közelében megmutatta neki a fálut, ahol arabul jelentek meg Dávid Zsoltárai, szintén a konzul egyik fia lehetett, hiszen Schultzt is az egyik fiú vezeti ugyanoda [40, 110.].

¹³³ [115, V, 469.]

¹³⁴ Megjegyzendő, hogy Schultz útjának vége felé egyre szűkszavúbbá válik, az eseményeket már éppen hogy csak dokumentálja. Kalmár a konzul családján kívül „*valamēlj kalmárok*”-at említ. [*PS*, 404 (212).] Egyébként názáreti *kirándulása* [24, 201.] is erre az időre esett, bár az nem tarthatott tovább két napnál: Schultztól tudjuk, hogy mindenki Ptolemaiosból megy Názáretbe, s az út lóval nem tart tovább egy napnál (kb. 40 km).

Ciprusra. Azt tudjuk, hogy Kalmár október végén („A. 1755. Octobr. exeunte”)¹³⁵ van fenn a hegyen, s Schultz informál arról, hogy Janson kapitány hajója valamikor november elején indul útnak:

Den 8ten [november]. Vormittage gieng ich mit dem Capitain *Cornelis Janson*, von *Acris (Ptolomais)* unter zärtlichen und sehr bewegenden Abschied von dem wohltätigen Usgatischen Hause, nach *Chaipha* ab.¹³⁶

Az utazóknak először a közeli Haifába kellett utazniuk, mert a téli szeles időben a nagyobb hajók csak ott tudtak kikötni:

Utazván *Új-Róma-felé* visszâ; a-hajóba,
igj vala tetszésém, bê-hágtam *Ptölëmais-nál*.
Onnan először a-*Kármel-hëgynek* alája *fzeleztünk*.
Mëlj-’s esik ëdj *Magjar-Ország*i méjl-földnîre onnét.
Itt van az-ementett *Rév-partnak a-réve* telek-ként.
Mert mi-helyën a-*fzeles ôszszel* hoszszabbodik az-ëj;
nincsen a-terhes hajóknak amott *maradások a-fzëltől*:
állani itt fzoktak; mîg a-*nappal erôt* vësz az-ëjën.¹³⁷

Schultz Ciprus és Szmirna érintésével Velencén keresztül Halle felé veszi az útját. Tudjuk, hogy Kalmár is érinti Ciprust és Hiosz szigetét,¹³⁸ és így persze Szmirnat is újra. Nem tartom kizártnak – hiszen elvben az időbe még beleférne –, hogy Athénen és Trákián (Áthoszon?) keresztül utazott Konstantinápolyba, ahonnan váratlanul¹³⁹ Oroszország felé vette az irányt.

1. hallei kapcsolat:

Institutum Judaicum et Muhammedicum

Úgy gondolom, ezek után nem lesz hiábavaló alaposabban bemutatni Stephan Schultz személyét és kapcsolatát az alcímben említett intézménnyel. Egy 18. század végi hallei leírás szerint:

¹³⁵ [24, 202.]

¹³⁶ [115, V, 470.]

¹³⁷ *PS*, 407–408 (211–212).

¹³⁸ Constantin Mavrocordat vajdával találkozik ott másodszor:

Mëlj hétën az-*Oláh-Ország*i Helyére *Chiusból*

el-*viszlâ-fz*abadúlt, *fz*ólltam vele ott a-*fz*igetben. [*PS*, 396 (200).]

Ez a találkozás az adatok szerint 1756 elején történhetett. Vö.: „amennyiben ez esztendőben került vissza hétëvi számúzetés után C. Mavrocordat Havasalföld trónjára (nyolcadik uralkodása).” [31, 268.]

¹³⁹ Hiszen a királynőtől kapott útlevele időközben lejár, vö.: [123, 6].

Der Anfang dieser Anstalt fällt in das Jahr 1727.; in welchem *Calenberg* (damaliger Professor der Philosophie auf hiesiger Universität, nachmals D. und Professor der Theologie) einen erhaltenen Jüdischdeutschen Aufsatz, *Licht am Abend*, drucken ließ. [. . .] Es wurden ferner *reisende Mitarbeiter* aufgenommen; deren einige auch im Oriente gewesen sind, unter denen besonders der nachmalige hiesige Prediger, *M. Stephen Schulz*, ausgezeichnet hat.¹⁴⁰

A hallei intézmények a kezdetektől fogva érdeklődnek a missziós tevékenység iránt. A zsidók megtérítésének igénye megtalálható már Spener eszkatológiájában is,¹⁴¹ de a hallei körök mindig ügyeltek arra, nehogy chiliasztikus gyanúsításoknak tegyék ki magukat. Franckére jóval nagyobb hatást gyakorolt Leibniz *Novissima Sinitica* című munkája, amelyben jezsuita misszionáriusok Kínában kelt jelentéseit tette közzé, s egyúttal protestáns missziók beindítását is javasolta. Egy másik személyiség, aki Francke figyelmét ebbe az irányba terelte, a súlyos betegsége alatt megtért, orientalista S. W. Ludolf, korábban Jörger dán herceg angol titkára. A később Halléből misszionáriusokkal, Koppenhágából és Londonból pénzzel támogatott indiai (Tamil-Nadu), grönlandi és észak-amerikai missziók eredetileg nagyrészt az ő kiváló kapcsolatainak köszönhetőek létrejöttük.¹⁴²

Megállapítható az is, hogy a hallei intézmények érdeklődését Kelet iránt nem mindig vagy nem *csak* teológiai-eszkatológiai okokkal (egyház történelem, térítés és persze a Jeruzsálem–mennyei Jeruzsálem tipológia hatása) lehet magyarázni. A 19. században Németországban felvirágzó orientalista tudományok egyik gyökere is valahol itt keresendő: a korai nyelvtudományi, filológiai érdeklődésben és nem utolsósorban a keleti egyházakra irányuló befolyáskeresésben.¹⁴³

Az Institutum Judaicum et muhammedicumot, a zsidók és a mohamedánok térítésére létrehozott első protestáns intézményt a már idézett 1799-es hallei beszámolóval ellentétben 1728-ban alapítja Johann Heinrich Callenberg. A szegény családból származó Callenberg előbb Gotha, majd Halle egyetemén tanul, s itt a szíriai származású Salomo Negri tanítványaként igen jó arab nyelvtudásra tesz szert. A személyével szorosan összefonódó intézmény formálisan független az Árvaháztól, sőt a zsidómisszió gondolata valójában még Gothából származtatható.¹⁴⁴

¹⁴⁰ [11, 154, 155.]

¹⁴¹ [19, 325.]

¹⁴² [116, 12.]

¹⁴³ [16, 55.]

¹⁴⁴ [16, 45, 47.]

A hallei Árvaház biztosította lehetőségek nélkül (kiépült kapcsolatrendszer, korábbi missziós tevékenységek, támogatói kör stb.) azonban az intézmény máshol nem jöhetett volna létre.¹⁴⁵ Az intézmény munkájának két alappillére a könyvnyomtatás és az úgynevezett *reisende Mitarbeiter*ek tevékenysége. Ahogy elkezdnek rendszeresen érkezni az adományok Európa számos országából¹⁴⁶, szinte azonnal feláll az intézmény könyvkiadója saját nyomdával, ami valójában magja lesz az Institutum tevékenységének. Jiddisre fordítják és többször kiadják az Új Testamentumot, amelynek egyes részeit arabul is megjelentetik, de ezen a nyelven kiadnak Grotiust, Kempist és Luthert is.¹⁴⁷ Az utazó munkatársakat Callenberg *felszereli* ezekkel és más, a hallei pietizmushoz köthető kiadványokkal, s a munkatársak keresztül-kasul bejárják egész Európát, de eljutnak Oroszországba és, mint láttuk, Keletre is.

A legjelentősebb utazó munkatárs kétség kívül az a Stephan Schultz (1713-1776) volt, aki Callenberg halála után átveszi az Institutum vezetését. Kelet-Poroszországból 1739-ben érkezik az intézet alapítója hívására Halléba, ahol először alapos nyelvi képzésben részesül. Bejárja Európát, s mindenütt keresi a kapcsolatot a helyi zsidósággal. Célja nem a térítés, hanem inkább a pietista értelemben vett *meztérítés* segítése. A meztérítés Isten dolga, az ember csak *causa instrumentalis* lehet a folyamatban.¹⁴⁸ Osztja a felvilágosodás és a pietizmus közös alaptételét: az irodalom és az olvasás képes megváltoztatni az embereket. Ezért bármerre jár, nagy számban viszi magával és osztja szét a Callenberg-féle és más hallei kiadványokat.¹⁴⁹

Ismeretes, hogy a 18. század közepétől új korszak kezdődik az útleírások történetében. Mind a fiktív, mind az autentikus kiadványok immár ki kell, hogy elégítsék egy új típusú – *csinosodó* – olvasóközönség igényeit. Schultz azt írja meg a beszámolóiban, amit látott, s úgy, ahogyan megtapasztalta. Bármerre jár, mindenütt –

¹⁴⁵ [111, 1.2. pont.] A hallei háttér azonban – főleg a támogatások terén – akár hátrányt is jelenthetett, ezzel magyarázható, hogy „[d]ie Institutsarbeit unterlag in ihren ersten Jahren einem Öffnungsprozess, in dem die von den pietistischen Wurzeln ausgehenden Aktivitäten auf eine breitere theologische Basis gestellt und ihre Akzeptanz für eine größere kirchliche Öffentlichkeit erhöht wurde. So wurden die Voraussetzungen dafür geschaffen, dass das Anliegen der Judenmission in die evangelischen Kirchen hineinwachsen konnte.” [111, 2. pont.] (Köszönet Christoph Rymatzkinak a beszélgetésekért és az emailekért.)

¹⁴⁶ A birodalom szinte minden vidékéről, Angliából többek között a Society for Promoting Christian Knowledge-től, Ausztriából, Olaszországból, Dániából és persze – ismerve Halle ottani igen jó kapcsolatait – Oroszországból is. [116, 14.] Az első nyolc évben 1200 személy vagy intézmény, közülük 468 folyamatosan, egyre növekvő mértékben támogatja a munkát. [111, 3.1. pont.]

¹⁴⁷ [116, 14.], [16, 50.] A Zsidókhoz írt levelet héberül nem jelentetik meg. Stephan Schultz többszöri mulatságos jeleneteket szülő tapasztalata, hogy a zsidók nem beszélnek héberül. Kalmár nem a *népet*, hanem a *rabbikat* akarja meggyőzni, vö.: [56, VI/10. forrás, 80–81.].

¹⁴⁸ [8, 85.]

¹⁴⁹ [8, 91.]

ahogy maga mondja – szilárd talaj van a lába alatt: problémák nélkül van otthon az Isten által teremtett világban.¹⁵⁰ Hitvallás és a világ leírása végleg kettéválik. S habár közhely, hogy a pietizmus szótárában az utazás gyakran az 'életút' metaforája, abban nem vagyok biztos, hogy a korabeli olvasók – csak – allegorikusan olvasták volna Schultz könyveit.¹⁵¹ Egyetlen példát idézve: Schultz egy helyütt leírja, hogy mikor a konzullal és kíséretével még 1754-ben Ptolemaisból Názáretbe utazik, életében először meglát egy kaméleont. Két oldalon keresztül pontosan közli minden adatát, külön kitérve a különös fejformára stb. Kísérletezik vele, mindenféle színes kendőkre hajigálja a szerencsétlen állatot, csak hogy lássa annak *színeváltozását*. De a legnagyobb örömet az okozza neki, hogy habár nem ő vette észre elsőként – Usgate volt – megtarthatja magának, s mint nagy kincset hazahozza az Árvaház Wunderkammerje részére.¹⁵² Kalmár hat oldalon keresztül rója hexameterait a kaméleonról, s már az elején így kezdi: „*Ezék a-csudda Khaméleonok! mûtatnak ezêr fziint!*”,¹⁵³ majd rövid úton eljutunk a sokszínű kevélykedőkhöz.

Kalmár György tehát ezzel a Stephan Schultz-cal lakott együtt legalább egy hónapig, de lehet, hogy tovább is. Útjaik legkésőbb Szmirnában szétváltak; Kalmár innen Konstantinápoly érintésével váratlanul Oroszországba utazik.

1766-ban a debreceni kollégiumnak ajándékozza a „G. K. Petropoli 1756. Mense 7br.” bejegyzésű, kézírással felírt című könyvet: „Pauli Apostoli Epistola ad Romanos arabice. Seorsum recudi curavit D. Jo. Henr. Callenbergius Theol. & Phil. Prof. Ord. Halae in Typographia Instituti Judaici M DCC XXXI.”¹⁵⁴ A könyv ma is a könyvtár tulajdonában van. Tudjuk, hogy a callenbergi Institutum arab, török és perzsa nyelvű kiadványainak fő elosztó útvonalai Oroszországon, Bécsen és Velencén keresztül vezettek.¹⁵⁵ Egy, az ötvenes években keletkezett lista szerint Szentpétervárra két példányt kell eljuttatni a mohamedánoknak szánt könyvekből.¹⁵⁶ Az is tudható továbbá, hogy az arab nyelvű kiadványok esetében kétféle változatot nyomtak. Az egyiket latin címlappal, kiadó-megjelöléssel és előszóval adták ki,

¹⁵⁰ [8, 84.]

¹⁵¹ Vö. : „Für jeden Zeitgenossen von Stephan Schultz war klar, daß sich in diesem fünfbändigen Werk nicht nur eine Darstellung von Natur, Geschichte und Gesellschaft der bereisten Länder verbirgt, sondern auch die Wegbeschreibung einer Reise in das Gottesreich, wie sie Stephan Schultz erlebt hat.” [8, 80.]

¹⁵² Kerestem, nincs már meg, pedig érdekelt volna, hiszen lehet, hogy Kalmár is látta. . .

¹⁵³ *PS*, 274 (78).

¹⁵⁴ [33, 129.]

¹⁵⁵ [16, 56.]

¹⁵⁶ [99] További adatok: Konstantinápolyba hat, Kievbé tizenhét, Moszkvába tizennégy, Pozsonyba hét, Erdélybe tizenkettő [!], Magyarországra – külön feltüntetve – nyolc példányt küldtek.

amelyben a szétosztásért felelős „keresztény barátokat” látták el tanácsokkal. Ezek mindig elzárt, titkos példányok voltak, alig készült belőlük pár darab. A kiadványok nagy része azonban címlap és bármiféle olyan bevezető nélkül készült, ami utalhatott volna a nyomtatás helyére, idejére stb. Látjuk, Kalmár is egy ilyen példányhoz jutott. Nem cáfolható azonban, hogy olyasvalakitől kapja a példányát, aki pontosan ismeri annak címét, hiszen Kalmár pontosan megadja a könyvészeti adatokat, és ha azt ismerte, akkor a könyv *származásával* is tisztában kellett legyen.

Összefoglalva: Kalmárnak vagy első forrásból, magától Schultztól vagy a Callenbergi Institutum egyik oroszországi *összekötőjétől* pontos információi lehettek az akkoriban első és egyetlen, zsidók és mohamedánok megtérítésére alapított protestáns intézet munkájáról. Azt nem tudni, hogy bármiféle intézményesült viszony kialakult volna közte és az Institutum között, bár Dániel István korábban idézett ajánlólevele – de talán még a Zsidókhoz írt levél héber fordítása is – azt sejteti, hogy annak céljaival azonosulni tudott.

Az Institutum Judaicum et Muhammedicum utazó munkatársait Callenberg sosem *misszionáriusként* nevezi meg, hanem *reisende Studiosinak* mondja, legyenek azok akárhány évesek. Ennek egyrészt praktikus oka volt: ez állt az útlevelükben, hiszen például a Török Birodalomban misszionáriusként nem nagyon utazhattak volna. Emellett a kifejezés – figyelembe véve az úton levés pietista metaforáját – értelmezhető allegorikusan is.¹⁵⁷ A Szentpétervári Közlöny 1756/67-es számában az akkor harminc éves Kalmárt magyar nemzetiségű diákként említi.¹⁵⁸ Nem valószínű, hogy „diákos” életmódja miatt – ez a személy még nem az a személy.¹⁵⁹ Sokkal elfogadhatóbb az a magyarázat, hogy útlevelében ez állt. 1757-ben egyedül a Helytartótanács nem fogadta el, hogy *Studiorum Causa* tette meg keleti utazását.¹⁶⁰ Műveinek és kapcsolatainak részleges ismeretében biztosan állíthatom, hogy *de igen*.

2. hallei kapcsolat:

Johann Michael Witte

Kalmár 1767-ben adja ki Halléban héber nyelvtanának görög változatát. Több, mint tíz éves ígéretét váltja ezzel valóra:

¹⁵⁷ [16, 54.]

¹⁵⁸ „Венгерской нации Студент Георгий Калмар. . .” Idézi: [101, 348.]

¹⁵⁹ [101, 348.]

¹⁶⁰ [56, VI/9. forrás, 79.]

Meg-ígértem a-Pétersburgiaknak 1756ban hodj edj bizonyos Munkámat el-küldöm nekik nyomtatásban deákül-is görögül-is. 1760ban kibocsátottam Gyenevában deákül; 1767ben pedig Hálában görögül.¹⁶¹

A hallei kiadás munkálatai valamikor 1767 kora őszén folyhattak, hiszen Kalmár a lipcsei őszi (szeptember) vásárra már magával viszi a kinyomtatott példányokat.¹⁶² Tudjuk, hogy a hallei, 1767-es kiadás címlap nélkül készült, de arra sajnos sehol sincs utalás, hogy a város melyik nyomdájában. Halléban ez idő tájt 16 nyomda működik, csupán eggyel kevesebb, mint a „könyvmetropolisz” Lipcsében.¹⁶³

Ha csak közvetve is, azt hiszem bizonyítani tudom, hogy a kiadvány a *Waisenhaus* könyvnyomdájában készült.¹⁶⁴ Az 1700-as évek legelején alapított nyomda alkalmas volt egy ilyen típusú kiadvány elkészítésére:

Sie besitzt einen großen Vorrath von mannigfaltigen Schriftarten in verschiedenen (auch orientalischen) Sprachen, und man hat es nie an Fleiß und Kosten fehlen lassen, sie immer mehr zur vervollkommen. [. . .] Auf Correktheit und Sauberkeit das Drucks ist jederzeit viel Sorgfalt verwendet worden.¹⁶⁵

A nyomda az évtizedek során – amellet, hogy nagy számban adott ki teológiai munkákat, tankönyveket és a hallei egyetemen oktatóktól származó tudományos műveket – mindenekelőtt August Hermann Francke és a hallei pietizmushoz szorosan kötődő szerzők műveinek volt legfőbb kiadóhelye.¹⁶⁶ A helyzet Francke halála és a pietizmus hallei ágának hanyatlása után jelentősen megváltozott; a korábbi fényes bevételek az 1760-as évek elejére a tizedükre csökkennek.¹⁶⁷ A Buchhandlung és a nyomda vezetője ebben az időben (1762-től 1779-ig) Johann Michael Witte, korábban a latin iskola inspectora. Az árvaház és az alapítvány 1799-es leírás szerint meglehetősen jelentéktelen szereplője a franckeai intézmények történetének:

Er war ein sehr gewissenhafter Mann, und vereinigte in sich mehrere

¹⁶¹ [56, IX. forrás, 103.]

¹⁶² Augusztus 19-én még Jénában tartózkodik. [101, 348–349] Lipcséből különböző okok miatt végül ő maga szállítja el a könyveket Szentpétervárra. [56, IX. forrás, 103.]

¹⁶³ [69, 10–11.]

¹⁶⁴ Az Institutum Judaicum et Muhammedicum – melynek ekkor már Stephan Schultz a vezetője – azért nem jöhet szóba, mert ők teljesen más típusú kiadványokat jelentettek meg.

¹⁶⁵ [11, 140.]

¹⁶⁶ [72, 12.]

¹⁶⁷ [72, 18.]

schätzbare Kenntnisse, von denen er bey Führung seines Amtes Gebrauch machte.¹⁶⁸

A Stiftungen könyvtárában – a híres Orphanotropei-ben – megtalálható Kalmár *Prodromus*ának egy dedikált példánya. A dedikáció címzettje Kalmár *barátja*, a hallei Orphanotropei inspectora, Witte úr (a dátum: Drezda, 1770. május 18.). S ha Witte tudott volna magyarul és elolvasta volna a *VMABC*-hez csatolt *PS*-ot, meglepve fedezhette volna fel abban saját nevét, igaz hiányosan kiírva, de igen megtisztelő szerepben. Kalmár, akinek a barátsággal kapcsolatban igen rossz tapasztalati lehettek, munkájának záró részében a következő tanácsot adja:

Bizz' d magad' ugj a-barátra; ha ő *nēm- 's vólna* barátod!
Fúj fzelet, ám ha beszél, s à-jégre taszít a-fzémével!¹⁶⁹

Három személyt tud csak megnevezni, akiknek barátságában nem csalódott, de jellemző módon még ezeknek sem írja ki a teljes nevét:

Mondom: *igēn-kevēs à-jô W-t-e* barát e' világon!
Nēm fok a-jô *T- -l-r* s *J-nn-r* fzívű igaz embər!¹⁷⁰

A héber grammatika görög nyelvű és Wittenbergben nyomott címlappal ellátott példányát a Franckesche Stiftungen könyvtára 2001-ig anonim műként tartotta nyilván.¹⁷¹ Az elején a következő bejegyzés olvasható:

Eine hebr[äische]. grammatic in Griechischer Sprache, die ein Prediger aus Ungarn allhier drucken laßen [!] u[nd] nach Ungarn u[nd] Griechenland geschafft 1768.¹⁷²

Ennyi adattal rendelkezem Kalmár György és a hallei intézmények, személyek kapcsolatáról. Ideje a több ezer kilométernyi kalandozás után figyelmemet a művekre

¹⁶⁸ [11, 212.]

¹⁶⁹ *PS*, 422 (226).

¹⁷⁰ *PS*, 388 (192). A betűsorok alapján a másik két személy sem magyar. A második név – amely talán *Taylor* lehet – a bizonyíték arra, hogy a kihagyást jelző gondolatjelek egy-egy betűhelynek felelhetnek meg.

¹⁷¹ Így én is véletlenül bukkantam rá. A wittenbergi címlap – amelynek történetéhez ld.: [101, 347], [33, 131] és az azokban idézett forrásokat – a megjelenés idejeként 1767/1768-at ad meg. A grammatikának – amely egyébként Európa sok könyvtárában megvan, legtöbbször anonim műként nyilvántartva – időközben rábukkantam egy 1773-as, prágai nyomtatású címlappal ellátott példányára is: *Methodus nova discendi lingvam Ebraicam ope Graecae, Graeco idiomate concinnata*, köszönet Láng Benedeknek a kötet felkutatásáért. Szerző megadása nélkül ez is megtalálható több európai könyvtárban is.

¹⁷² A könyv jelzete: 177A19

fordítani, és azokban valami olyasminak a nyomait keresni, ami nem függetleníthető az *előbbiektől*.

2.2.2. pietizmus

Tudomásom szerint Egyed Emese az első, aki felveti Kalmár lehetséges kapcsolatát a pietizmussal:

S ki volt Kalmár György? Pietista zarándok, aki Erdélyben bolyongva latin nyelvű metrumokban emlékezik Názáretre vagy a Kármel hegyre érkezésére, és megpihen a falusi paplakban. . . ¹⁷³

S habár a tanulmány nem Kalmár jelzőjének a kifejtése, a kijelentés és jellemzés olyannyira evidensnek tűnik, hogy már gyanakvást ébreszt, hiszen teljesen új és sokat ígérő utakat nyithat meg a Kalmár-mű értelmezése számára.

Kalmár György a már többször idézett egyházfegyelmi eljárással kapcsolatos levelében beszámol egy vele 1763. július 10-én megesett misztikus élményről:

Óh melly boldog nap az! Az én lelkem örök boldogságának bizonyos kezdete! Óh melly igen meg-nyitotta nékem az Isten az ő meg Szentelő kegyelmének ajtaját e napon! Annyira, hogy ezen drágalátos kegyelemnek arra a graditsára engedett lépnem, a mellyen az ő Ditsőségének Országára nézek szüntelen; és így az örök életnek birását némineműképen már elkezdtem, mert az én mennyei Atyám minden bűneim alól felszabadítván meg-igazított a maga Forumán. Es ekképen az ő Szent Lelke, bizonyoságot tévén a én lelkemmel edjűtt, hogy az én Fejemmel a Krisztussal már edjesültem. . . ¹⁷⁴

Az „Unio mystica cum Christo”¹⁷⁵ állapot ez. Az ehhez vezető útról, tudniillik „az én Ujjonnan-lett születésemnek kezdetéről” az előző nap, július 9-én medítál Kalmár.¹⁷⁶ Sőt, ugyanennek a levélnek a végén írja a következőket:

[A] *Venerabile Consistoriumtól*, és a majdan béállandó *Venerabilis Synodustól*, botsánatot kérek nagy alázatossággal és igaz lelki-esmérettel, ugymint állván, most-is az én könyörülő, irgalmas Szent Atyám Istenem

¹⁷³ [29, 97.]

¹⁷⁴ [40, 115–116.]

¹⁷⁵ Vö.: [40, 112]

¹⁷⁶ [40, 115.]

előtt, a ki én rajtam könyörülvén, engemet meg-szentelt és meg-igazitott,
és el-készített, hogy egyebeknek ezután állhatatos példa legyek.¹⁷⁷

Ezzel nem hagyott sok döntési lehetőséget a Tiszteletes Uraknak, hiszen vagy elfogadják Isten akaratát és döntését vagy szembeállnak azzal (mint tudjuk, az utóbbit választották).

Kalmár tehát – saját bevallása szerint – egy általunk nem ismert időpontban újjászületik (megtér), majd lélekben egyesül Krisztussal, minek következtében Isten megszenteli, és teljes életére érvényes bűnbocsánatban részesíti. Ezen események *kiváltó oka* egyrészt a már bemutatott bűnök elkövetése, másrészt éppen ezeknek a bűnöknek a számbavétele, felismerése. A Kalmár által felvázolt narratíva tökéletesen megegyezik a 17-18. századi kegyességi (és nem csupán protestáns) irodalmak által javasolt, követendő narratívával. (Ez a tény, továbbá, hogy a *történetek* egy védőiratban lettek kifejtve, bizonytalanná teszik az olvasót.) Az öntökéletesítésnek a *VMABC*-ben is csak egy célját tudja megnevezni, ahol is az alábbi felszólítás – különböző magyarázatok kíséretében – nem kevesebbszer, mint tizenhatszor fordul elő egymás után:

Téd'd magad' Ifténé! *nincsen mástól* ez okosfág!

Téd'd magad' Ifténé! nem foszthat sënki mëg àtól!

[. . .]

Téd'd magad' Ifténé! *mindënben lédj magad Isten!*

Téd'd magad' Ifténé! *të bolond!* âm lédj magad Iften!¹⁷⁸

A *Tedd magad Istenné!* felszólítás – a predesztinációs tannal némiképp ellentétben – a minden ember számára adott változtatás/változás lehetőségére mutat rá, s ez a folyamat egyéni döntés függvénye.

Tisztában vagyok azzal, hogy Kalmár *újjászületésének és misztikus egyesülésének* Krisztussal a pietizmus fogalmi körén belüli értelmezéséhez, szükséges annak valamiféle értelmezése. Ebben elsődlegesen a szakirodalom eredményeire támaszkodhatom, de úgy érzem, nem felesleges ezt a fogalmi kört kiegészíteni saját tapasztalataimmal és benyomásaimmal is.¹⁷⁹ Valószínűnek tartom, hogy egyszerűbb egy

¹⁷⁷ [40, 119.]

¹⁷⁸ *VMABC*, 255–256 (59–60).

¹⁷⁹ Méghozzá azért, mert az is a *tapasztalatom*, hogy a szakirodalom sem képes a *mi a pietizmus?* kérdésre válaszolni, mint ahogy én sem vagyok képes példának okáért a *mi a felvilágosodás?* kérdését megválaszolni.

bizonyos jelenségről azt állítani – és az állítást bizonyítani –, hogy az a pietizmus hatása miatt olyan amilyen, mint a jelenséget a pietizmus bármilyen meghatározása *felől* értelmezni.¹⁸⁰

A pietizmus-kutatás ma alapvetően megkülönbözteti az úgynevezett szűkebb, illetve tágabb értelemben vett pietizmust. A szűkebb értelmezés szerint „a 18. században virágzó *vallási megújulási mozgalom*”-ról van szó, amely a „puritanizmus mellett a protestantizmus legjelentősebb vallási mozgalma a reformáció óta”¹⁸¹, amely mint „szellemi mozgalom” a „kegyes élet megújításának a mozgalma”.¹⁸² Látható, hogy a hangsúly a *mozgalom* kifejezésen van, ami önmagában hordozza az intézményesülés lehetőségét – de szigorúan az adott egyházi kereteken belül. Mellesleg ez a fajta szűkebb értelmezés is *kitágítható*, hiszen a mozgalom *mozgalmissága* immár összehasonlíthatóvá teszi a jelenséget – „*párhuzamosan haladva az európai felvilágosodással*” – „a reformáció utáni katolicizmus hasonló vallási mozgalmaival (janzenizmus, kvietizmus), sőt, tágabb értelemben a zsidóságon belüli vallási mozgalmakkal (chasszidizmus) is.”¹⁸³ Ez utóbbi értelmezés viszont már annak az újabban leginkább ható felfogásnak szolgálhat bizonyítékul, amely a tágabb értelemben vett pietizmus lényegét nem a pietizmusnak mint mozgalomnak minél több egyházban és felekezetben történő *megjelenéseként* értelmezi.¹⁸⁴

A pietizmus-kutatás mindeddig legjelentősebb vállalkozása, a többkötetes *Geschichte des Pietismus* szerkesztője az elsődlegesen egyházi jelenséggként értelmezett, illetve szellemi-kultúraformáló kiterjedtsége miatt a történelmi vizsgálat tárgyaként értelmezett pietizmus között húzza meg a *választóvonalat*.¹⁸⁵ Valójában ennek a nézetnek a *története* egészen a 18. századig visszavezethető, hiszen már Johann Melchior Stenger is „korhoz nem kötött magatartásként jellemzi” a pietizmust.¹⁸⁶

S habár nem tisztem és semmiképpen sem szándékom, hogy a különböző nézetek közül válasszak avagy bármelyik mellett állást foglaljak, az irodalom történéseként

¹⁸⁰ Vö.: A pietizmus „[k]ritériumait mindig a vizsgált jelenség egyedi vonásai szerint kell megválasztanunk.” [23, 11.]

¹⁸¹ [137, 13.]

¹⁸² [120, 207.]

¹⁸³ [137, 13.]

¹⁸⁴ Az ma már nem kérdéses, hogy a református Svájc és Hollandia 18. századi kegyességi *mozgalma*it is a pietizmus keretein belül kell és lehet – nem csupán teológiai okokból – értelmezni, habár ezekben az országokban a *pietizmus* kifejezésnek tartósan negatív jelentésárnyalata volt. Vö.: [137, 33–34.] és [10, 546.]

¹⁸⁵ Ebben az esetben magyarul nehéz visszaadni a fogalmi különbséget: Phänomen-Gegenstand. [18, 1.]

¹⁸⁶ [23, 10.]

természetesnek tartom, hogy a tágabban értelmezett pietizmus fogalmát használom *munkaeszközü*. Kulcsszavaknak pedig a protestáns kegyességi mozgalmak esetében Johann Arndtra visszavezethető, *újjászületésként* értelmezett megtérés, *megszentelődés*, *igaz istenfélelem* és bizonyos kritériumok megléte esetén a *misztikus egyesülés* kifejezéseket teszem meg.¹⁸⁷ Leegyszerűsítve: a mindenkori *pietista* önmaga (tudatos) és az Isten (nem befolyásolható) általi folyamatos *alakítása* és *változtatása* során születik újjá. Ha egy szerző a fentebbi fogalmakat saját életére vonatkoztatva hozza működésbe, nincs okom kételkedni abban, hogy ezzel *szándéka szerint* a szöveg megírásának számunkra elsődleges kontextusába bevonja az általunk ma tágan pietistának nevezett és az elkülönülést határozottan felvállaló diskurzust. Tárgyamra visszatérve: Kalmár György az életében lezajlott nagy jelentőségű változást leírhatta volna más szavakkal is – hiszen azok bármelyikünkkel megtörténhetnek –, ő azonban véleményem szerint tudatosan hozza működésbe a már a kortársak számára is csak egyféleképpen értelmezhető fogalmakat.

újjászületés

Az újjászületés a megtisztulás (purgatio) során elért megvilágosodást (illuminatio) jelenti. Új, más minőségű hit megszerzése ez, amit csak a bűnbánat során lehet elérni, s amely során nem csak az egyén változik meg, de megváltozik számára az őt körülvevő világ is: „ez a próbája annak, hogy az újjászületés valóban igazi, nem az értelem vagy az érzékek csalódása.”¹⁸⁸ Vagy, ahogy korának rendkívül művelt, radikális pietista asszonya – akinek könyve Kalmár könyvtárában is megvolt –, Anna Maria van Schurman megjegyzi: a megtérés a halott vallásból az élő egyházba vezet.¹⁸⁹ Az *élő egyház* megszentelődött tagjai példaként szolgálnak az újjászületés előtt állóknak:

... mēnnek-elől *szentül*, jámbor *példával*, előttünk;
czégéres, tetemēs, s apró *kedves* bűneikből
mēg-térvén, s nagy *erős fogadást* Istennek igérvén;
másokat-īs a-fzérént a-*kedjēs* tudománjra *tanítván*.¹⁹⁰

A bűnbánat elsődleges fontosságát a pietizmus fogalmi rendszerében az újabb kutatások – a középkori misztikát leszámítva – a keresztény kabbalából származ-

¹⁸⁷ [137, 16, 25–26.] és vö.: [23, 10, 12–13.]

¹⁸⁸ [35, 14.]

¹⁸⁹ [10, 103.]

¹⁹⁰ *VMABC*, 213 (17).

tatják, holott abban nincs szó pietista értelemben vett újjászületésről.¹⁹¹ A bűnök felismerése, kimondása vagy leírása már önmagában is bűnbánat. Hiszen az bűn, amit valami miatt annak merek nevezni.¹⁹²

A *valóságos* bűnbánat eredményezi a megtérést és egy olyan kegyelmi állapotot, melyben a bűnt már *elkövetése* előtt fel lehet ismerni, s el lehet kerülni. Kalmár a *Traktátus* német változatában fogalmazza ezt meg:

... und Er [Jézus] thut uns *wiedergebähren*, dafs wir *nicht mehr fündigen*, fondern *behalten Seine Gebote*; und *uns lieben unter einander*, und uns *dadurch erkennen lassen*, dafs wir GOTTES *kinder* find. Dafs *uns unfer herz nicht mehr verdamme*, fondern, dafs wir in GOTT *hoffnung* und *freudigkeit zu Ihn haben mögen*; weil wir *das jenige thun, was Ihm gefällig und ungenehm ift*, (1 Joh. iii:9, 10, 21–23).¹⁹³

A *Traktátus* egy másik helyén Kalmár a címzett nevének említése nélkül idézi az 1765-ben Breitingerhez írt levelének egy részletét. Ez a levél elég rejtélyes körülmények között, Kazinczy másolatában maradt fenn, s az OSZK Kézirattárában található (ez alapján tudtam a levélrészletet azonosítani).¹⁹⁴ A levélből többek között kiderül, hogy Hagenbuch professzornak elküldött egy szerinte figyelemre méltó könyvet: Vargyasi Dániel István *Monita paterna* című művét, amelyben az unitárius felekezetről a reformátusra áttért Dániel István fiához írja meg intelmeit. Kalmár külön megemlíti a szerző *Az örök életre vezető egyenes út* című könyvét¹⁹⁵, és lányának Dániel Polixénának – Petrőczy Kata Szidónia unokájának – Bénédict Pictet svájci református írótól fordított, pietista eszméktől befolyásolt erkölcsstanát, *A keresztyén etikának velejét*. A Kalmár által egyébként is nagyra tartott – ne feledjük ajánlólevelét – Dániel István és lánya, Polixéna így ír a bűnbánatról és megtérésről:

A' reád botsátott Veszszönek okait, minden magadnak-való kedvezés nélkül, keresd-ki kebeledből, és térj-meg.

¹⁹¹ [20, 149, 152.]

¹⁹² Freud, feltehetőleg mit sem sejtve a most tárgyalt témáról, a következő rendkívül precíz és találó meghatározást adja: „Ha valakinek bűnösségi érzése van, miután és mivel valamit elkövetett, ezt az érzést inkább *bűnbánatnak* kellene neveznünk.” [37, 392.]

¹⁹³ [50, 22–23.] Habár tudható, hogy a németül ismert, teljes *Traktátust* Kalmár magyarul írja meg először, sajnos annak a most minket leginkább érdeklő része csak a német forrásban van meg. Vö.: [56, VII/2. forrás, 99.]

¹⁹⁴ [57, 80a–81b]

¹⁹⁵ Meglepő módon a könyvnek csak egy 1767-es kiadású példányát találtam meg.

Meg-térj a' bünökből igaz megtörődött szívvel: A' Kegyesség' gyakorlásában elébbi Útadat meg-újítsd, és nagyobb serénységgel végezd-el azt.¹⁹⁶

K. Mitsoda a' Meg-térés? V. A' Léleknek olyan keserüése avagy fájdalma, melly származik a' meg-tselekedett vétkeknek és az ő benne meg-gyökerezett gonoszra való hajlandóságnak esméretiből, melly egy-be vagyon köttetve a' bünöknek utálásával, és az élet meg-jobbitásának erős kivánságával, és a' melly által a' szív Istenhez való vissza-térése indittatik.¹⁹⁷

Mindezzel azt kívántam bizonyítani, hogy a Kalmár által használt fogalmak jelentésével a magyarul olvasók is tisztában kellett, hogy legyenek. Különösen jelentősnek tartom, hogy ez a fajta fogalomhasználat Kalmár ismeretségi körén belül is előfordul.

unio mystica

A'melly Gyönyörüséget mindenkor és mindeneknek-előtte keresni kell, az, hogy az Istennel egyesülhessünk, az ő Szeretetét érezhessük, az ő Igazságát meg-esmérjük, az ő akaratját meg-tudjuk. . .¹⁹⁸

Dániel Polixéna fordítja így Pictet könyvét, s ezzel máris az egyik legnehezebb kérdéshez érkeztünk. Teljesen egyetértek Szelestei N. László megállapításával: „[a]z irodalmi művekben előforduló misztikából önmagában a szerző pietistaságára [. . .] nem lehet következtetni. . .”, s hogy a valóban „komoly ortodox hitélet is a misztikához vezet.”¹⁹⁹ Kiegészíteném ezt azzal, hogy *valódi* misztikáról csak abban az esetben beszélhetünk, amikor az extázisban elért *unio mystica* a cél, s a tudat kontrollján túli élmény jön létre. Időn túli és elbeszélhetetlen állapot ez, s misztikusnak csak az nevezhető, akinek része volt ebben.²⁰⁰ A pietizmussal kapcsolatban gyakran emlegetett *unio mystica* azonban – természetesen leszámítva a valódi misztikus élményeket – nem egészen ezt jelenti. Johann Heinrich Tönnies Halléban, szintén 1766-ban megjelent művében pontosan fogalmaz:²⁰¹

¹⁹⁶ [26, 99.]

¹⁹⁷ [103, 108.]

¹⁹⁸ [103, 394.]

¹⁹⁹ [120, 213.]

²⁰⁰ [118, 12, 13.]

²⁰¹ A Kalmárhoz hasonló szellemi pályát befutó Tönnies történetünknek más szempontból is fontos szereplője. Lambert a vele folytatott levelezés hatására kezd el komolyan foglalkozni az univerzális nyelv gondolatával, s levélváltásuk után pár évvel toppan be hozzá Kalmár György tervezetével.

Schon jetzt entsteht aus dieser Heiligung der gotergebenen Menschen und Gottes gütiger Neigung zu ihnen eine genaue geistliche *Vereinigung*: Gott verbindet sich mit seinen Gläubigen auf eine vorteilhafte und kräftige Weise, aus Gnade und Barmherzigkeit vereinigt er sich mit ihnen auf ewig, nach seiner unwandelbaren Treue will er die, so ihn lebendig erkennen, unberrückt in seiner Gemeinschaft behalten: wer also dem Ewigen anhanget, ist mit ihm zu einem Geiste vereinigt.

[. . .]

. . . müssen geheiligte Seelen *Wohnungen* des Höchstens heissen, und er ist in ihnen *gegenwärtig*.²⁰²

Kalmár – természetesen nem közvetlen hatásra – igen hasonlóan fogalmazza ezt meg:

. . . denn, nach dem wir in Christo eingepflanzt worden, ja mit Ihm eins worden sind, wissen, daß wir GOTT leben; und nach dem leben, daß wir in Christo haben, und nach dem leben, mit welchem *Christus in uns lebet* (Gal. ii:20.), sind wir mit GOTT eins worden, daß wir mit Ihm leben und herrschen in ewigkeit.²⁰³

Nem valódi misztikus élményről van tehát szó, de ez az állapot, amibe a megtért, újjászületett eljut, nehezen elmondható.

istenfélelem

A töredelmes bűnbánat elvezet az újjászületéshez, de az önmagunk számára megszerzett Isten csak addig lakozik bennünk, ameddig *féljük* az Urat, amíg a bűn felismerésén alapuló bűnbánattal kezdődő folyamatot fenntartjuk magunkban:

Weiter, wenn wir *unser seelen krankheit* und *armuth* erkennen, und in allen armligkeiten Ihn *zur hülfe rufen*, wie auch *seine Erlösung erwarten*: wenn wir auch wider Seine heilige Majestät gethane und auch wider unsern nächsten ausgeübte *sünden bekennen*; und zugleich mit bußfertiger seelen und *zerbrochenem* schmerzlichem herzen, wahrhaftige reue [?] über dieselben tragen, dieselbe *beweinen* und nachfolgend

²⁰² [134, 613.]

²⁰³ [50, 12.]

*meiden: dabey aber, wenn wir in diefer Gottesfurcht bis in den tod beständig verbleiben.*²⁰⁴

John Wesley, a methodizmus atyja az 1725-ös megtérése előtti életét a „szolga hite” kifejezéssel illeti, míg az azutánit a „fiú hité”-vel.²⁰⁵ Az újjászületettek kedvelt megkülönböztetése ez, ugyanis szerintük a szolga és a fiú hite, istenfélelme minőségileg más és mást jelent. Kalmár is él *Traktátus*ában ezzel a megkülönböztetéssel, és szerencsénkre a részlet a magyar változatban is fennmaradt:

Igy már az Istent a midőn féljük, mint fiak, *fiúi félelemmel* féljük: a gonosz emberek pedig csak *szolgai félelmet* mutatnak, a midőn *félnek Istentől*; mert az ő hatalmától és büntetésétől *félnek és rettegnek*: de azért *nem félik az Istent*, hanem csak *félnek tőle*, mint *szolgák az ő Uroktól*. Malakiásnál olvassuk (1:6.) *A szolga tiszteli az ő Urát, az az, fél az ő Urától.*²⁰⁶

A valódi istenfélelem hangsúlyozása természetesen nem csupán a pietisták kiváltsága, de a *mi* és az *ők* szembeállítás a félelem minősége alapján a kegyességi mozgalmak egyik jellegzetességévé teszi ezt a kiemelést. Dániel Polixéna (Pictet) Kalmárhoz hasonlóan szintén különbséget tesz félelem és a félés között:

... a’ fiúi Félelem az Istennek mind Jóságának mind pedig Keménységének meg-gondolásából származik, melly-es egybe vagyon az Isten’ szeretetivel kötve, és ez az Isten’ fiaihoz illik.

A’ szolgai Félelem pedig épen csak a’ büntetéseknek meg-gondolásából származik, nem-is tiszta szívből és Lélekből tselekszi az engedelmességet, hanem csak külső-tselekedetek által mutatja, a szolgáknak szokások szerént.²⁰⁷

Kalmár a *VMABC*-ben a már *megszenteltek*et arra buzdítja, hogy másokat is azzá tegyenek, de legfőbb célként azt teszi meg számukra, hogy gyermekeiket az isteni – fiúi, gyermeki – félelemre neveljék:

Szűntelen ISTEN-el társalkodj: féljed a-Ménny-et!

Házad’ egész népét jártassad az-UR-al egész nap’:

²⁰⁴ [50, 7.]

²⁰⁵ [119, 625.]

²⁰⁶ [56, XI. forrás, 121.]

²⁰⁷ [103, 47, 48.]

éjjel-is, el-në műlass'd, társalkodtassad õ-vële!
Gyermëkidet szentül *az-õ-félelmébe* neveljed!
és mindën órájokat ugj intézz'd a-nagj UR-ért,
hodj õk sëmmi idõt sëm *az-oskola-házba*, sëm *otthonn*,
el-në-veszessenek; âm mindënbën *a-czélra* tekintvën.
[. . .]

Micsoda czél az? *Az-ISTENnek félelme a-leg-fõbb*.
Mindën ëgjëb czélodnak ugjan ez lëdjën *a-czélja!*²⁰⁸

Az igaz istenfélelemre való szüntelen törekvés meghozza gyümölcsét. Kalmár Jézus, Sirák fia könyvéhez hasonlóan sorolja fel mindazt, amit elnyerhet az ember:

Szükfëgëss *mindënbën s igën-hasznoss a-kedjëség*.
Lëdjën az-ért *az-ISTENnek félelme finórod*
mindënbën! Mindën czélodra *e' regula-által*
el-juthatsz! lëszën öröme s nyugodalma fzived-nek.
Lësz *jõ fiû*, s *jõ lëánj*, à-gyermëkëd, és *jõ tanítvánj*
lëszën igaz *hazafi*; s fzeretõ *atjafi* s *jõ Kërësztfjën*:
lësz *abból jõ lakos*, ëgjenës lëlkû tüzi *fzomfzéd*:
lësz hûfëgës, igaz fzívû, áldott *felefëg s férj*:
lësz gyermek nevelésre-való *atja*, kedjës *anjácska*:
lësz jámbor *gazdácska*, kegyës és iltenës *afzfzonj*
lësz, igazán, élõ és méltó *Tagja Hazánkna*:
lësz *a-Királnak* igaz hívfëgës *alatta-valója*:
s lëszën *fzíve-fzërint* mindënbën *a-mënnyei URnak*.²⁰⁹

Az utolsó három sorral – nem elõször a VMABC-ben – pár évvel korábbi *Traktátus*ára utal vissza; az elõre talán nehezen megérthetõ következmény magyarázatát abban adja. Kalmár több oldalon ír a gyereknevelés fontosságáról és hasznáról, sõt javasolt mikéntjéről is. Ennek összevetésére az intézményesült pietizmus neveléseszményével és a megvalósult példákkal jelen dolgozatban nem vállalkozom, de megjegyzem, hogy a szöveg már elõ olvasatra is igéri egy ilyenfajta vizsgálat sikerességét.

A megtérés, az újjászületés, az élõ egyházba történõ belépés a lelki keresztség által – mint említettem – nem egyszeri esemény. Az Úr akkor lakozik szüntelenül

²⁰⁸ VMABC, 320–321 (124–125).

²⁰⁹ VMABC, 352 (156).

a megtértben, ha az kész minden pillanatban a *purgatióra*, az élő egyházbeli tagság megújítására:

Említém *à-lélki keresztféjét- 's*: hodj az-által
minden mēg-fzentēlt *idején à-fzent Avatásnak*
fzűkfég-vôlna *kērsztēlkēdni a-fzentnek*, a-mīg él:
mert ez vôlna az-ēdjik igēn bizonyos *jele* ànak,
hodj *gyökeret* vert az-URnak félelme ð-benne.²¹⁰

Kalmár a *Traktátusban* a *mit jelent félni az Urat?* kérdésre keresi a választ, s ehhez előbb meg kell határoznia az Úr fogalmát: Ki az, aki méltó erre a félelemre?

Túl egyszerűnek tűnhet ez kérdés és a rá adott válasz is (a magyar változat szerint):

Az *URon* értetik az *UR ISTEN*, a ki mindeneknek Teremtője 's Megtartója; minékünk-is Teremtőnk 's Megtartónk. Nem más az Ur, hanem az *UR ISTEN* értetik: mert olly 'Sidó szóval tétetik-ki, melly a *Mennyei Felségen* kívül mást senkit nem illet, t[udni] i[llik] *Jéhova*. Melly azt tészí, hogy *a ki vólt, a ki vagyon, és a ki léssen*; az az, *örökké-valót* téssen.²¹¹

A *VMABC* elején – az abc-metaphora jelentésmezejét *radikálisan* kitágítva –, utalás nélkül így határozza meg az Úr fogalmát:

Dè, mint ēdj Szent Embēr *amà Látásba* tanúlta;
s azt, örök emlékezetre, minékünk-'s hagyta írásban;
halljuk! s tartsuk efünkbe, Szívem! mit *mond ð-magáról*
a-mēnnyekben Űlő: hodj, *az-Alpha, az-Ó-mēga-ís Ő*:
hodj magjárán mondjam-ki-'s; *Ő az-Első s az-Utólfő*.
Ezt tēfzi: *Ő ēgjedüll ama Kezdet s Végezet: Amen.*²¹²

Kalmár többször hangoztatott radikális biblicizmusa szembeállítja istenfogalmát a 18. század filozófiai istenfogalmával, amelyben Isten gyakorlatilag a legtökéletesebb emberi tulajdonságok megtestesülését jelenti:

²¹⁰ *VMABC*, 359 (163).

²¹¹ [56, XI. forrás, 118.] A német változat megadja az utalást a locusra: Jel. 1,17.

²¹² *VMABC*, 205 (9).

[Die Naturalisten²¹³] . . . ob sie gleich deutlich nicht leugnen, daß *GOTT sey*; aber doch sie verkleinen seine *herrliche Göttliche Majestät*, da sie von seinem *Göttlichen Wesen*, von seinen *Göttlichen Eigenschaften*, von seiner *Göttlichen Vorforge* und *Ewigen Schlüffen* also reden, schreiben und lehren, daß man daraus juft dieses heraus bringen muß, daß *kein GOTT sey*. Sie sind in der wahrheit auch *Atheisten*, das ist, *ohne GOTT seyende*, oder aber, *Gott-leugnende*, *Gottheit-leugner*.²¹⁴

Többször szembeszáll ezzel a nézettel; számára Isten az – és csakis az –, amit ő mond magáról a Szentírásban. A létező Isten ez, ahogy a *VMABC* egy másik helyén nevezi:

Mind az-*Alpha* tehát mind az-*ödj Ó-méga* Isten:
à-mi vadjon valahol, mindennek *kezdeté, célja*;
Tőle *jövéen s függvén* a-mî vólt, vadjon, és mî jövendő.
Ő egjedüll a-ki *vólt*, s *lészén*, mint mondja magáról:
értsd-mégg; *élt-vala mindénkor*, s *mindénha fog-élni*:
A-méllj ő félfégés, *örök s mindénhai vóltát*
más helyeken szintén ollj szóval tétzi előnkbe,
méllj *léteit* magjaráz; de egész és *teljes erőben*.²¹⁵

Ennek a Bibliából megismerhető létező Istennek a neve Jehova: Úr.

Röviden összefoglalva: Kalmár istenfogalma azonos a Bibliában önmagát meghatározó Isten fogalmával, aki magát Jehovának, Úrnak nevezi. Istennek ez a meghatározása értelemszerűen szembekerül a filozófiai istenfogalommal. A *valóságos* istenfélelemre csak ez az Úr jogosult:

*Fürchtet, preifet und lobet JEHOVAM! Fürchtet, preifet und lobet den EWIGEN! O fürchtet, preifet und lobet den, der war, der ist, und der feyn wird; den ERSTEN und den LETZTEN!*²¹⁶

²¹³ A kifejezés pontos jelentését később magyarázom.

²¹⁴ [50, 17.] Schmidt-Biggemann a német felvilágosodás filozófiai profiljáról írt monográfiájában így fogalmaz: „Der Gottesbegriff dieser Philosophie [itt ti. a leibnizi] war Inbegriff seiner Prädikate, Inbegriff von Weisheit, Liebe, Güte, Gerechtigkeit und Allmacht.” [114, 64.] Vö. ezzel Freud szép *pietista* megjegyzését: „Szeretnék elvegyülni a hívők sorában, hogy azoknak a filozófusoknak, akik azt hiszik, hogy a vallás istene menthető azzal, hogy egy személytelen, árnyékszerűen absztrakt elvvel helyettesítik, a szemükre hányjuk, ne vedd hiába az úr nevét!” [37, 338.]

²¹⁵ *VMABC*, 208 (12).

²¹⁶ [50, 26–27.]

Kalmár György életének és műveinek megértéséhez nagy segítséget nyújt, ha segítségül hívjuk a 18. század közepén csúcspontján már jócskán túljutó európai pietizmus tovább hagyományozódó fogalomkörét.

2.3. ismeretelmélet, *cognitio symbolica*

2.3.1. a probléma

Bár ez a fejezet látszólag *excursus*, benne szándékom szerint egyértelművé válik, hogy a mondanivaló valamiképpen visszakanyarodik a kiindulópontjához, a megelőző fejezet következtetéseihez. A most felvetendő problémával a *VMABC* némely szöveghelyének – és bizonyos szempontból *egészének* – az értelmezhetősége forog kockán. Meggyőződésem, hogy az alább tárgyalandó probléma magában foglalja a mű egyfajta megértését, *értelmes* olvasatát is.

Kiindulópontom nem a szöveg eleje, még csak nem is a cím, hanem a *VMABC* tematikailag elkülönülő első részének első negyede végén olvasható két, a himlő-allegóriához kapcsolódó részlet:

Oh-ha mēg-írhatnám *ragadó mérgét* e' fekélynek!
Vaj-ha *ki-mondhatnám* fájdalmit ezēn nyavalyának!
Vaj-ha mirígyéről e' halálnak, vaj-ha lehetne
dögleletēs vóltáról elmélkēdnēm *éléggē!*
Gondolom, érkēznēm irván, mind lasfan, idővel;
nēm kétlēm, *ki-beszélhhetném* órákra napok-ként,
à-mí van elmémben, valamit *ki- s gondolok* ên âm.
Dè moft *gondolatot* hol kapjak? hol védjek? óh hol?
Angjali gondolatok, magas elmék *kēllenek e'rre*.
Mēlljeket, âm az-Irás dictálja, *nēm érk-el épen*;
míg e' *fogoly lēlek* nyomorúltúl fátoroz itten,
és gyötrődik ezēn *fanyarú tömlötzbe*. De *médig?*
Majdan, ha szólítják, *mēg-válik örómmel* e' dōgtól:
és ő-magát Fēllégēs Atjám kebelébe ajánlja.
Ott már mindēnēket, *vala-mint az-angjalok*, ért, lát.
Nēm mivel ott égjebet: *dícséretēt énekēl*, örvend.
Bóldog gondolatok! tartók-ís lēsznek örökké!²¹⁷

²¹⁷ *VMABC*, 214–215 (18–19).

A szövegrész két nagyobb egységre tagolható: az első hét, illetve a második tíz sorra. Az első rész első négy sorában valami megírásának az igénye jelenik meg. Itt még nem egyértelmű, hogy ez az igény teljesíthető-e, sőt a következő három sor mintha azt bizonyítaná, hogy bármi, ami az elmében van – tehát elgondolható –, az egyúttal el is beszélhető, meg is írható. Igaz, nem biztos, hogy *egyszerűen*, lehet, hogy nyelvi okok miatt idő kell hozzá. Ennek problémája a szavak számával függhet össze: de a lényeg, hogy *az* nem akadályozza *bárminek* a kimondását, körülírását.

Éppen ezért meglepő a második nagyobb szövegegység első öt sora, amiből megtudjuk, hogy az – itt éppen – *himlő* szóval jelölt valami, ami tehát *valahogyan* mégiscsak elgondolható, s ami nyilvánvalóan nem a mindennapi értelemben vett fertőzés, élő ember által nem elmondható. Kalmár központosítását feloldva tehát itt a következő olvasatot kapjuk: *'A himlő jelöl valamit, amiről van valamennyi fogalmam a Biblia alapján („Mëlljeket, âm az-Irás dictálja”), de amiről mégisincs elegendő gondolatom ahhoz, hogy képes legyek megírni, beszélni róla, nyelv által közvetíteni. Ez mindaddig így marad, amíg lelkem bűnös testem foglya (tehát amíg élek).'*' Ez a jelen, majd a hipotetikus jövőben, *'amennyiben a lélek az Atya kebelére kerül, valóságos gondolattá válik a ma még csak sejtetett valami, az angyalokhoz hasonlóan képes látni és érteni, s ennek a másfajta megértésnek a hatására dicséri az Urat'*. Ennek az állapotnak az elmondását folytatja tovább is:

A kor', mint, igazán gondolva, *tökéletës embër,*
mindënrõl, a-mîrõl füzükfëg, elmëlkëdik ottan:
mëlljbõl-îs ëgjedûll Iften dîcsërete jõ-ki.
Mind a-miket *moftan* nehezenn lát s néz, a-*homálly-ban,*
ott, akadálj-nëlkûll, által-láthhatja egészenn:
és a-fzërént mëljen gondolkodik *ifteniekrõl.*
Bóldog gondolatok! mëllj ëbren lëfznek örökkön!
Lëlkëm örûl, tapfol testëm-'s, az-URban örökkön!
A-kori gondolatim ha jelën vólnának ez-ûttal;
mindënek értësëkre igënn-könjenn ki-beszëllném
azt az-*rëgi sebët,* mëlljtõl mëgg-febhede mindën.
Moft pedig ëdjÿgyÿ elmém ugj *erõlködik* ámbár,
mint lehet; âm még-is mint-ëdj *mellõzi* a-dolgot.²¹⁸

Ennek a jobb híján mennyei állapotnak az elmondhatatlanságára utal már az első

²¹⁸ VMABC, 215 (19).

sor is. Egyrészt a tökéletes embert és annak gondolatait valahogy mégis képesek vagyunk elgondolni, de úgy tűnik, hogy mégsem *igazán*. Az előző részlet után már egyértelmű, hogy a „Mind a-miket *mostan* nehezenn lát s néz, a-*homályban*” nem bizonyos dolgokat jelöl, hanem mindent, amit érzékelni és elgondolni képesek vagyunk. Minden valamiképpen Istenre vonatkozik. Megállapíthatom, hogy a *mostani* – nyilván nem tökéletes – és a *majdani*, tökéletes ember közti különbség alapvetően a kettejük *megismerése* közti különbségre (homályosan – akadály nélkül, tulajdonképpen tisztán) vezethető vissza

Az utolsó bekezdésben újra az akkori – tehát jövőbeli – gondolatait hívná segítségül a valóságos megszólaláshoz, de mivel ez a testi létben nem lehetséges, az elme mintegy erőlködik, „*mellőzi* a-dolgot”.

Értelmezésem tehát: feltételezhető, hogy a minket körülvevő világ dolgainak van egy számunkra tisztán nem elgondolható, Istenre utaló jelentése. Ezt a feltételezést a Biblia sugallja számunkra, de homályban marad mindaddig, amíg élünk. A világ önmagában való érzékelése nem elégséges ennek a homályos gondolatnak a megvilágítására. Habár az emberi nyelv eddig meg nem magyarázott okból képes hűen közvetíteni bármilyen nem-homályos gondolatot, ennek a rejtett jelentésnek a megragadására mégsem alkalmas. A tökéletes, üdvözült ember már képes lesz erre, és a világ dolgairól való minden megszólalása Isten dicséretét jelenti majd.

A szöveg első pillantásra talán erőltetettnek tűnő újramondásának az volt a célja, hogy ráirányítsam a figyelmet a háttérben felsejlő két alapvető problémára: az episztemológiára illetve a nyelvire, továbbá ezek lehetséges összefonódására. Kalmárnak legtöbb magyar kortársával ellentétben meglepően mély és szerteágazó filozófiai ismeretei voltak. Feltűnő, hogy az előbbi két részlet kifejezései egyértelműen ismeretelméleti alapfogalmakra vezethetők vissza. Ezért fontosnak tartom ezek kora újkori-újkori fejlődésének rövid, immár a Kalmár szövegrészletek felőli felelevenítését. Ezzel egyben szeretném elkerülni az esetlegesség látszatát, mely a kiragadott részletek egymásmellé helyezésével jöhetne létre.

2.3.2. episztemológia

Arisztotelész

Az *elején* kell kezdenem. Általánosan kijelenthető, hogy a kora újkori ismeretelméletek közös alapja Arisztotelész cáfolata. Arisztotelész több helyen hangoztatott

véleménye szerint (most az *Organon* második logikai tanulmányából, a *Hermeneutikából* idézek):

Nos, amik a beszédben elhangzanak, lelki tartalmak jelei, amiket pedig leírunk, a beszédben elhangzottak jelei. És mint ahogy nem mindenkinek az írása azonos, úgy a beszéde sem. Viszont a lelki tartalmak, amelyeknek ezek közvetlen jelei, mindenkinél ugyanazok; s azok, amelyekről e tartalmak képet adnak, szintén ugyanazok.²¹⁹

A dolgok és azoknak lelki tartalmai tehát mindenki számára ugyanazok. A nyelv jelölő funkciója viszont közmegegyezés szerinti, ami „annyit tesz, hogy semmi sem természettől fogva névszó, hanem attól fogva, hogy jellé lett.”²²⁰ Másképpen és bővebben fogalmazva:

Minden mondat [itt: λογος] jelöl valamit, de nem mint egy éppen arra való eszköz [itt: οργανον], hanem – mint mondtuk – közmegegyezés alapján.²²¹

A világ és az arról való benyomásaink tehát mindenki számára azonosak, ezek kifejezése történik önkényes nyelvi jelek által. A 17–18. századi ismeretelméletek, bár támadják az arisztotelészi rendszert, mégis hasonló fogalmi felosztásból indulnak ki.²²²

Francis Bacon

Bacon a *Novum Organum* első könyvében alapvetően átértelmezi az arisztotelészi rendszert:

A szillogizmus tételekből áll, a tételek szavakból, a szavak pedig a fogalmak jelképei. Ezért, ha már az alapvető fogalmak zavarosak és felületes elvonatkoztatásai a dolgoknak, akkor nagyon gyenge lábakon áll mindaz, amit rájuk építenek.²²³

²¹⁹ [2, 11 (16a: 1–10).]

²²⁰ Szemben pl. a szintén valamit kifejező, tagolatlan állati hangokkal. [2, 13 (16a: 25–30).]

²²¹ [2, 16 (17a: 1–5).]

²²² Lehet, hogy taxonómiai szempontból fontos, hogy kora újkori-újkori elmélet inkább racionalista vagy empirista, materialista vagy idealista stb., de engem ez most alapvetően nem érdekel. Egy dolog érdekel, hogyan lesz *homályos* az, ami Arisztotelésznél még kristálytisztán látható.

²²³ [3, 9–10.]

Szerinte már a dolgok és szavak között álló fogalmak (lelki tartalmak, gondolatok?) sem szükségszerűen azonosok. Ahogy később írja: „[a]z emberi értelem görbe tükre a tárgyak sugarainak”,²²⁴ így a valódi megismerés számára nem marad más, mint a *tényekhez* való visszafordulás, „hiszen a filozófia anyaga – a természet – mindenütt azonos”. „Semmiiben sem reménykedhetünk tehát a valódi indukción kívül.”²²⁵ (Itt jegyzem meg, hogy érdemes megfigyelni a feltehetőleg páli eredetű, gyakran felbukkanó *tükör*-metafora fokozatos áttevődését más és más megismerési szintekre.)

A világ leírásához mindaddig rendelkezésre álló fogalmak (tehát nem azok jelei, a szavak) – vagy ahogy Bacon nevezi: „a piac ködképei”²²⁶ – a többségi tapasztalat (vö. *közmegegyezés*) miatt alkalmatlanok a világról való ítéletalkotáshoz. Az ember megbízik az érzéki benyomásokban, holott az

értelem szeme nem lát tisztán; az akarat és érzelmek párája homályosítja el: ezért alkotja meg önkényesen a tudományokat; könnyebben elhisszük ugyanis azt, amit igaznak óhajtunk.²²⁷

S mivel az elme a már bizonyítottan hamis érzéki tapasztalatból szűri le a fogalmakat, azok csak *határozatlanok* és *zavarosak* lehetnek.²²⁸

Az önmagával azonos természet, világ feltételezéséből következik, hogy az a helyes módszer birtokában indukción keresztül, s nem bízva – nem a szavakban, hanem – az eleve rendelkezésre álló fogalmakban, megismerhető. Kalmárhoz visszatérve: az önmagában való azonosság csak elsődleges, tehát bárki számára megismerhető, értelmezhető *jelentést* hordozhat. A dolgok megismert tulajdonságaiból nem következtethetünk a rejtett értelemre, mert ilyen nincs.

Descartes

Ebben az összefüggésben nem akarom Descartes ismeretelméleti gondolatait részletesen elemezni, csupán azokra az összefüggésekre hívom fel a figyelmet, amelyek később Leibniz, majd Kalmár megértéséhez is segítséget nyújthatnak.

Descartes-nak meg kellett oldania a problémát, hogy amennyiben valós ismerettel csupán gondolkodó önmagunkról, illetve Istenről rendelkezhetünk, hogyan

²²⁴ [3, 17.]

²²⁵ [3, 43.], [3, 10.]

²²⁶ [3, 25.]

²²⁷ [3, 20.]

²²⁸ [3, 36.]

lehetséges a korábban kétségbe vont, majd újra feltételezett (kül)világ dolgainak a megragadása, hiszen kétségkívül van valami az elmében, ami ennek meglétére utal. Szemléletes példa egy viaszdarab megragadása:

Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy e viaszdarab megragadása nem látás, nem tapintás, s nem is elképzelés – és soha nem is volt az, bármennyire úgy látszhatott is korábban –, hanem kizárólag az elme belátása, ami pedig vagy *tökéletlen lehet és zavaros* – miként az korábban volt –, vagy *világos és elkülönített* – amilyen most –, aszerint, hogy milyen mértékben figyelek fel alkotórészeire.²²⁹

A világ dolgainak közvetlen megragadására tehát nincs lehetőségünk – most nem részletezem miért –, egyedül elmémre hagyatkozhatom a megismerés során mint végső bizonyosságra. Amit az elme megragadhat, azok az ideák, amelyek

bizonyos értelemben képekhez hasonlatosak, amelyek tökéletesség tekintetében persze nagyon is alatta maradhatnak azoknak a dolgoknak, amelyekből merítettük őket, az azonban már semmiképp sem lehetséges, hogy bármennyivel is nagyobbak vagy tökéletesebbek legyenek.²³⁰

Arra nem kapunk választ, hogy miért szükségszerű, hogy az ideák képekhez legyenek hasonlóak. A dolgok ideával való helyettesítése az elmében a hasonlósági viszonyon alapszik.²³¹ Talán éppen ez a hasonlóság vagy inkább viszonyulás lehet a *képes* helyettesítés oka, és ez magyarázza, hogy nem nyelvileg – gyakorlatilag *visszafelé* – konstituáltak. Descartes nem mondja ki, de az ideák – különböző minőségű – megragadása már csak nyelvi aktus lehet, hiszen a fogalomhasználat csak nyelven keresztül lehetséges.

Felmerül nála is az ismeretelméleti művekben gyakran felbukkanó *ezeryszög* példája. Az emberi elme képes belátni, hogy a háromszög analógiájára – aminek ideáját képes vagyok elképzelni vagy megragadni –, ezer oldalból álló síkidomról van szó, ám az ezer oldal egyidejű elképzelésére már nem elégséges az elme kapacitása:

Mert jóllehet olyan a természetem, hogy addig, amíg valamit igen világosan és elkülönítetten be nem látok, nem vagyok képes nem hinni, hogy az igaz, ugyanakkor azonban az is a természetemhez tartozik,

²²⁹ [28, 40–41.]

²³⁰ Az ideák tehát *fogalmak, gondolatok*. [28, 53.]

²³¹ Valójában metonimikus viszonyról van szó.

hogy képtelen vagyok elmém tekintetét oly szilárdan egyazon dologra szögezni, amennyire ez a világos látáshoz szükséges lenne. . . ”²³²

Descartes számára a *menedéket* ebből a helyzetből a gondolkodó én felé fordulás jelenti; a Leibnizet követő filozófusok azonban más utat választanak majd.

Hobbes

Hobbes egyik műve megvolt Kalmár tulajdonában, ezt a fennmaradt revizori jegyzékből tudhatjuk, de hogy pontosan melyik, nem derül ki, mert a könyv *sine titulo* lett lejegyezve. Mindenesetre Hobbes először 1655-ben megjelent – és később számos népszerű kiadást megért – *De corpore* című művében és az ahhoz írt *Jegyzetekben* külön fejezetben foglalkozik a dolgok szavakkal történő helyettesítésével. Felidézi a tükör-metaforát:

Az emberi elme olyan tükör, mely az egész világ ábrázolatát és kép-mását fel tudja fogni. [. . .] *az emlékezet* [. . .] *maga a világ*, ha nem is valóságában, mégis úgy, miként egy tükörben, melyben az ítélőképesség szorgosan vizsgálja a természet minden részletét és betűkkel lejegyzi.

[. . .]

Ebben a tükörben a képzelet [. . .] előkészítve és használatra készen leli anyagait, s mindössze át kell futnia őket gyorsan, hogy amire szüksége van és valóban készen áll, ne hiányozzék sokáig vagy ne tévedjék szem elől [. . .]²³³

Az emberi elme tehát képes a világ – tükör általi – megismerésére, de csak abban az esetben és csak úgy, amennyiben a folyamatosan észlelt és befogadott valóság felosztott elemeit egyenként megvizsgálja, majd szavakkal felcímkézi. Hobbes nem foglalkozik azzal, hogy ez a tükör homályos lehet, és így mintha kiiktatná a megismerési folyamatból az – egyszerűség kedvéért nevezzük így – ideákat, mivel a dolgok képmását – ami tehát nem a fogalmat, ideát jelenti ’Begriff’ értelemben – közvetlenül, s valójában önkényesen neveztetni el:

A név olyan emberi hang, amelyet az emberek önkényesen arra használnak, hogy vele mint jeggyel elméjükben felidézhessek elmúlt gondolataikat. . .

²³² [28, 86.]

²³³ [47, 9.]

[. . .]

Mivel pedig a nevek, a meghatározás szerint, beszédben elrendezve a dolgok felfogásának jelei, nyilvánvaló, hogy nem maguknak a dolgoknak a jelei.²³⁴

Ezek a szavak a bármikori használatra előkészített *nyersanyagok*. Az ismeretszerzés és -közlés során tehát nem magukkal az ideákkal foglalatostkodunk – mivel azok nincsenek – , hanem az azokat megfelelően jelölő és raktározó szavakkal.

Leibniz

A kalmári problematika szempontjából a legfontosabb szerző Leibniz. Gottfried Wilhelm Leibniz első elemzendő művéről, a *Meditationes de cognitione, veritate, et ideis*ről joggal állítható, hogy igen jelentős hatással volt a 18. századi német ismeretelméleti problematikára,²³⁵ és ezen túl, illetve ezen keresztül Kalmár ismeret- és nyelvelméleti gondolkodására. Leibniz ebben a lipcsei *Acta Eruditorum*ban 1684-ben megjelent rövid értekezésében veti fel először a *cognitio symbolica* problémáját, és nem csak a későbbi szerzők által gyakran használt fogalom vezethető ide vissza, hanem ő maga is sokszor visszautal erre a tanulmányára.²³⁶ A megismerés különböző fokozatait a következőképpen határozza meg:

Est ergo cognitio vel obscura vel clara; et clara rursus vel confusa vel distincta; et distincta vel inadaequata vel adaequata, item vel symbolica vel intuitiva: et quidem si simul adaequata et intuitiva sit, perfectissima est.²³⁷

A továbbiakban az egyes *szintek* leírását adja meg.²³⁸

cognitio obscura Az a magyarra 'homályosnak' fordítható ismeret, ami nem teszi lehetővé a reprezentált dolog felismerését. Ilyen pl. a nem elégséges emlékezet: amikor tudom, hogy kellene tudnom emlékezni, de mégsem vagyok képes rá.

cognitio clara A reprezentált dolog felismerésére képes vagyok.

²³⁴ [47, 45, 46.]

²³⁵ [135, 89.]

²³⁶ Megjegyzendő, hogy maga a kifejezés csak ebben a tanulmányában fordul elő. [135, 89.]

²³⁷ [82, 585–586.]

²³⁸ [82, 586–587.]

cognitio clara & confusa A dolog más dolgoktól megkülönböztető jegyeit nem tudom egyenként számbavenni, tulajdonképpen rendezetlen ismeret.

cognitio clara & distincta A dolgot képes vagyok a megkülönböztető jegyek alapján más dolgoktól elkülönítve szemlélni – tulajdonképpen rendezett ismeret.

Vannak fogalmak, amelyek nem definiálhatók a nomináldefiníció alapján, vagy mert 1. a legelsőek, eredetiek vagy mert 2. önmaguk jelei (tehát tovább nem bonthatók, csak önmaguk által megismerhetők, valójában tehát *nyelvileg* nem magyarázhatók).

cognitio clara & distincta & inadaequata Az összetett fogalom részei habár világosan elkülöníthetők, egyidejűleg mégis csak összezavarva ragadhatók meg (sed tamen confuse cognitae sunt).

cognitio clara & distincta & adaequata A világosan elkülönülő részek az analízis során *ad finem* azok is maradnak (talán a számok ismerete ilyen).

A megismerés Leibniz által is kiemelt, legtökéletesebb formája a *cognitio clara & distincta & adaequata & intuitiva*, amely az emberi gondolkodás számára gyakorlatilag elérhetetlen, hiszen az összetett fogalmak minden egyes megkülönböztető jegyének egyenkénti és egyidejű analízisét jelentené. Már Bacon szerint is

az értelem csak nagy kínnal-keservvel kényszeríthető rá, hogy az axiómák tűzpróbáját jelentő igen távoli és változatos tényeknek utána járjon: szinte vasszigorral és kemény törvényekkel lehet csak rászoktatni.²³⁹

Leibniz a *Nouveaux essais*. . . -ben ezt később megtoldja még egy gyakorlati ellenérvvel:

Müßte man immer alles auf intuitive Erkenntnisse zurückführen, so wären die Beweise oft von einer unerträglichen Weitläufigkeit.²⁴⁰

Leibniz hangsúlyozza, hogy ez a már a görögök által is minden más közvetett szembeállított, és így magasabb rangra emelt intuitív megismerés a szigorú kritériumok miatt (*distincta & adaequata*) nem elérhető, és ha az lenne is, nem lenne

²³⁹ [3, 20.]

²⁴⁰ [83, II, 259.] A fordítás értelmezés is egyben, főleg akkor, ha alig tudok franciául. Mentsen engem a tény, hogy a szakirodalom szerint Leibniz francia írásművészete sok kivétlnivalót hagy maga után. Tisztában vagyok azzal, hogy az idézett mindmáig legteljesebb fordítása az esszéknek a recenzíók tanúsága szerint tartalmaz *félre* értelmezéseket.

bizonyítható. Ezért minden elkülöníthető megismerés csak közvetett, illetve valami által közvetített lehet: ez a *cognitio symbolica* szükséges alapja.

A gondolkodás (ismeretszerzés, analízis, ismeretközlés stb.) során *rerum loco signis utimur* – ez általában az adott dolog ideájának a *helyén* használt szavakat jelenti –, és így gondolkodásunk joggal nevezhető vak gondolkodásnak, mert nem tehetünk mást, csak bízhatunk a szavak helyes használatában, ugyanis ennek ellenőrzésére nem vagyunk képesek.²⁴¹

Fontos megjegyezni azonban, hogy bár a *cognitio symbolica* fogalmának a bevezetése a filozófia úgynevezett nyelvi fordulatainak alapját jelenti – s mint látni fogjuk, ez a későbbiekben valóban csak és kizárólag a nyelvi helyettesítésre fog korlátozódni –, szó sincs arról, hogy az ezt elfogadó gondolkodók számára a világ kizárólag annyit jelentene, amennyit róla el lehet mondani. Ennek oka az, hogy alapvetően ismeretelméleti problémáról van szó. Mellesleg a 17. század nagy nyelvi-taxonomikus rendszerezési kísérletei – csak hogy a legkézenfekvőbb példát, John Wilkins püspök *Real Character*jét említsem – kudarcának magyarázatára is kellő alapot biztosít a megismerés egyetlen, szimbolikus lehetősége.

Erre az első pillantásra elkeserítőnek tűnő helyzetre Leibniz két megoldást próbált kidolgozni, melyek egyikét sem fejezte be módszeresen. Az egyik a kombinatorikus *ars characteristica*, amely abból indul ki, hogy mégiscsak létezhet valamiféle intuitív ismeret. Erre a számok és általában az algebra biztosítják az alapvető példát.²⁴² A másik a nyelv közvetítő szerepének elfogadása és mint a megismerés egyetlen eszközének vizsgálata. Ezzel a következő nagy fejezetben fogok foglalkozni.

Wolff, Lambert

Leibniz egyik felvetését a „módszer szigorával” Christian Wolff dolgozza ki először a *Psychologia Empirica* első részében. Ebben a mestert hűen követő szövegben a következő optimista megjegyzést teszi:

²⁴¹ [82, 587–588.] A helyettesítésről még: „Die Worte sind ebensowohl *Merkzeichen (Notae)* für uns (wie es die Zahlen oder die algebraischen Zeichen sein können [!]) als auch Zeichen für die anderen. Und die Worte werden als Zeichen sowohl dann gebraucht, wenn es sich darum handelt, allgemeine Vorschriften für die Lebenspraxis oder für Individuen zu geben, als auch dann, wenn es sich darum handelt, diese Vorschriften zu finden oder zu verifizieren. Der erste *Gebrauch der Zeichen* ist *der bürgerliche*, der zweite ist *der philosophische*.” [83, II, 167.] Tehát a helyettesítő jegyekkel való élés a megismerés és az *usus* is egyben.

²⁴² Vö.: „... daß diese Ideen [ti. a számoké] möglich sind; und das erkennt man hier *intuitiv*, derart daß man sagen kann, daß eine intuitive Erkenntnis in den Definitionen eingeschlossen ist, wenn ihre Möglichkeit sofort aufscheint.” [83, II, 251.]

Ope artis combinatoriae characteristicae cognitio symbolica convertitur quasi in intuitivam, etiam in eo casu, ubi cognitio intuitiva distincta haberi nequit.²⁴³

Wolff a *cognitio symbolica* során használt jegyeket kizárólag a természetes vagy mesterséges nyelvek szavaira (jeleire) korlátozza.

A magyar ismeretelméleti diskurzus számára talán a legkevésbé ismert szerző, a Kalmárra közvetlenül is ható Johann Heinrich Lambert *Neues Organonja Semiotik* fejezete első alfejezetének a címe: *Von der symbolischen Erkenntnis überhaupt*. Lambert az első mondatokban rögzíti, hogy mivel kíván foglalkozni:

§ 1. Die genauere Betrachtung der Wörter und überhaupt jeder Zeichen, wodurch wir Begriffe und Sachen vorstellen, macht sich einem Weltweisen, der das Wahre vom Falschen zu trennen sucht, aus vielen Gründen notwendig, und kann daher auch aus der Grundwissenschaft nicht wegbleiben. Jede Sprache beut uns eine gewisse Anzahl Wörter an, mit deren mannichfaltigen Verbindung wir uns lebenslang beschäftigen, teils um unsere Gedanken auszudrücken, teils um durch neue Verbindungen oder Konbinationen der Wörter neue Wahrheiten zu suchen. Diese ziemlich bestimmte Anzahl der Wörter einer Sprache setzet unserer Erkenntnis, in Absicht auf ihre Ausdehnung, gewissermaßen Schranken, und gibt derselben eine ihr eigene Form oder Gestalt, welche allerdings in die Wahrheit selbst einen Einfluß hat. . .²⁴⁴

Lambert szerint tehát a megismerés nemhogy csupán a nyelven (mindenek előtt: a nyelv jelein, a szavakon) keresztül lehetséges, de még az sem mindegy, hogy milyen nyelven keresztül. Az általunk *anyanyelvként* birtokolt nyelv az, ami meghatározza az ítéletalkotást és ismeretközlést.

A megismerés minőségi fokozatai az ő esetében a jelek fogalmaival (Begriffe der Zeichen) kapcsolatosak: a leibnizi *notae*-Begriffe Lambert esetében kizárólag nyelvi természetűek. A színelméleti munkáival is széles körben ható szerző így fogalmaz:

²⁴³ Part. I, Sect. III Cap. II, § 312. Idézi: [135, 91.] Uo.: „Der Inhalt des Wolffschen Satzes bietet nun in dieser Situation zwei Remedien an: erstens kann es gelingen, auch in symbolischer Erkenntnis hoch zu greifen [. . .], und zweitens gelingt dies gerade wegen der Möglichkeit einer Quasi-Reduktion auf die intuitive Erkenntnis.”

²⁴⁴ [80, II, 465.]

§ 6. *Man versuche es nähmlich, ob man wachend von Licht, Farben, Schall, und jeden andern Gegenständen der äußern Sinnen, ohne die Erneuerung der Empfindung, den klaren Begriff erneuern könne. Es wird nicht angehen.*²⁴⁵

S mivel lehetetlen egyidejűleg az összes fogalom érzéki benyomások általi megújítása (megvilágítása), ezért élünk kizárólagosan a fogalmak jeleivel; ezért kell kijelenteni (12. §.), *daß die symbolische Erkenntnis uns ein unentbehrliches Hilfsmittel zum Denken ist.*²⁴⁶ Ezzel magyarázható aztán a híres 24. §-ban megfogalmazott végkövetkeztetés, amely az európai ismeretelméleti gondolkodásban talán a legnagyobb fordulatot hozta Bacon óta:²⁴⁷

*Die Theorie der Sache auf die Theorie der Zeichen reduzieren will sagen, das dunkle Bewußtsein der Begriffe mit der anschauenden Erkenntnis, mit der Empfindung und klaren Vorstellung der Zeichen verwechseln. Die Zeichen sind uns für jede Begriffe, die wir nicht immer durch wirkliche Empfindung aufklären können, ohnehin schlechterdings notwendig.*²⁴⁸

2.3.3. Kalmár ismeretelmélete

A bölcsesség kezdete az Úrnak félelme
(Péld 1,7).

... a világ a maga bölcsességével nem ismerte fel Istent isteni bölcsességében. . .
(1 Kor 1,21)

Hobbes a *De corpore* első részében, miután kizárja a filozófia vizsgálatási köréből Istent,²⁴⁹ hasonlóképpen jár el a megismerés bizonyos, Istentől végül is nem függetleníthető módozataival is:

A filozófia kizár továbbá minden olyan tudást, amely az isteni ihletből vagy kinyilatkoztatásból ered, mint olyasmit, amit nem az ész által szer-

²⁴⁵ [80, II, 468.]

²⁴⁶ [80, II, 471.]

²⁴⁷ Természetesen nem véletlen a teljes mű címadása sem.

²⁴⁸ [80, II, 474.]

²⁴⁹ „akiben sem összeállításnak, sem felosztásnak nincs helye. . .” [47, 41.]

zünk meg, hanem isteni kegyelemből és pillanatnyi aktusból (mintegy természetfölötti érzékelés útján) ajándékba kapunk.²⁵⁰

A fenti fejezetcím alapja egy olyan lehetséges ismeretelmélet feltételezése, amely 1. éppen hogy nem zárna ki a hobbes-i megismerési módozatot vizsgálódásainak köréből, 2. azt az élő ember által elérhető legtökéletesebb megismerés elengedhetetlen feltételének tekinti és 3. a világ dolgairól alkotott homályos és az ugyanezen dolgokról majdan alkotandó világos ítéleteink között *typus-antitypus* viszonyt feltételez az Ó- és Újszövetség analógiájára.

Az a pont, ahol az episztemológia és a fentebbi kritériumok alapján kiterjesztett ismeretelmélet érintkezik, minden bizonnyal a Korintusiaknak írt első levél 13,12. verse:

Ma még csak tükörben, homályosan látunk,
akkor majd színről színre.
Most még csak töredékes a tudásom,
akkor majd úgy ismerek mindent, ahogy
most engem ismernek.

A közös pont – mint a sokszor felbukkanó tükör-metafora alapja – természetesen csak az első sor. Pár verssel előbb (1 Kor 13,9–10) az apostol még egyértelműbben fogalmaz:

Most megismerésünk csak töredékes,
és töredékes a prófétálásunk is.
Ha azonban elérkezik a tökéletes,
ami töredékes az véget ér.

A megismerés tehát egy hipotetikus jövőben, Krisztus második eljövetelekor válik tökéletessé (ez persze kiegészíthető az üdvözülés aktusával).

Az apostol szerint azonban – éppen Krisztus által – képesek lehetünk már életünkben is a világ másokétól eltérő, valójában *tökéletesebb* megértésére, amennyiben testiből lelki emberekké válunk (1 Kor 2, 14–16):

A testi ember nem fogja fel, ami az Isten Lelkéből ered. Balgaságnak tartja, s nem képes megérteni, mert lelkileg kellene megítélnie. / A lelki ember azonban mindent megítél, maga azonban senki ítéletét nem vonja

²⁵⁰ [47, 41.]

magára. / „Hiszen ki látta át Isten gondolatait, hogy oktatná őt?” Mi azonban birtokában vagyunk Krisztus gondolatainak.

Isten gondolatai elérhetetlenek, megfejthetetlenek számunkra és maga a világ is csupán elgondolás, hiszen szóval élés során keletkezett. A köztünk járt Krisztus mint az Isten jelének gondolatai viszont sajátjaink lehetnek Kalmár szerint:

Igî mindên-kor' örül à-belső embërëm: ugî van.
Mint égfebek, de fzegény, gyarló, s félékény a-külső.
Örvend örvendözve amaz: mert tudja, kîtől jő;
és mi-végre vadjon, valamit fzenvednie fzükfég.²⁵¹

a bölcsesség elvesztése

Hogyan lehetséges ezek után bármit is megismerni a – tautologikus fogalommal élve – igazi valóságból? Ironikusan fogalmazva és leegyszerűsítve a kérdést: miről volt képes ez a Kalmár Györgynek nevezett szerző majd hatezer hexametert írni *Valóságos Magyar ABC* címen? És hogyan függ össze mindez a nyelvhasználattal, illetve az anyanyelv kérdésével?

Ahogy a szimbolikus megismerés elméleti zsákutcájából a médium, a nyelv felé fordulás jelentette a kiutat – a dolgok elmélete felcserélődött a jelek elméletére –, a *VMABC* esetében sem marad más: nyelvi fordulatra van szükség. A szöveg szerinti valóságos, Isten teremtette világról való homályos ismeretünket a nyelv – az eredeti nyelv – emlékezetéből merítjük. Az emberi nyelv, mivel történetileg a bűnbeesést megelőzően keletkezett, ma már felfoghatatlan módon tökéletes kellett legyen. A dolgok valóságos megnevezése Isten dicsőségének hangoztatását jelentette. És ennek a nyelvnek a legelső romlott használata vezetett aztán magához a bűnbeeséshez:

Tudnia illik; amaz Éden-kertbêli Szüléket
Ő Fëlfége ugjan maga fzent Képére terëmté
épfégben, vagî, egész ártatlanfágban előfzör:
Oh! de fzegény első Ádám nëmzönk csak azonnal,
csak hamar, e' gyönyörű képet lë-vonatta magáról:
mert az-irîgy Sátán à-dîg intselkëde, à-dîg,

²⁵¹ *VMABC*, 271 (75).

nêkie mîg-nêm igën-*fzëplôs ábrázatot* adván,
mind *lëlkét s teftét* bê-fente mocsokkal egészenn.²⁵²

Az eredeti, tökéletes ember mint Isten „szent képe” önmagában is a teremtőre utaló jel. A bûnbeesés előtt minden ismeret – tisztán, rendezetten és intuitíven – az immár bûnös ember számára felfoghatatlan isteni felismerés kellett legyen: hogy tudniillik a teremtett világ jó. Ez csak akkor lehetséges, ha a világot mint közvetlenül Istenre utaló jelet fogjuk fel. Két dologra támaszkodhatunk: a Bibliára mint az emberi üdvtörténet forrására és a nyelv emlékezetére.

Ez azonban egyáltalán nem új gondolat. Már a 17. századi magyar prédikátorok is tudták, hogy

az ismeretelméleti és kommunikációs lehetőségek nem azonosak az emberi törénelem menete során. Az embernek teremtéskor birtokolt képességei a bûnbeesés hatására megromlottak, azóta csak jóval tökéletlenebb, fogyatékosabb megismerésre képes.²⁵³

Kecskeméti C. János, Miskolci Puah Pál és Selyei Balog István is azt vallják, hogy az ember a bûnbeeséssel vesztette el a bölcsességet, ezért most csak *homályosan* lát. Az eredeti megismerő képességek csak a halál, pontosabban az üdvözülés után fognak újra helyre állni.²⁵⁴ De talán a prédikátorokénál is fontosabb Apáczai Csere János híres írása *A bölcsesség tanulásáról*. Ebben Apáczai a teljes és elérhető legnagyobb emberi és isteni bölcsességgel bírónak írja le Ádámot. Érvelése *illő* és logikus, hiszen Platón *Kratüloszára* hivatkozva feltételezi, hogy Ádámnak mélyen ismernie kellett a teremtmények – amelyek szintén Isten bölcsességét hirdetik – elnevezése során azok természetét, hogy „természetüknek megfelelően tudja rájuk szabni” a neveket.²⁵⁵

liber mundi

Szenci Molnár Albert az oppenheimeri Biblia előszavában miután az első mondatban különbséget tesz az Isten által diktált két könyv – tudniillik a Biblia és a világ között

²⁵² *VMABC* 267–274.

²⁵³ [65, 122.]

²⁵⁴ [65, 122–123.]

²⁵⁵ [1, 621–622.] Vö.: „... miben nyilatkozott meg és milyen volt az első ember isteni és teológiai bölcsessége? Állítom, hogy megvolt benne az is, mégpedig a legnagyobbfokú, legigazabb bölcsesség. Istent ugyanis oly tökéletesen, olyan pontosan ismerte, hogy mi ebben a földi életben ennek a tökéletes ismeretnek legfeljebb ha csíráival rendelkezünk. Hiszen az Isten életét élte, így élete Isten akarata szerint folyt. Az Isten munkálkodott benne, az Isten dicsőségére.” [1, 622–623.]

– így folytatja:

Az első könyv ez egész világ és az mennynek s földnek ékes épületei, melyben az élő Isten az ő örök mindenhatóságának, bölcsességének, igazságának és jótevő kegyes voltának sokféle dicsőséges jegyeit és bizonságit oltotta és nyomta bé, és az ő teremtett állatiban magát úgyan kiírta és kiábrázolta, hogy tudniillik ő legyen minden teremtett állatoknak, kiváltképpen az embereknek atyai gondviselője. Ez két széleslevelű nagy könyvnek azért annyi számtalan sok bötti vadnak, mennyi az sok különb-különb teremtett állat az égen és e földön.²⁵⁶

Apáczai Csere is hangoztatja az évezredes tételt érvelése során, miszerint Isten bölcsessége teremtményeiben rajzolódik ki.²⁵⁷ Másképpen, a világ jel, mégpedig az isteni bölcsességre utaló jel. A világ-mint-jel hermeneutikai tradíciója már a *VMABC* 15. sorában működésbe lép: „mindénből édjedüll csak az-Ő dicsérete jöki.”²⁵⁸ Sokkal egyértelműbben fogalmazódik meg a világ-mint-jel gondolat a *Post Scriptum* következő részletében, amely azért is fontos, mert az *idea* szó Kalmár két művében csak ezen az egyetlen helyen bukkan fel:

Hajnali s estvéli *fejtēmben*, az-északi ajtón,
nézvén nézēgeték a-*hēgyekre*; az-ablakon-által-'s.
Edj rész-ént *erdőssek* azok; *szőlőssek* ēgjēbütt.
A-hēgynek *idiájáról* jöttön jöve à-kor'
gondolatomba az-*URnak gond-viselése, hatalma*:
mert a-*hēgyek* nyilván *ábrázolják-ki* az-ISTENT. ('*Sólt.* 121.)²⁵⁹

A pietista értelemben megtért, valójában újjászületett ember tipikus megismerési folyamata ez. Az érzékszervek által közvetítve felidéződik a hegy ideája, amelyről azonnal a gondviselés hatalmára asszociál. De ami az első olvasásra talán nem tűnik annyira fontosnak – vagy nem tűnne fel, ha Kalmár nem jelezné –, az, hogy ennek az asszociációnak az alapja egy nyelvi produktum, tudniillik a 121. Zsoltár megfelelő szöveghelye. Jézus a földre szállt ige, aki értelmével ruházza fel a világot. *Kalmár modern prófétaként éppen arra tesz kísérletet, hogy ezt az emberi nyelv számára*

²⁵⁶ [143, 196.]

²⁵⁷ [1, 621.]

²⁵⁸ *VMABC*, 205 (9).

²⁵⁹ *PS*, 399 (203).

elmondhatatlan igazságot mondja ki. A Valóságos Magyar ABCben az abc betűihez csatolt több, mint ötezer hexameterrel a világnak effajta leírását kell keresnünk.

A következő részlet egyértelműen megnevezi a világ megismerésének lehetséges forrásait:

Itt röviden monddom: Maradott *Két-féle Hagyása*.
Edjik a-termézetbe vadjon bê-nyomva erősen:
ollj könyv, mëllj szívnkbe írás-nélkül vadjon írva:
mëllj egjédül oktatja nagyòb részét e' világnak.
Másikat e'-mellett; kî akar, olvashat írásban.
Ez ismét *két-féle*: az-*Ó* és *Új*, *mâi*, *Törvényj*.
Edjiket az-eleink *kézzől* mind *kézre* bocsátták:
ának-utánna pediglen a-bölcs Isten *mëg-íratta*:
mëllj valamëllj *rész-ént* maradott egjédül a-'*Sidók-nál*.
Minket ugjan mënny-hëz kötelez *jobb mód-al a-tòbi*:
mert *a*, nagj**obb** rész-ént, csak *homályosság e' vakoknak*:
mind a pedig nekünk, kik *amaz Szentségbe* reménlünk,
szépén, igën-tisztán-'s, *tündöklik*, mint az a-nap-fény:
mert az-igaz Nap-fény *elménknek* el-üzte *homályját*;
lëlkünknek-'s a-'*sidó szëmeit* ki-nyitotta valóban:
és szívnket amaz örvendetes *új izenettel*
színte *mëg-újítván*, bënünk' bê-tölte örömmel.²⁶⁰

Ez a „két-féle hagyás” a bünbeesés után maradt az embernek. A természet-könyv metafora – az önmagától adódó és az értelmezhetőség lehetőségét azonnal felvillantó²⁶¹ világ-mint-jel értelmezésen túl – újabb bibliai allúzióval egészül ki, jelöletlenül utalva a rómaiakhoz írt levél 2.15 szöveghelyére, miszerint Isten törvénye mindenkinek a szívébe van írva. Megemlítem, hogy Leibniz az emberi értelemről írt, Locke könyvére reflektáló, nagy összefoglaló művének – *Újabb vizsgálódások* – előszavában a skolasztikus hagyomány alapján a velünk született ideák bizonyítására hozza fel ezt a locust. De mintha Kalmár „írás-nélkül vagyon írva” megjegyzése is ezt az álláspontot, értelmezési lehetőséget támasztaná alá.

A szöveg második, bibliai részében – amely nem nélkülözi a jó filológus szövegkritikai megjegyzéseit sem – a fény-metaforához kapcsolódva ismét feltűnnek

²⁶⁰ *VMABC*, 211–212 (15–16).

²⁶¹ Vö.: „Die Welt scheint einen geheimnisvollen Sinn zu bergen, den der Mensch enträtseln will. Mit diesem aenigmatischen Grunderlebnis is ein *hermeneutisches* Problem angeschnitten.” [110, 12.]

ismeretelméleti alapfogalmak. Az ismeretelméleti írásokban a „lelki szem” kifejezés – szembeállítva az érzékszervvel – a megismerés valóságos szervévé lesz, amely képes a dolgot, illetve gondolatot a maga valójában szemlélni. A „*lélkünknek- és a- zsidó szemeit ki-nyitotta valóban*” sor a részlet végén erre utal, ugyanis ennek helyes olvasata: ’lelkünknek is a zsidó szemeit (tehát, amely csak a homályos – nem valódi – valóság észlelésére képes) kinyitotta, képessé tette az „igazi valóság” megismerése’.

Meg kell jegyezni, hogy a pietizmustól egyáltalán nem áll távol a teremtett világgal való foglalkozás fontosságának hangoztatása. A hallei Waisenhausnak megvolt és megvan ma is a maga Wunderkabinetje, s hogy egy szélsőséges példát hozzak, a sváb pietisták a Természet Könyvét mint az isteni kinyilatkozás másik forrását tisztelték a Szentírás mellett.²⁶² A már említett holland Anna Maria van Schurmann éppen Krisztusra hivatkozva ajánlja, hogy az ő általa megszerzett örökséggel is törődjék az ember:

Sehet / JESus hat als Mensch den Menschen das Erbe erworben / worinnen beydes Seel und Leib solte GOTTes Segen schmecken: Und obwohl der Seelen Gut den Leib vergeistlicht / so hat doch ein jeder Theil nach seiner Art allda seinen Auffenthalt: Ein Christ muß nie weder die Erde noch den Himmel verachten / sondern vie mehr dahin trachten / weil er in allen beyden seinen GOTT finden möge.²⁶³

a liber mundi olvasói

Kalmár éles határvonalak mentén az alapján osztja három részre az emberiséget, hogy a természet könyvét csak a *sensus communis* szerint vagy Krisztuson keresztül is értelmezik. Vannak tehát a valódi keresztények (*mi*), a pogányok – köztük az ókori bölcsek és külön kiemelve a mohamedánok – és a legkevésbé tartott *libertinusok*, saját szavaival *Naturalisten*, amely szó jelentését ebben a szövegkörnyezetben Bod Péter magyarázata alapján érthetjük meg legkönnyebben:

Naturalisták, a’ kik úgy tartják hogy az ember tsak a józan okofság által az idvességre mehet, a’ Szent Irásnak és a’ Kriftus elégtételének tudáfán

²⁶² Oettinger számára a kettő egyenesen összetartozik és egymást magyarázza: „Wer nicht auf den *sensus communis*, dem jeden Menschenm eingepflanzten Sinn für die Wahrheit, und auf die Naturwissenschaften achte, könne auch die Bibel nicht richtig verstehen. . . [20, 140.]

²⁶³ [117, 9.]

kivül.²⁶⁴

Kalmár szerint a bölcspogányok és „auch die, bey dem Licht der Natur bleibende” felismerték, mondhatni kiolvasták a természetből az isteni törvényeket, idézem: a természet fénye és az érett megfontolás által. Ismeri pogány tanultaknak az írásait, de nincs ideje megnevezni őket. De ezek a természet fényét követő pogányok, éljenek bármennyire is a keresztények számára is irigyelhető életet, árnyékban vannak, tévednek, mivel nem ismerik a valódi igazságot, a mi krisztusi igazságunkat.²⁶⁵ Az ő bölcsességük csak az érzékszervekkel befogadható világ ismeretére épül:

Denn *ihr Licht*, gegen *dem Licht*, welches in unfern hertzen scheinet, ist *nur ein irrlicht*, ja *dunkelheit* und *finsternis*; ist nur so viel, als die *nacht* gegen den hellen *tag*: *alle ihre wissenschaft* und *weisheit* gegen unsere *Weisheit* ist *nur eine thorheit*; den die *hohe Weisheit*, der *Herr Jesus Christus* ist *unsere weisheit*.

A mi bölcsességünk alapja viszont, hogy az

*entstünde die erleuchtung von der erkenntnifs der klarheit GOTTES, in dem angefichte JESU CHRISTI.*²⁶⁶

A *naturalisták* Kalmár véleménye szerint így – az élő természet többi tagjával együtt – ki vannak zárva az üdvösségből:

Szinte-ugj ez-ís igaz, hodj a-kik *nem hittenek e'-díg e' Törvénynek*; ugjan hinni fëm akarnak öröké;
ámbár csak *hat ígét- 's fo*ha nem hallottanak abból;
hóltok-után jē lehet, lédjenek hodj bóldog örömben:
mert az-*éb*, ugj a-*bagoly*, onnan ki-rëked, s a-*vakondok*.
Mind ezek *igj* vagjnak, s ugjan *igj* lésznek, hodj *ezekben*
a-*lzent* Isten *igazságát* nyilván gjakorolja.²⁶⁷

A mohamedánok is rosszul ítélik meg Krisztus személyét, ezért minden más igazság, amit megfejtenek, mivel csupán emberi, hazugsággá válik. Egy megjegyzése azonban mintha a mohamedánok közötti misszió iránti elkötelezettségét, illetve az annak hasznosságáról való meggyőződését bizonyítaná:

²⁶⁴ [14, 535.] Ma talán deistának, pantheistának neveznék őket.

²⁶⁵ [50, 8.]

²⁶⁶ [50, 11.] Talán elég csak utalnom arra, hogy ezek a szöveghelyek mind-mind a Korintusiakhoz írt első levél reminiscenciái.

²⁶⁷ *VMABC*, 213 (17).

Denn, wo dieſe, folche gelegenheit hätten *das Evangelium zu hören*, als die, unter den Chriſten *herum ſchleichende*, und einen *politifchen glauben* erweſende, ungläubige *Naturaliſten*; vielleicht möchten ſie daſſelbe vollkommen annehme.²⁶⁸

Kalmár a *VMABC* egyes soraiban nemcsak a különböző keresztény felekezetekkel szemben rendkívül toleráns, hanem az utazásai során tapasztaltak miatt a mohamedánokkal szemben is, akiknek erkölcsös életét a keresztények figyelmébe ajánlja.

A *naturalisták* kevesebben vannak, mint a pogányok, de annyival rosszabbak is. Ostobák, könnyű elméjűek, minden országban, így hazánkban is egyre nagyobb számban fordulnak elő, és meglepő módon nemcsak a keresztények között, hanem minden vallásban és helyen terjeszkednek. Képmutatásuk savanyúkovászként van jelen az emberek között. Ők, habár tartózkodnak az istentelen cselekedetektől, a durva, nyilvános büntől, valójában a természet *sötét fényében* gyönyörködnek. Ezek nem csak Krisztus evangéliumát és a keresztény hitet nevetik ki és vetik el, hanem a feltámadást, az új törvényt, a poklot és a mennyei birodalmat is. Nyíltan nem merik tagadni, hogy van Isten, aki az Úr, csak isteni méltóságát csökkentik. Isteni lényről, tulajdonságokról, gondoskodásról és rendelésekről beszélnek, s szerintük nincs mindenható Isten. Ezért ők nem mások, mint Istent tagadó ateisták, miközben álarcként deistának nevezik magukat.²⁶⁹ A *VMABC*-ben is több helyen, hosszan és a *Traktátus*nak megfelelően emlegeti és ítéli el őket Kalmár. Hogy csak egy jellemző példát említsek:

Hisznek a-*Terméſzetnek*; élég! s nēm félik az ISTENT!
Fél-púffadtak igen, lévén *Chriſtus-tagadókká!*²⁷⁰

Kalmár a *Traktátus*ban végül nyíltan ítéletet mond századának filozófiája felett:

Sehet zu, daß *euch niemand beraube durch die Philoſophia*, und *loſe verführung nach der menſchen lehre*, (nähmlich nach dem *irrthum* derer *ungläubigen Naturaliſten*), und *nach der welt ſatzungen*, und *nicht nach Christo.*” (*Coloff.* ii:8).²⁷¹

²⁶⁸ [50, 15.]

²⁶⁹ [50, 12–13.]

²⁷⁰ *VMABC*, 339 (143).

²⁷¹ [50, 25.]

pietista ismeretelmélet?

Apáczai Csere János a megismerés lehetséges módozataival kapcsolatban a vagy-vagy álláspontján áll még:

... a dolgok olyan természetűek, hogy vagy a természet, vagy a kegyelem világosságánál ismerhetjük meg őket. . . ²⁷²

Kalmár esetében a vagy-vagyból is-is lesz: ha csak a *természet fényére* hagyatkozunk, eljuthatunk a megismerés bizonyos fokáig, de annak minőségét a bűnbeesést követően megromlott érzékszerveink hátrányosan befolyásolják. Azonban

*ein neues Licht ist uns erschienen: nicht nach der Natur, sondern ein übernatürliches Licht scheinert vor uns: dasjenige wahrhaftige Licht (Job. i: 9.), der HERR JESUS CHRISTUS hat uns erleuchtet, und leitet uns durch seinen Heiligen Geist.*²⁷³

A két forrás, amelynek segítségével a világról *valós* ismeretekre tehet szert az ember, tehát nem csupán kiegészíti egymást, hanem magát a megismerést is minőségileg emelik más szintre. Valójában ez sem – mármint az összekapcsolás – új gondolat. Tudjuk, hogy Kalmár könyvtárában megvolt Thomas Burnet *Theoria sacra telluris* című könyve. A meggyőződés (ismeretszerzés) és meggyőzés (ismeret átadás) tárgyalása során ő is él a kétféle fény metaforájával, teljes egészében a későbbi kalmári értelemben:

Wir haben dem Liecht der Natur zu folgen / so weit es uns führet; und wo dasselbe nachlässet / soll und muß man sich umbsehen / was uns der Urheber der Natur witer geoffenbahret habe / entweder wie es in H. Schrifft auffgezeichnet / oder (ausser dem Glaubens-Grund) mündlich hinterlassen worden.

[. . .]

Und damit wir den Irrthumb desto mehr verhüten / und dasjenige / was wir neu auff die Bahn bringen / auff festem Fuß ruhe; so wollen wir uns bemüßigen aller deren zweifelhafften Beweißthumen / welche ihre Krafft und Gewicht mehr von des Urhebers Neigung und vorgefaßter

²⁷² [1, 610.]

²⁷³ [50, 9.] Természetesen a *VMABC* számos szöveghelye is utal erre az *új fényre*.

Meynung / als von dem klaren Augenschein der Sache selbst her haben.²⁷⁴

A már említett Tönnies egyenesen amellet érvel, hogy az újjászületés során *valóságos*, lelki érzékszerveink lépnek működésbe:

Die *Wiedergeburt*, wovon wir jezo reden, bestehet also in dem Anfange des neuen Lebens; es wird in derselben die Hervorbringung des geistlichen Sinnes vollendet, wozu durch die Erweckung aus der Sicherheit Grund geleet worden.²⁷⁵

Episztemológiai alapfogalmakat sorakoztat fel annak bizonyítására is, hogy Isten önmagáról kinyilatkoztatott ismerete nélkül – amit az isteni megvilágosodás során érünk el, értünk meg: *Sinnesänderung* – nem juthatunk – a *naturalisták* véleményével szemben – az Istenről alkotott valódi ismeret birtokába:

So gibt uns der herlig erhabenste Gott, vermittelst seines Wortes und Erkenntnisses, den *Geist* warhafter Weisheit und Einsicht: die Augen unsers Verstandes erleuchtet er durch seine Lehre; daß wir auch einen Begriff erlangen von seiner unbegreiflich hohen Kraft, so sich an denen thätig erweist, welche durch Wirkung seiner Macht und Stärke geheiliget werden.²⁷⁶

Minden megismerés alapja így Isten valódi megismerése lesz, s ez egyben az ember üdvösségének is a forrása:

. . . wir können zur wahren erkenntnifs JEHOVAE, des Vaters, und unsers Herren JESU CHRISTI, als einziges Brunquels unferer Seligkeit. . .²⁷⁷

Azt hiszem, egyértelművé vált, hogy nem a protestáns ortodoxia ütközik itt a felvilágosodás racionalizmusával, hanem sokkal inkább egy, a Krisztusban való újjászületést tételező pietista ismeretelmélet körvonalazódik. Ezt támasztja alá a Kalmár által több helyen hangoztatott Krisztus-központúság. A Biblia nem lezárt mű, történet, hanem ma is ható lehetőség, amelynek alapja, hogy Jézus a Krisztus. Schmidt-Biggemann szerint tudás és hit között a Bibliával kapcsolatban abban áll

²⁷⁴ [22, 208, 4.] Csak a német fordítást tudtam megtekinteni.

²⁷⁵ [134, 577.]

²⁷⁶ [134, 580.]

²⁷⁷ [50, 9.]

a különbség, hogy a hit tartalma üdvtörténetként érthető csak meg. Az antihit, a tudás tartalma azonban nem tények, hanem magyarázatok, ti. emberi okoskodás eredménye. Amennyiben ezt elfogadjuk, a filozófia valóban nem tud érdemben nyilatkozni az üdvtörténetről és annak magjáról, Jézus Krisztusról.²⁷⁸

Kalmár számára a megismerés így minden esetben magában kell, hogy hordozza az isteni megismerést is. Ez a megismerés antropológiai és teológiai értelemben is csak egyedi, mondhatni egyszeri lehet. A világ értelmezésének lényege tehát egyedül a világot jelentéssel felruházó Istenben található meg. Csak abban az esetben lehetek valóban részese a máig ható üdvtörténetnek, ha a jelentéssel bíró világot mint Isten megnyilvánulását szemlélem, és ez csak az új, *übernatürliches* fényben lehetséges. Jézus a Krisztus ezért jut központi szerephez – tudniillik vele kell lélekben egyesülni – a személyes, egyénileg megélhető kinyilatkoztatást valló pietizmusban, keresztény misztikában, janzenizmusban stb.²⁷⁹ Ez csak a megtérésen, megtisztuláson keresztül lehetséges, melynek előfeltétele a bűnök számbavétele, megbánása.

a typus–antitypus

– Ábrázolva; ki-ábrázolva: *Effigiando; efformando; 2) adumbrando.*

3) *Figurate; typice.*

[...]

– Ábrázolás valósága; Ábrázolás valója: *Antitypum*.²⁸⁰

De vajon az újjászületést követő érzetváltozás miféle új világot eredményez, pontosabban, hogy lehet elképzelni a testi és a lelki ember által *látott* világ közti különbséget, viszonyt? (Hogyan *utal* teremtett világ az isteni bölcsességre?) Mi az ábrázolás valósága, az antitypus, ahogy a *Lexicon Hungaricum* idézett helye nevezi? Véleményem szerint ezt a kérdést a bibliai hermeneutika tipologizálási eljárásaival lehet megválaszolni.

Kalmár már a *Traktátus* elején kimondja: a királyt nem csak mint felebarátunkat szeretjük, hanem féljük is. Ennek oka, hogy van az isteni, szent, mennyei, örök felség (Isten) mellett királyi (vagy egyszerűen uralkodói, hatalmi) felség is, ami magától az Istentől eredeztethető. Ezt nem volt nehéz ószövetségi locusok sorával bizonyítani.

²⁷⁸ [114, 73.]

²⁷⁹ [114, 131.]

²⁸⁰ [56, XV. forrás, 170.]

A példát a *Traktátus* magyar változatában fennmaradt részletből veszem:

*Felséget tulajdonítunk a Királynak vagy Fejedelemnek; és, az Istenen kívül, senkit sem félünk, hanem csak a Fejedelmet: mert Istennek képe, és Istennek Vicéje e földön. Ha a napkeleti Királyok és Fejedelmek közül némelyeknek meg-adják, a többek között, ezt a titulust, hogy, Isten' árnyéka; az az; valamiképen az embernek árnyéke, mintedj képe az embernek; az épületnek árnyéke jelensége az épületne; és a fának árnyéka jelensége a fának; úgy a Király mintedj képe és jelensége az Istennek: . . . azért-is a Királyi Felséget, mint Isten' képét, Istennek Vicéjét, és mintedj az Istennek közöttünk-való jelenségét, féljük.*²⁸¹

Nem foglalkozom most a kijelentés meghökkentő tartalmával, inkább a figyelmet azonnal magára vonó fogalmisága az érdekes, melynek segítségével – a német változattal egybevetve – a fogalmak magyarázata is könnyebbé válik. Bild–kép, Statthalter–vice, Schatten–árnyék s talán a legfontosabb: Zeichen–jelenség, bár ebben az esetben a két változat némileg – talán etimológiai okokból – eltér: *közöttünk való jelenség* = *unter uns seiende Gegenwart*, hiszen a német *Zeichen* inkább az utalást, míg a magyar *jelenség* jelentése valóban a jelen-valóságot is magában foglalja. De a lényeg: 'a király Isten árnyéka a földön'.²⁸² Kalmár következtetése tehát jogos:

. . . mivel ő Felsége *Istennek Vicéje*, erről-is mindjárt eszembe ötlük, hogy az Isten mindenütt jelen vagyon. . .

In dem, Ihro MAJESTAET *GOTTES Statthalterinn* [Mária Terézia!] ift; aus diefem kommet mir auch alfobald in finn, dafs, *GOTT überall*

²⁸¹ [56, XI. forrás, 122.]

Ne feledjük, a szöveg először magyarul született meg, később fordítja németre: „Die *Hoheit*, oder den Titul *Majestät* eignen wir dem *Koenig* zu, und außer *GOTT fürchten wir niemand*, denn *allein den Koenig*: dieweil er in der *hoechsten wurde* gestellet, *GOTTES Bild*, und *GOTTES Statthalter* auf Erden gehalten wird. Wenn man gegen Morgen unter den heydnischen Fürsten etlichen, unter andern, diefen *Titul* geben thut, nähmlich *Gottes Schatten*: (das ift: gleich wie der Schatten eines menschen als ein *Bild* des menschen ift; des gebäudes und des baumes schatten, ift ein *zeichen* des gebäudes und des baumes: also auch der *Koenig* ift wie ein *Bild* und *Zeichen* *GOTTES*) [. . .] dafs er [uralkodó] *GOTTES Bild*, *GOTTES Statthalter* feye: derowegen sollen wir die *Koenigliche Hoheit* oder *Majestät*, als *GOTTES Bild*, *GOTTES Statthalter*; und gleichsam als, *GOTTES*, unter uns seyende *gegenwart fürchten*.” [50, 30–31.]

²⁸² Egészen a végletekig feszíti Kalmár ezt az Isten-király viszonyt amikor azt állítja, hogy az Isten akaratából lett király az Isten helytartójaként az isteni névből is részesül: az Elohim név olyan létezőt jelent, akit félni és tisztelni kell, ezért az uralkodó nevét soha nem lehet önmagában, csak valamilyen dicsőítő jelző társításával kimondani. [56, XI. forrás, 124.]

gegenwärtig fey. . . ²⁸³

A tipológiai értelmezés eredetileg „az egyes ószövetségi eseményekben, személyekben vagy dolgokban olyan »előképet«, »előrevetülést« vagy »árnyékot« lát, amelyek majd az újszövetségben teljeseznek be.”²⁸⁴ Tágabb értelemben a tipológiai szimbolizmus „a Bibliára vagy a Bibliával kapcsolatos művészetekre jellemző világgépet” is jelent. A „tipologikus gondolkodásmód [. . .] tulajdonsága, hogy [. . .] »nyomok« és »jelek« után kutat, részint a természetben, részint a Szentírásban.” S mivel a természetben is, így nem meglepő, hogy az egyházatyák a típus szó rokónértelmű párhuzamként gyakran használják a *szkiát–umbrát*, ami magyarul árnyékot tesz.²⁸⁵

Tipológiával már magában a Bibliában is találkozunk; különösen Pál él vele és a Zsidókhöz írt levél szerzője – aki szintén ő lehet.²⁸⁶ A protestantizmustól sem idegen mint hermeneutikai módszer, 17-18. századi angolszász szerzőknél a tipológia „a természet legapróbb eseményeire is kiterjed. Így a »selyemhernyó« – Jonathan Edwards esetében – is Krisztus típusaként jelenik meg, a naplemente és a napfelkelte pedig a halál és a feltámadás előképeként értelmezendő.”²⁸⁷ További példaként lehet idézni a már említett Szenci Molnár-féle Biblia előszavát:

És a mi atyáink az pusztában a mannának vagy mennyei kenyérnek példázatjában mindnyájan egy lelki eledelt öttek mivelünk, és mindnyájan egy lelki italt ittanak. (*I. Cor. 10. 4.*) Ittanak pedig a lelki kősziklából, a kőszikla pedig Krisztus vala.²⁸⁸

A Kalmár műveit kicsit is ismerők számára azonnal nyilvánvaló, mennyire nem idegen tőle ez a fajta szimbolikus gondolkodásmód. A fentebbi példánál maradván, a fejedelem, a király azért lesz az Isten típusa, mert annak *árnyéka* vetül rá (adumbratio). Így a fejedelemben – mint *jelenségben, Zeichenben* – magát Istent ismerjük fel és féljük. Természetesen erre a fel-, illetve ráismerésre csak az újjászültek képesek, azok, akiknek immár *lelki* érzékszerveik ezt lehetővé teszik. Így válik egyértelművé az is, hogy a megismerés két módja valójában kiegészíti és nem helyettesíti egymást. Lehet a természetet *természeti fény* segítségével vizsgálni, ha

²⁸³ [56, XI. forrás, 123.] és [50, 33.]

²⁸⁴ [32, 9.]

²⁸⁵ [32, 10, 11.]

²⁸⁶ [32, 13.]

²⁸⁷ [32, 16.]

²⁸⁸ [143, 197.]

ez a fajta vizsgálódás nem önmagáért való, s kiegészül a *természetfeletti fényben* látó lelki szem érzékelésével és megértésével. A tipológiai szimbolizmus a későbbiekben segítségemre lesz a himlő allegória értelmezésében is.

Az előzőek remélhetőleg kellőképpen megvilágítják Kalmár egyik meglepő s mindeddig nem méltatott elméleti kiindulópontját, a tipológia és a fiziognómia egymásbajátszását.

2.4. a személy mint jel

Szoltam már arról, hogy Kalmár György különböző időpontokban és különböző személyeknek miként nyilatkozik utazásai céljáról. Úgy tűnik, hogy a *valóságos*, tehát nem homályban lévő világ megírása a célja, s ehhez – mint reményeim szerint az előző fejezetben bizonyítottam – elengedhetetlenül szükséges az érzékszervekkel felfogható valóság ismerete is. Mindenek előtt az embereké, mint test-jeleké:

Míg *úton-járó* leszék, igÿ fog-lenni a-dolgom:
mÿg fzemlélgetem à-fok-féle *fzemët, fület, aj'kat*;
s nézgetem à-fok-féle *fzemöldököt, homlokot, orcát*;
s a-fok-féle *nyakat, haját, órrt, fogat, állat*; a-többit-'s,
emberek erkölcsét *a-miből* lehet *el-ki-jelezni*.²⁸⁹

Az emberi test is jel, s a *VMABC* bevezető – himlő-allegória – részéből tudjuk, hogy ez a jel, eredeti tisztaságát és Istenre utalását elvesztve, *korrumpálódott*. De a már elhangzott *Tedd magad Istenné!* parancs – minden más jelentése mellett – mintha arra is felszólítana, hogy eredeti állapotát az ember helyreállítsa a minta alapján: „*in dem angefichte JESU CHRISTI*”.²⁹⁰

2.4.1. fiziognómia és pietizmus

A fiziognómia tudományának említésekor a legtöbb emberben Lavater neve idéződik fel először, s esetünkben ez jól is van így, ugyanis, ha lehet egyáltalán pietista fiziognómiáról beszélni, akkor éppen ő a legkézenfekvőbb példa. Kevesen tudják, hogy ez a svájci lelkipásztor 1768-as megtérése és újjászületése után kezdi el írni *fiziognómiai fragmentumait*, s vizsgálódásainak tudományos alapjait nagyrészt annak hatására dolgozza ki.

²⁸⁹ *PS*, 416 (220).

²⁹⁰ [50, 11.]

A továbbiakban nem áll szándékomban bemutatni a fiziognómia több évezredes történetét, de Lavater *esetének* vázlatával sem az a célom, hogy azzal sugalljam Kalmárra gyakorolt bármiféle hatását. Célom inkább bizonyos lehetőségek és párhuzamok felvillantása.

Lavater megtéréséig a felvilágosult – racionalista – teológia híve, de megtérése után Krisztus személye válik gondolkodásának központjává.²⁹¹ Fiziognómiai tanulmányainak is az ő, az emberek számára el nem érhető, legtökéletesebb szépségű alakja lesz az alapja. Ennek lenyomatát – „die Anschaubarkeit Gottes” – akarta az emberben megmutatni, hiszen a bűnbeesés ellenére Isten az embert mégiscsak a maga képére teremtette.²⁹² Az emberi testet palimpszesztként képzelte el, amelyen a természetes, az eredeti fiziognomikus összöveg egy másodlagos, az egyedi emberi intenciók szülte írás miatt újra és újra, egyre inkább eltűnik a *szemünk* előtt. S habár nem látható, ennek ellenére feltételezhető a nem változó testi ősfoma mint összöveg.²⁹³

Számomra Lavater annyiban fontos, amennyiben a fiziognómiai elmélete alapját képező jelfelfogását Leibniz, Wolff és Lambert filozófiájából meríti, és – igaz, testi formákkal kapcsolatban – hasonló következtetésekre jut, mint Kalmár azonos forrásokkal a nyelv esetében. A természetes és az önkényes jelek viszonyáról és alkalmazhatóságáról, illetve megérthetőségéről van szó. Amennyiben képesek lennének a jelek és formák gyakorlatilag végtelen halmazában *megtalálni* a valóban ősi, eredeti jeleket – mikor még jel és jelölt között átlátható a kapcsolat, vö. a névadás aktusával –, akkor birtokába kerülnénk a világ megértésére felfoghatatlanul alkalmas jelrendszernek. Másrészt – mint említettem – az algebra analógiájára is elképzelhető egy *mesterséges*, de azonos funkciójú jelrendszer.²⁹⁴ Lavater az *ősfomák* felmutatásával az ember eredeti, természetes, bűnbeesés előtti és üdvözülés utáni nyelvét véli megtalálni. Ezen a közvetlen nyelven a formák kommunikálnak egymással, s csak annyiban hangzó, hogy emellett zenei is egyben.²⁹⁵

²⁹¹ Olyannyira, hogy a mából nézve már-már mulatságos, egyes kortársak számára viszont egyértelműen elutasítandó volt, ahogyan folyamatosan meg akarta téríteni Moses Mendelsóhnt. Kapcsolatuk emiatt egy idő után meg is romlott.

²⁹² [139, 97, 98.]

²⁹³ [43, 171, 172.]

²⁹⁴ [43, 169.]

²⁹⁵ [139, 79.]

2.4.2. fiziognómia és Kalmár

Denn *wir* find feyn werk, *geschaffen* in CHRISTO JESU zu *guten werken*, zu *welchen* GOTT (uns) *zuvor bereutet* hat, daß wir darinnen wandeln sollen.²⁹⁶

Kalmár fiziognómiai elképzeléseit ismeret- és nyelvelméleti felkészültsége, feltételezhető megtérése és újjászületése, illetve a könyvtárában található számos olyan könyv fényében kell értékelnünk, amelyek a fiziognómiával kapcsolatos megállapításokat is tartalmaznak vagy tárgyuk éppen a nevezett tudomány. Ezek közül is kiemelkedik Lemnius könyve, az *Occulta naturae miracula*, amelyben külön fejezet foglalkozik a fiziognómia tudományával.

Das XXVI. Capitel. WIE DIE PHYSIONOMEY / DAS IST / DIE KUNST / DIE DA AUS EUSSERLICHEN ZEICHEN DES LEIBS ALLE VERBORGENE NATUR / ZUNEIGUNG UND SITTEN DES GEMÜTS / URTEILET / NICHT ZUSCHELTEN IST / AUCH WELCHE ZEICHEN MAN SONDRICH IN ACHT HABEN SOL / NACH BELERNUNG DER HEILIGEN SCHRIFT.

Viel künste werden verachtet und vernichtet / darumb das sie betrieglich sind / und viel unnützes aberglaubens haben / Aber die Physionomey / das ist / die kunst / die da aus der gestalt des angesichts / augen / lineamenten / und allerley zeichen / die geschickligkeit der natur / und alle zneigung des menschen urteilet und weissaget / ist keines weges unter die abergleubische kunst zurechnen. . .²⁹⁷

Mindenképp megemlítendő még Thomas Morton *A Treatise of the Threefold State of Man* című könyve, amelyben miután a szerző tisztázza, hogy miben is áll az Istenhez való hasonlóságunk, a valódi formai hasonlóságot kizárólag Krisztus személyének tartja fenn:

. . . onely Christ the eternall and essentiall Sonne of God, is the expresse character & engrauen forme of the Father, being so much more his Image then any Man or Angellis: as a naturall Son begotten of the body of his Father, beeing of the same substance, flesh, blood, bonestature, colour and conditions with his Father, is more his Image then is an Ape, Horse, or any other Beast.²⁹⁸

²⁹⁶ [50, 10.]

²⁹⁷ [84, 525.] A könyvnek csak ezt az 1580-as német fordítását ismerem.

²⁹⁸ [93, 311–312.] A felsorolás az előzmények alapján természetesen kiegészítendő az emberrel is.

Ezek után elgondolkodtató, hogy pontosan mit is érthet Kalmár a *Természet-értő* kifejezésen a *Lexicon Hungaricum* adott pontján?

– Ábrázatból-való jövendölés; Arcza-nézés; Termézet-értő: *Phyfiognomus; Phyfiognomista*.²⁹⁹

A-testben-levő hiba minek a-jele? fejléc alatt foglalkozik a *VMABC*-ben a kérdéssel, s fontos tudni, hogy a helyes neveléssel foglalkozó sorok között. A szimbolikusan gondolkodó számára a testi hiba a bűnbeesést követően megjelenő erkölcsi romlást ábrázolja:

mert gonosz erkölcsnek jele mind az-iljen erő-fzak,³⁰⁰
vagj mocsok, és hiba: lédjfen! akár-mi okozta âm aztat.
Nagy csuda lészfen ugjan; ha találhatsz *édjet ezërben*,
a-ki gonosz *nëm* vólna. Lészfen pedig ànak az-édjnek
fòkal *több*, s méltóbb *dicséreti* mint sëm égjêbnek:
mert õ az-épek-nél ékéssbb; *erkölcse fzélidebb*.
Itt nyilván vadjon az-Iftennek hatalma, kégyelme.³⁰¹

Már Lemnius is utal arra, hogy ez a feltételezett nem ép test – romlott erkölcsviszony csupán statisztikailag igazolható; kivételek vannak, illetve a nevelés által lehet törekedni arra, hogy legyenek:

Weiter / ob wol nicht alles so genaw mit dieser kunst deutung oberein trifft / und viel ding anders / als die eusserlichen zeichen des leibes mitbringen / sich offft erfinden / entweder durch fleissige angewandte zucht der Eltern und Zuchtmeistern / oder aber durch sonderliche gnade Gottes / jedoch sind die anzeigung des mehren teils warhafftig und gewis / und diese kunst ist in denen desto gewisser / die die natur mit einem sonderlichen zeichen angezeiget hat. . .³⁰²

Valójában Kalmár is a nevelés fontosságát hangsúlyozza, amikor az úgymond *szélsőséges* példát, a testi elváltozást veszi elő. S hogy ez korrigálható, az csak annak a felismerésnek tudható be, hogy van eszköz a *lelki ember* megújítására, illetve a legtökéletesebb formához való hasonítására:

²⁹⁹ [56, XV. forrás, 169.]

³⁰⁰ Ti. a testi hiba.

³⁰¹ *VMABC*, 353 (157).

³⁰² [84, 527.]

Van módod: ki-léhet pótolnod minden hibáit
a-nevelés-által: s lészén nyugodalma szívednek.

[. . .]

ISTENTől adatott *áldott jô Régula s Esz-köz!*
Ollj esz-köz! mēlj-által a-fél-fzég színte *még-épül!*
Mēlj-által *széppé* lészén, a-ki *rút* a-mocsoktól!
Es ugjan a-*csúfból* fog-lenni *szerelemtes* embēr!³⁰³

Mindezek a *VMABC* első részének, a himlő-allegória értelmezése során válnak igazán érdekessé. A mű első 1245 sorának értelmezése mindezeket nem hagyhatja figyelmen kívül, s az ember testi bajainak aprólékos leírása talán mégsem a szerző szadisztikus hajlamaira kell, hogy utaljon, mint Weöres Sándor feltételezi. De ezek már az újjászületett és a világot másként látó ember nyelvi problémái.³⁰⁴

³⁰³ *VMABC*, 353, 354 (155, 156).

³⁰⁴ Akinek már testi megjelenése is borzadályt ébreszt környezetében.

3. fejezet

következtetések: Kalmár nyelvelmélete

Quid bellum, quaeris, mage, quam si *nomina rebus respondent*? Aio pulcrius esse nihil.¹

3.1. az anyanyelv

Az újkori – főleg az általam valamennyire ismert német nyelvterületen született – jel-, illetve nyelvelmélet nem választható el annak episztemológiai háttérétől. A nyelvi jeleknél maradva pontosan végigkövethető az a változás, ahogy a szóból mint béklyóból² szó mint a megismerés egyetlen lehetséges eszköze válik. Nem az a fontos 18. század vége felé, hogy miért van szükség szavakra, hanem az, hogy azok hogyan jelentenek valamit.

A korábbi szakirodalom – a *Meditationes* kétségbevonhatatlan tekintélyét hangsúlyozva – gyakran nem veszi figyelembe, hogy Leibniz a helyettesítő funkciót betöltő jelek elméletét nyelvelméletté dolgozza ki egy munkájában, egyidejűleg hangsúlyozva az anyanyelv megismerésben játszott szerepét. Először 1717-ben, halála után egy évvel jelenik meg az *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* című értekezése, amely nem csak azzal hívja fel magára a figyelmet, hogy Leibniz ritka, teljes egészében németül kidolgozott

¹ [15, 59–60.] Kalmár György 1754. március 14-én Firenzében, az *Accademi degli Apatisti* tagjai előtt elmondott versének első két sora.

² „... a helytelenül és ügyetlenül kialakult szavak szembeötlő módon béklyóba verik az értelmet. Ezen a bajon mit sem enyhítenek a tudósok védekezésképpen alkotott meghatározásai és magyarázatai, sőt épp a szavak tesznek erőszakot az értelmén, a szavak zavarnak össze mindent. . . [3, 17.]

műveinek egyike, hanem azzal is, ahogyan az anyanyelv kiművelésének szándékát egyértelműen episztemológiai szükségszerűségként magyarázza. Erre a szándékra – holott az nem csak ebben a művében érhető tetten – csak az elmúlt tíz év német szakirodalma hívta fel a figyelmet. Korábban mint nyelvművelő kézikönyvecskét – Schottelius, illetve a nyelvművelő társaságok elméleti működésének továbbgondolásaként – tartották számon. Ez részben igaz, hiszen Leibniz egyik fő törekvése volt bizonyítani ezen társaságok már-már nevetséges nyelvi puritanizmusának elméleti tarthatatlanságát. Kalmár jól ismerte e művet – erre világnyelvtervezetének jegyzetei utalnak.

Véleményem szerint tehát a *Meditationes*, illetve a – sokat sejtető című – *Unvorgreifliche Gedanken* kiegészítik egymást, az utóbbi – mindenekelőtt a szöveg elején található elméleti fejtegetések – az előbbi folytatásaként is olvashatók, sőt: olvasandók. Leibniz kijelentése, miszerint a nyelv az értelem tükré³ (ismerve a tükörmetafora ismeretelmélet-történeti fejlődését) az előbbi ismerete nélkül is érthető, de a *Meditationes* ismeretében ez a tükör rögtön homályossá válik.

Leibniz ebben a műben a *cognitio symbolica jeleit* már egyértelműen a szavakkal azonosítja. A nyelv használata során ezért figyelembe kell venni:

daß die Worte nicht nur Gedanken, sondern auch der Dinge Zeichen sind, und daß wir Zeichen nötig haben, nicht nur unsere Meinung ändern anzudeuten, sondern auch unsern Gedanken selbst zu helfen.⁴

Vagy ahogy később kifejti:

Daher begnügt er sich [ti. az értelem], wenn er sie einmal wohl gefaßt [Leibniz: a dolgok ábrázolatát; Bildnisse der Dinge], hernach oft, nicht nur in äußerlichen Reden, sondern auch in den Gedanken und im innerlichen Selbstgespräch das Wort an die Stelle der Sache zu setzen.⁵

Ez – a *Meditationes* ismeretében – nem egyszerű helyettesítő funkció, hanem episztemológiai szükségszerűség. A dolgokról csak akkor rendelkezhetünk ismerettel, ha „das Wort an die Stelle der Sache” használjuk, de csak abban az esetben, ha

³ „Es ist bekannt, daß die Sprache ein Spiegel des Verstandes ist und daß die Völker, wenn sie den Verstand hoch schwingen, auch zugleich die Sprache wohl ausüben. . .” [81, 5.] Meglepő az általunk megszokotthoz képest fordított sorrend: a nép kulturális *csinosodása* hozza magával – egyidejűleg – a nyelvet (mint közrendszer) *csinosodását*.

⁴ [81, 6.]

⁵ [81, 6.]

die Worte als Vorbilder und gleichsam als Wechselzettel des Verstandes wohl gefaßt, wohl unterschieden, zulänglich, häufig, leichtfließend und angenehm sind.⁶

Ezek a szavakkal szembeni minőségi követelmények – mint látni fogjuk – Kalmár művében szinte szó szerint felbukkannak.

A szavak *váltóként* – máshol papírpénzként – való kezelése az úgynevezett *vak gondolkodásmód* lényege, ennek problémájára a *Nouveaux essais*-ben is visszatér *Theophilus-Leibniz* :

Und die Dinge werden ebenso wie die Ideen im einen oder anderen Fall durch die Worte bezeichnet. [. . .] Man spricht sogar manchmal in materialem Sinne von den Worten, ohne daß man an einer solchen Stelle die Bedeutung genau an die Stelle der Worte setzen könnte.⁷

Az, hogy a megismerési folyamatban az anyanyelv kitüntetett szerephez jut, annak köszönhető, hogy az ember társas lény, ezért az anyanyelv – mint a megismerés médiuma – születésétől fogva közvetlenül adott számára. Így minden más tanult nyelv csupán közvetített lehet: a tanult nyelvek szavai csak a „váltóként” használt közvetlen anyanyelv (jel) jelei lehetnek. Leibniz külön kiemeli, hogy az anyanyelven minden kifejezhető, sőt, mivel a világ megismerésének egyetlen alapvető eszköze, bármely nép értelmi fejlettségének növekedésével szükségszerűen együtt jár nyelvének kiművelése is.⁸

S hogy itt valóban az egyes – bármelyik – anyanyelvekről és nem általában véve az emberi nyelvről van szó, az is bizonyítja, hogy Leibniz röviden feleleveníti az évezredes problémát, hogy tudniillik van-e bármiféle kapcsolat a szavak és a szavakkal jelölt dolgok, illetve fogalmak között:

Dergleichen Exempel sind nicht wenige vorhanden, so nicht allein der Dinge Ursprung entdecken, sondern auch zu erkennen geben, daß die Worte nicht eben so willkürlich oder von ungefähr hervorkommen, als einige vermeinen. . .⁹

Ismeretes, hogy Leibniz a nyelvek fejlődése során megkülönböztet *természetes* és *mesterséges* szinteket, de állítja, hogy ezek ebben a tiszta formában nem lelhetők

⁶ [81, 6, 7.]

⁷ [83, II, 37.]

⁸ [81, 5.]

⁹ [81, 24.]

fel. Bizonyos nyelvek inkább ilyenek, bizonyos nyelvek inkább olyanok. (Ez az alapja egyébként a nyelvek közti *metafizikai* különbségnek, ahogy Kalmár mondja világnyelv-tervezetében, de éppen ez magyarázza azt is, hogy a *cognitio symbolica* indukálta *nyelvi fordulatot* valójában *anyanyelvi fordulatnak* kell neveznünk.) A *Nouveaux essais*-ben – amelynek előszavában Leibniz magát Locke-kal összehasonlítva *platonistának* nevezi – finoman, s az immár áthidalhatatlan (nyelv)történetiséget hangsúlyozva, a természetes eredet mellett voksol:

... etwas Natürliches im Ursprung der Worte gibt, durch welches ein Zusammenhang zwischen den Dingen und den Lauten und den Bewegungen der Stimmorgane bezeichnet wird.¹⁰

S mivel a nyelvek táptalaját a szavak adják, „worauf die Redensarten gleichsam als Früchte hervorwachsen”, a legfontosabb feladat ezek számbavétele és vizsgálata. Sok szóra van szükség, hiszen:

Reichtum ist das erste und nötigste bei einer Sprache und besteht darin, daß kein Mangel, sondern vielmehr ein Überfluß erscheine an bequemen und nachrücklichen Worten, so zu allen Vorfälligkeiten dienlich, damit man alles kräftig und eigentlich vorstellen und gleichsam mit lebenden Farben abmalen könne.¹¹

Be kell látni, hogy ez a gazdagság, a *copia* nem arra vonatkozik, pontosabban nem azért szükséges, mert a dolgok és fogalmak száma oly nagy; a *mit lebenden Farben abmalen könne* kifejezés inkább azt a jelentést erősíti, hogy ezek a szavak valójában és csupán *Wechselzetteln*. A festmény sem magát a dolgot ábrázolja (bemalt), hanem a dolognak egyfajta látszatát. Tehát *nagy erőben* kifejezni (bemalen) valamit nem azt jelenti, hogy egy szóval kifejezni.

¹⁰ [83, II, 27.] Ennek a természetes eredetnek a történetét – amely szorosan összefügg a hieroglifákról alkotott korabeli elképzelésekkel – többek között Warburton dolgozza ki nagy hatású könyvében, *The Divine Legation of Moses Demonstrated*ben, pl.: „And, as it sometimes happened, when a *Hieroglyphic* became famous, it lost its *particular* Signification, and assumed a *general* one; as the *Caduceus*, which was, at first, painted only to denote the pacific Office of *Hermes*, became, in time, to be the common Symbol of League and Amity. . .” [138, 92–93.] A könyv hieroglifa-elméletének hatása Kalmár világnyelv-tervezetében is megfigyelhető. (S hogy az idézett szerzők esetében az esetlegességnek még csak a látszatát is elkerüljem, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy véleményem szerint ahhoz, hogy az úgynevezett *nagyok* vagy a filozófiatörténeti kánonban jelentős helyen szereplők fogalmait minden esetben megértsük, nem elégséges e fogalmak csupán a jelenből való értelmezése. A *nagy* elméletek sosem a semmiből keletkeznek, s sokszor a *második vonal* élvezetesebb stílusban ír.)

¹¹ [81, 27.]

Bizonyos előítéletek miatt az (anya)nyelv-használók nincsenek tudatában ennek a gazdagságnak: a kincs rejtve van – állítja Leibniz. Elő kell tehát *azt* ásni, a kincset felszínre kell hozni, *thesaurus*ba kell rendezni. És ez nemcsak az általánosan használt szavakra vonatkozik, hanem a különböző mesterségek és művészetek speciális kifejezéseire, illetve a már kihalt vagy az ún. tájszavakra is. Mindezeket külön könyvekben kellene összegyűjteni, értelmezni. Emellett szükséges egy *Glossarium Etymologicum*, amely a szavak valóságos kiapadhatatlan forrása, és amelyet az abc szerint kell rendezni.¹²

Der Sprachschatz aber, darin alle Kunstworte begriffen, wäre besser und nützlicher nach den Arten der Dinge als nach den Buchstaben der Worte abzufassen, weil allda die verwandten Dinge einander erklären helfen, obschon letzters ein alphabetisches Register beizufügen wäre.¹³

Wolff már említett művében Leibniz gondolatait kombinálja. Számára a szavak vizsgálata (Durchmusterung) a szó jelentésének, a jelentés történeti okainak, és végül a mindennapi használat során fellépő jelentésváltozatok „átnézését” jelenti.¹⁴

Lambert az első, aki a *cognitio symbolica* elve alapján eljut a kijelentésig, mely szerint a szavaknak éppen alapvető helyettesítő funkciójuk miatt önmagukban nincs jelentésük: azt az esetek nagy többségében valójában a szöveggörnyezetükből nyerik.

§ 310. Wir können noch anmerken, daß wir die Bedeutung der meisten Wörter unserer Muttersprache auf keine andere Art lernen, als uns dem Verstand der Redensarten, in welchen wir sie von Kindheit auf lernen. Ich sage, die meisten Wörter. Denn es ist klar, daß wir nicht bei ganzen Redensarten anfangen, sondern notwendig eine gewisse Anzahl von Wörtern, jedes für sich muß erlernt werden. Diese für sich erlernbare Wörter sind ungefähr eben die, wobei die ersten Urheber der Sprachen anfangen mußten.¹⁵

Amennyiben komolyan vesszük ezt az analógiát az egyéni nyelvtanulás és az embe-
riség nyelvtanulása között, szembetűnő, hogy Lambert nem ejt szót arról, hogy az

¹² [81, 17,18.]

¹³ [81, 34.]

¹⁴ [135, 103.]

¹⁵ [80, 618.]

ersten Urheber der Sprachen mi alapján lettek *Urhebré*? (Magyarán: mi alapján neveztek egy bizonyos szóval egy bizonyos dolgot?) Lambert nem mondja ki, de egyértelmű a tétel: a szavak jelentése nagyrészt kontextusfüggő, de ez csak akkor lehetséges, ha vannak bizonyos szavak, melyekre a tétel nem érvényes. Ez az (ős)anyanyelv – be kell látni, meglehetősen homályos – esete. Az idegen nyelvek esetében más a helyzet:

Man fängt bei der Sprachlehre und Wörterbüchern an. Allein aus diesen kann man von den meisten Wörtern nur beiläufig den Umfang ihrer Bedeutung kennen lernen, so ferne nämlich in der Muttersprache Wörter von ungefähr gleichem Umfange sind.

Kalmár szempontjából igen fontos kijelentés ez. Először: a szavaknak nem jelentésük, hanem – modern kifejezéssel élve – jelentésmezejük van. Másodszor: az idegen nyelven megtanult szó jelentésének kiterjedésével – magyarul: jelentésével – csak abban az esetben lehet az ember tisztában, amennyiben anyanyelvén ahhoz egy megfelelő jelentés-kiterjedést tud társítani. Nem igaz tehát a tétel, hogy idegen nyelvet idegen nyelvből meg lehet tanulni, mert az első idegen nyelvet csak és kizárólag az anyanyelven keresztül lehet értelmezni.¹⁶ (Az, hogy a *jelentés-kiterjedés* terminus *technicus* felmerül, annak köszönhető, hogy minden nyelv szükségszerűen szegény az úgynevezett alapszavak számát illetően, és így folyamatos szóalkotásra – ami általában a metaforikus jelentés megjelenését jelenti – *kényszerül*.)

3.2. (magyar) anyanyelv és a világ

Meszlze ki-lépék, okom lévén mostan: ha valóba
kívánod, hodj, a-mît mondék, elmédbe nyomódjék;
és hodj a-még-hallott ígék értelme világosbb,
még pedig állandóbb lédjen; s *mást arra taníthass*;
hall'd-még, ugjann magjarañ *fejtëm* moft az-eredetből.¹⁷

Azt tettem én is, amit a *szerező* – messze kiléptem –, s most ideje *hozzá* visszatérni.

¹⁶ [80, 620.]

¹⁷ *VMABC* 161–165.

3.2.1. az (anya)nyelvi megismerés

Bízom benne, hogy az előbbi szöveghelyek némileg ahistorikus, *VMABC*-felőli egymás-mellé olvasása hozzájárul a most következő Kalmár-idézetek megértéséhez. Emlékezhetünk a megszólaló problémájára. Hiába lenne képes a nyelv bárminek az elmondására, mindaddig, amíg a világ dolgairól nem rendelkezünk valós ismeretekkel – és ez mintha életünk során nem következne be –, „mintegy mellőzzük a dolgot”.

Még a „kettős szívűek” – ti. a képmutatók – utolsó menedékének, a descartes-i gondolkodó énnak az ismeretét is cáfolja:

Nëm tudhatja imé, hodj *másnak*-is à-*szíve kettős*,
s *nyelve hasadt*, *színe*-’s *fok-vôlna*, mi-kép’ *ô-magának*:
fël-tészi még-îs: ez-ért *ô-magát vádolja* bizònjâl:
Nëm hihet ô másnak: *másról nëm*; hanëm *ô-magáról*.
Nëm vëszî-eszre; *magát* hodj *el-árúlgatja* egészen:
hodj mindën, valamit *szóllánd*, s valamit ha *cselekszik*,
színësfég; csupa *színësfég!* *nyelve* s *szíve kettős*.¹⁸

Már idéztem Apáczai Csere János kijelentését, mely szerint Ádám – ismertetelméleti okokból – a bűnbeesét megelőzően az Istentől eredeztethető *valóságos* bölcsességgel kellett rendelkeznie, s ez éppen nyelvileg jutott kifejezésre. S habár a bűnesetet követően – bizonyos okokból – ennek a bölcsességnek immár nem lehetünk birtokában, a fejlődésnek induló nyelv(ek) valamit – mint alapot – megőrizhettek abból:

... mily változatos és csodálatos módon jutott el, költözött át a bölcsesség egyik nép és nyelv területéről a másiké.¹⁹

Ez az oka annak, hogy *cognitio clará*ról – főleg annak intuitív változatáról – a bűneset után nem lehet beszélni, a nyelvekben meglévő állandó mag, a bukás előtti bölcsesség *emlékezete* közvetlenül a megismerés egyetlen lehetséges forrásává teszi a nyelvet. S nem kisebb példát lehet ennek a tételnek a bizonyítására hozni, mint a bűneset utáni legtokéletesebb nyelvi produktumot – amely *lát*ni is megtanít újra –: a Bibliát.

¹⁸ *VMABC* 2228–2234.

¹⁹ [1, 620.]

Valójában Leibniz hipotetikus nyelvfejlődés-története mögött is ez a gondolat áll, s Kalmár is ezt képviseli, így például világnyelv-tervezetének mindaddig kevésbé méltatott nyelvfilozófiai bevezetőjében:

1.) Erhellet aus dem schon gefagten, das keine Sprache sey, die nicht etwas *philosophie* in sich enthielte; und in diesem *weitesten* verstande ist jede Sprache *philosophisch*. 2.) Keine Sprache ist, die nicht einige *hieroglyphische Bilder* hätte, *lebendige* nämlich, nicht *symbolische*; und aus dieser ursache verdient sie desto mehr im *weitesten* verstande *philosophisch* zu heißen.²⁰

A második tétel a továbbiakban a nyelvek közti minőségi különbségtétel alapja lesz.²¹

Kalmár az episztemológiai alapfogalmakkal élve a nyelvek szavait szintén *Wechselzettel*ként képzei el. Ezt is a világnyelv-tervezet bevezetőjében fogalmazza meg:

So wie die bilder der Dinge, durch die Kunst der Maler aufgestellt, die dinge selbst ausdrücken; eben so sind begriffe der dinge schilderungen der dinge selbst, wenn sie mit gewissen *wörtern*, als *zeichen* ausgedrückt werden.²²

Az igen fontos feltételes mellékmondat utal a szükségszerűsége és a szavak helyettesítő funkciójára. S habár a következő idézet mintha azt *jelentené*, hogy a szavak által jelölt tudásról közvetlen ismereteink is lehetnek, Kalmár megállapítása éppen azt bizonyítja, hogy erről a közvetlen ismeretről is csak a szavakon keresztül szerzünk *tapasztalatot*:

Obwohl es wahr ist, das die Sprachen, in so fern sie unfer Innerliches zu entdecken bestimmet sind, desto reichhaltiger und brauchbarer werden, je mehr die *Kenntnifs der Gegenstände unfers Wissens*, die *Wissenschaften* selbst und die *freyen* sowohl als *dienstbaren Künfte* bearbeitet werden. . .²³

Bálám szamarának *megszólalása* éppen ezért

²⁰ [54, iv.]

²¹ S a már említett Warburton-hatás is megfigyelhető, mint annyi más helyén a szövegnek. Kalmár világnyelv-tervezetének fő célja az, hogy ezt a minden nyelvben még meglévő, Istenre visszavezethető *filozófikusságot* – bölcsességet – felszínre hozza.

²² [54, vi.]

²³ [54, i–ii.]

verdiente [. . .] dennoch den namen einer *Sprache* nicht, die unvernünftigen thieren auf keine weife zukömmt.²⁴

A számár szavai azért nem nyelvi megnyilvánulások, mert nem jelölnek semmit annak tudatában (Vernunft), hiszen az állatnak nincs is tudata (unvernünftig).

Az előbb idézett *festő-hasonlat* azért is találó, mert ahogy végül is festőfüggő (stb.), hogy egy bizonyos dolog hogyan ábrázoltatik, úgy a jelként értett nyelv sincs arra korlátozva, hogy egy bizonyos dolgot csak egy bizonyos szóval fejezhessen ki – s ezzel rátérek a nemrég felfedezett *Magyar Merkúrius* mindeddig szintén alig méltatott nyelvelméleti fejtegetéseinek a bemutatására és elemzésére:

Ez pedig így lehet meg; ha nem léssen az elméjek egy *Szóhoz* s egy *Nevezethez* köttetve, mint valamelly rövid békóba vagy nyügbe szorítva.²⁵

Bizonyos szempontból persze a választások lehetősége korlátozott, amennyiben az a célunk, hogy beszédünk értelmes legyen:

Hogy azt, valami az elménken vagyon, kimondhassuk, és másokkal is úgy, a' mint mi magunk értjük, megértethessük: úgy bir, úgy igazgat, úgy viszen és hordoz bennünket, szemünknel, orrunknál, fülünknel, hajunknál, kezünknel, lábunknál, és szívünknel fogva a' természet, hogy azt a' *szót* és *szóllást*, a' mellyel a' *Kimondóinkat* jelenteni akarjuk, a' jelentendő Dolognak vagy az eredetihez, vagy az okához, vagy a' materiájához, vagyis anyjához, avagy lomához (II. 77), vagy a' formájához, vagy a' természetéhez, vagy a' hasznához avagy ártalmas vóltához, vagy az idejéhez, avagy valamelly alkalmatosságához alkalmaztatjuk mindenkor.²⁶

Meglepő, bár logikus következtetés ez, különösen ha figyelembe vesszük, mit mondott Kalmár a nyelvek filozófiájával kapcsolatban. Nehéz bármit is mondani a bevezetett új fogalomról – *kimondó* –, itt talán a kognitív nyelvészet segíthetne. Az biztos, hogy nem a *fogalom* (*Begriff*) értelmében használja, hiszen arra a *Dolgok képe, reme* – szintén elég titokzatos – kifejezéseket használja. Kalmár odáig megy, hogy amennyiben egy bizonyos fogalmat – pl. a *mathézis* – sikerül *nagy erőben* s

²⁴ [54, ix.]

²⁵ [56, XIII. forrás, 148.] Nem lehet nem észrevenni, hogy Bacon-cáfolat is egyben a mondat. (Mellesleg – bizonyos szempontból – az is megérné a továbbgondolást, hogy éppen a *nyügbe szorítva* kifejezés tökéletesen megfelel a hexameter utolsó kolonjának, de ez már Kalmár problémája.)

²⁶ [56, XIII. forrás, 152–153.]

akár sok szóval megvilágítani (hogy pontosan érthető legyen: ez magának a szónak, amivel a fogalom jelölve lett, megvilágítását jelenti), akkor az azt jól felfogók immár az abból levezethető fogalmakkal – jelen esetben tudományokkal – is eleve tisztában lesznek, minden további nélkül megértik azokat.²⁷ A tanítás és nevelés végső célja ez, s ez a gondolat immár átvezet az anyanyelv és az anyanyelven való tanulás problémájához:

... mind azt, valamit *magfárazol* nêki napok-ként,
jól mēg-fogja, tanulhassa, s tarthassa hafzonra.²⁸

Kalmár különböző kritériumok alapján csoportosítja a nyelveket. Ezek egyike, amikor azok természetes (natürlich) és mesterséges – itt tulajdonképpen 'tanulás, tudomány útján megszerzetett' – (künstlich) csoportjait állapítja meg:

Ihrer erklärung schicken wir die Abtheilung der Sprachen in *Muttersprachen, Landsprachen* und *erlernte Sprachen* voran. In weitem verstande ist zwar jede Sprache *erlernt*; in engem aber verstehen wir durch die *erlernte* eine von der *Mutter- und Landsprache* verschiedene, das ist, eine *fremde Sprache*. Die *Landsprache* ist die Mundart des *Vaterlandes*; die *Muttersprache* aber diejenige, die wir *von der brust an*, oder noch *an der brust der Mutter* zu erlernen beginnen; sie mag nun die *Sprache der Mutter* selbst, oder eine *fremde* seyn.²⁹

Az anya mellétől elvonatkoztatva a lényeg az, hogy a *legelső* – s végül is tanult – nyelvről van szó, ami – mint olvasható – lehet az anya anyanyelvétől eltérő, idegen nyelv is. (A *Landsprache* nyelvhalmaz majd a nyelvek metafizikai különbségének megértése során válik igazán fontossá.) Emellett fontos az is, hogy a *Magyar Merkurius*ban egyértelműen racionalista álláspontot képvisel a nyelvelsajátítással kapcsolatban:

Ezt az Anya Nyelvet (II.55.c.) azért igen helyesen nevezzük *született Nyelvnek*: mert nemcsak az anyánktól avagy a' dakánktól avagy pedig valamely társalkodásból tanuljuk ám azt egészen: hanem a' *természet segít és tanít bennünket arra leginkább*.³⁰

²⁷ [56, XIII. forrás, 153.]

²⁸ *VMABC*, 343 (147).

²⁹ [54, ix–x.] De ez is csak szűkebb értelemben *natürlich*; az anyanyelv azáltal, hogy 1. szabályokba foglaltatik, kiműveltetik és ami Kalmár sajátos hangjelölése szempontjából is igen fontos, azáltal hogy 2. die *Töne* durch Buchstaben ausgedrückt werden, máris *künstliché* válik. [54, x.]

³⁰ [56, XIII. forrás, 149.]

Fontos megjegyezni, hogy bár van különbség a nyelvek között aszerint, hogy milyen erőben, hány szóval stb. képesek kifejezni bizonyos fogalmakat, a fentebbi gondolatmenet mégsem nyelvfüggő – tehát nem függ össze azzal, hogy Kalmár sok helyen a magyar nyelvet tartja az egyik mindenre *legillőbb* nyelvnek –; egyszerűen a *legelső elsajátított* nyelvről van szó.

Az előbbiekből következik, hogy képtelenség az állítás, amely szerint a világ dolgairól végső soron nem az anyanyelven, hanem valamely tanult (künstlich) idegen nyelven is vagy csak azon lehet bárkinek ismerete:

Nem tartok semmit egybe nagyobb képtelenségnek ennél, hogy valaki valamely Dolgot valamely idegen nyelven úgy megtanult, hogy érti; még sem tudja azt a' maga született nyelvén megmagyarázni: Képtelenség, mondom, hogy nem tudja a' maga Kimondóját eléadni; azaz, a' mi az elméjén vagon, értelmesen kimondani.

[. . .]

Erre ismét azt mondom, hogy, akár-micsoda nyelven tanúlad ám a' többi nyelvet és ezt s ezt a' Tudományt; de lehetetlen vólt, hogy a' született nyelved elmaradjon csak egytől is.³¹

Az anyanyelv mint a megismerés alapvető – mert legelső – forrása a tanulás/tanítás egyetlen lehetséges eszközévé válik:

Im' a-kegyes *Termézet* adá nekéd *az-Anja' Nyelvet!*
Im' a-mi-kép' ki-fzopád; mostan-ís *fzadban az-ízi!*
Kéllemetésfen *itatja magát: ízint* nyeléd-azt-lë.
Mènél többet *iszodd*; annál kívánhatod inkább.
En tudom, igj' nëm kell *fúró s töltsér a-fejednek!*
Nëm lehet irtóznod: nëm lészën *rajta erő-fzak.*³²

Egy szóval, a' természet segíti [a gyermeket], hogy mindent megért-sen; és ösztönözi is arra, hogy mindent, valamit meghall avagy lát, kövessen.³³

Természetesen a *Mènél többet iszodd; annál kívánhatod inkább* sor nem a szószaporításra vonatkozik, hanem az ismeretszerzésben való előmenetelre, illetve annak

³¹ [56, XIII. forrás, 148, 149.]

³² *VMABC*, 331 (135).

³³ [56, XIII. forrás, 149.]

könnyedségére. Az anyanyelv elsajátításának folyamata már önmagában a megismerés bizonyos fokává válik:

mind, *a-mit* embërnek *szép tudni* a-Napnak alatta,
mind, mondom, *mög-kapja*, tanulja *az-anjja-tejével*:
csak lëdjën âm *mindënbe tanultt*, s *nagy-okos*, jô Tanító,
a-ki férënyen, *igaz lélékkel*, éjtfzaka, nappal,
azt oktassa *az-Istennek félelme-fzërinten*.³⁴

Az elõítéletekkel szemben, a megismerés eszközévé vált anyanyelv számára nem probléma bármilyen elégséges ismeretnek a kifejezése:

Mög-lëhet âm âz-al *mindënt magjározni* idõvel;
a-mît â-nap-alatt *kíván jól tudni* az-embër.
Várj csak idõt! *mindënt* ki-fogunk mi *fejezni*, ha élünk.³⁵

Ennek első feltétele a nyelvi gazdagság, vagy ahogy Kalmár megfogalmazza: „Sok fzõ kell nekëm: s fzüklëgës *a-fokra a-fok fzõ*.”³⁶ Ez nem azt jelenti, hogy bizonyos nyelvek egy szóval kifejezhetõ terminusait ugyanúgy egy szóval s hasonló erõben legyen képes az anyanyelv visszaadni – ennek lehetõségét egyébként már Leibniz elveti német értekezésében³⁷ –, hanem – ahogy szintén Leibniz nevezi – szavak áradatára, túlsordulására van szükség, ami lehetõvé teszi az adott helyen leginkább megfelelõ – alkalmas és kellemes – szó kiválasztását.³⁸ És mintha a szöveg éppen Leibnizet idézné a következõ helyen:

Igÿ lëszën, el-hidjed: ha tekinti s itéli az-embër
mind *erejét a-Magjarr fzóllásodnak*, vagÿ *îgednek*,
mind pedig *annak*, a-mît *a-jelënt*, *fontos nyomatékját*:
igÿ lëszën, ezt mondom, Magjárom, ên drága Barátom,
hodj *a-të-mondásod* gyönyörû, s *alkalmatos*, ékës,
s këllemetës, s *illõs* lëszën; s ugÿ *illik a-fzádban*;
mint az-*ezüst rostélyban a-szép aranj'* *alma* hogÿ *illik*.³⁹

³⁴ VMABC, 333 (137).

³⁵ VMABC 328 (132).

³⁶ VMABC, 369 (173).

³⁷ „Nun glaube ich zwar nicht, daß eine Sprache in der Welt sei, die anderer Sprachen Worte jedesmal mit gleichem Nachdruck und auch mit einem Worte geben könne.” [81, 28.]

³⁸ [81, 27.]

³⁹ VMABC, 372 (176).

Hogy a *kimondó* minden esetben kimondhatóvá váljék, szükség van sok szóra: a források feltárására, de újakra is; illetve a szavak vizsgálatára (Durchmusterung):

Mondom azért, *minden szókat* fzedj-öszve magadnak!
Edj-is, *akár-honnan kapod*, el-nē maradjon azokból.
S *minden-féle külön szóllás formáit* írass-lē:
fzűklég még-vi'sgálni: *tulajdonképen, égjéb-kép-'s,*
mit fogtak, s szoktak ma, jelēnteni, itt-is, amott-ís.
Honnan eredtek azok? és micsoda *régi* fzoakásból?
Vagj mi-nēmű *újáb dolog adta előnkbe* s a-fzánkba?⁴⁰

Fél-kell jegyezni minden szót a-nyelvünkben!, írja Kalmár az idézett sorok felé, amely sorok egyébként szinte egy az egyben Leibniz (és Wolff) gondolatait ismétlik meg hexameterekben. A *VMABC* és a *Magyar Merkúrius* sok helyen elásott, rejtett kincshez hasonlítja a magyar nyelvet, s mindaddig, amíg ez a kincs nem lesz *feltárva* – tudniillik rendezve összegyűjtve és magyarázva –, bűnben maradunk, hiszen ezt a kincset őseink Istentől kapták.

Más, már a későbbi évtizedek gondolatait előlegző haszna is lenne a magyar nyelv kiművelésének:

Téd'd-fél, ugjan kér'lek, minden hà lenne Vitézlő!
A-Haza törvénjét tudná-'s minden; nosza, téd'd-fél!
Téd'd-fél, imé Doktor minden; s *Boerhaveja* magának!
Newton élég lenne, s *Leibnitz*; kér'lek, nofza, téd'd-fél!
Téd'd-fél, *Bonfinius*, *Scaliger*, *Strabo*, s *Cluver*; itt mind!
Téd'd-fél, az-*Elb*, *Tiberis*, *Sejna*-'s mind foljna a-fzából!⁴¹

Említettem már, hogy a nyelvek *natürlich–künstlich* felosztásán túl Kalmár említett még egy másikat is: *physisch–metaphysisch*. Ennek bemutatása és megértése nem csupán világnyelv-tervezetének alapvetését teszi érthetővé, hanem szorosán összefügg a szavak jelölő funkciójának kérdésével, s egyben átvezet a következő fejezet fejtegetéseire.

Az, hogy a nyelvek alakilag (physisch) különbözhetnek egymástól, könnyen belátható, hiszen a nyelvek „die begriffe der Dinge mit *verschiedenen Tönen und Wörtern* ausdrücken. . . ”

⁴⁰ *VMABC*, 370 (174).

⁴¹ *VMABC*, 302–303 (106–107).

Metaphysisch zugleich unterschieden werden sie damal gehalten, wenn die *ursprünglichen* Bedeutungen der Wörter in abficht auf das Entfthen der *Tropen* und *Figuren* verschieden find; auch wenn die *nachfolgenden* oder *hergeleiteten* Bedeutungen von einander abgehen. . . ⁴²

Az alakilag különböző nyelvek metafizikai különbözőségének belátása sem igényel túl nagy képzelőerőt. De nem is emiatt lesz érdekes a nyelvek felosztása. Kalmár tovább megy, és a metafizikai különbséget szűkebb értelemben véve, a következő következtetésre jut két azonos nyelven beszélő esetében:

. . . find zwar jene Worte und Redensarten *physisch* die *nämlichen*, aber *metaphysisch unterschieden*; so dafs jeder Befitzer *seine eigene* nur *ihm vertraute*, und folglich von den übrigen *verschiedene* Sprache schreibet und redet. ⁴³

A nyelv(ek) tulajdonosa tehát nem valamely nép vagy nemzet, hanem maga a nyelvhasználó: mindegyik nyelvhasználó mint nyelv-tulajdonos a *saját* nyelvét használja, amely szükségszerűen eltér az – egyébként alakilag azonos nyelvet beszélő – *másik* nyelv-tulajdonosétól. Kalmár felfedezésének társasnyelvészeti következményeit nem tisztem levonni. Viszont nem tehetem meg, hogy ne idézzem hosszan Kalmár következtetését, amely – immár kijelenthetem – sarokköve lesz figuralitás-elméletének, s amely olyannyira *modern* és egyedülálló, hogy bízást a magyar nyelvelméleti gondolkodás egyik alapszövegének tekinthető:

In dieser *metaphysischen* betrachtung redet man anders mit GOTT, anders mit dem regierenden Fürsten, anders mit dess Angehörigen, anders mit den Ministern, anders mit den Hofbedienten, anders mit andern [!]. Eine andere Sprache redet der Fürft mit uns, eine andere sein Erbe, eine andere seine Beamten, und andere. Anders spricht GOTT mit unferer Seele, anders der Bräutigam mit der Braut, anders der Mann mit dem Eheweibe, und wieder anders, wenn sie beyde tugendhaft, oder ein theil, oder beyde verderbt find, anders spricht jeder theil mit einem nebenbuhler, anders mit einer nebenbuhlerin; anders der Vater mit

⁴² [54, xiv.] Meg kell jegyezni, hogy a szövegnek ezen a helyén a mai értelemben vett külön nyelvekről – tehát egymásnak idegen, de talán rokon – nyelvekről van szó. Ezt bizonyítja az is, hogy Kalmár ugyanitt jegyzetben idézi Leibniz gondolatait arról, hogy nincs két nyelv, amelynek szavai bármely dolgot ugyanolyan erőben képesek lennének kifejezni, mint a másiké.

⁴³ [54, xv.]

föhnen, anders mit töchtern; anders die Mutter mit dem föhne, anders mit der Tochter [. . .]; anders Herr und Frau mit den dienftbothen und diefe mit der Herrfchaft [. . .]. Einer andern Sprache bedient fich jemand gegen Vertrauten, einer andern gegen anderen Freunden, einer andern gegen feinden, einer andern, wenn er beleidigungen vergessen hat, einer andern, wenn er rachbegierig, einer andern, wenn er der chriftlichen liebe gefliffen ist. Anders redet der Lehrer den Schüler, und diefer jenen an [. . .] eine andere Sprache führe der Seelforger und Geiftesleiter mit feinen Zuhörern, mit Sündern, mit zerknirfchten und reuvollen, mit ftandhaften und früchte der befferung bringenden, mit verftellten, mit wankenden, mit verhärteten und zur bekehrung unbeweglichen, mit vom fündenfchlummer erwachten und gleichfam vom tode auferweckten. Gebe man zu, dafs die in allen diefen befonderen fällen gebrauchten Worte und Redensarten einer Sprache *phyfifch* die *nämlichen* find.⁴⁴

Az utolsó mondat teszi nyilvánvalóvá, hogy nem csupán a különböző nyelv-tulajdonosok egymáshoz viszonyított szó-jelentései különböznek, de ugyanazon nyelv-tulajdonos különböző nyelv-szituációkban (beszédaktusokban) elhangzó ugyanazon megszólalása is mást és mást jelent.

Nem maradt más hátra, mint annak bemutatása: hogyan is jelentenek a szavak (pontosabban, hogyan vagyunk képesek szó-jelekhez ezek után jelentést társítani), és ez hogyan valósul meg az önmaga elméleteként olvasható szövegben, a *VMABC*-ben.

3.3. Jelentés: metafora – allegória

3.3.1. a figurális nyelvhasználat rehabilitálása

A leibnizi igény, tudniillik a nyelvi gazdagság módszeresen elérhető. Lambert szerint ennek egyik módja a szavak metaforikus jelentésének szükségszerű elfogadása, nem helyettesítésként való felfogása:

⁴⁴ [54, xvi.] Nem tudom megállni, hogy ne idézzem ezen a ponton Takáts József joggal elhíresült *nyolc érve* közül a társas jelentésre vonatkozó egyik szöveghelyét: „Valamennyiünk hétköznapi tapasztalata, hogy az emberek másként és másként beszélnek a templomban, a kocsmában vagy az ágyban, s másként teszik ugyanezt az eltérő társadalmi rétegbe, eltérő nemekhez, eltérő vallási közösséghez stb. tartozók.” [128, 321.]

§ 193. Und überhaupt muß eine Sprache, die ärmer an Worten ist, notwendig mehr Metaphern haben, wenn sie alles, was eine reichere Sprache ausdrückt, ebenfalls ausdrücken will.⁴⁵

A nyelv figuralitásának elfogadása párhuzamos a nyelv nélkülözhetetlen szerepének elfogadásával a megismerés folyamatában. Arisztotelész számára a metafora még csupán egy szó – általában a hasonlóság alapján – más jelentésre való áttételét jelentette: ennek eredménye csak hibás nyelvhasználat lehet, amely a világra reflektáló elméleti nyelv esetében kizárandó. Hobbes szerint is a metafora, a figurális nyelvhasználat nem áll az igazság kiderítésének érdekében:

Minden metafora továbbá hivatalból többértelmű: ez a megkülönböztetés azonban nem magukból a nevekől, hanem inkább használóiktól származik, akik közül egyesek illőképpen és pontosan használják a szavakat (az igazság kiderítésére), mások az ékes vagy megtévesztő beszéd céljából visszaélnak velük.⁴⁶

E szerint a még gyakran mindmáig ható szubsztitúciós elmélet szerint hasonló a hasonlítóval sosem egyezhet meg, így a figurális nyelvhasználat a fikciós vagy szórakoztató irodalom körébe száműzetik díszítőelemként.

A figurális nyelvhasználat rehabilitálása a német ismeretelméleti irodalomban Leibniz-cel veszi kezdetét, aki a szavak jelentésének vizsgálatát javasolja. Ez nem a jelentés *javitását* feltételezi, hanem annak rögzítését, figyelembe véve a szavak kontextusát is.

Lambert szemiotikájában a nyelv bővítés egyik legfontosabb eszközének tartja a figurális nyelvhasználatot: a metaforikus jelentés önállósul, a kontextus egyértelműen eldönti az aktuális jelentést. Ezt a történeti jelentésváltozások is igazolják. (Meg kell jegyezni, hogy az immár önállóvá vált metaforikus jelentés alapja továbbra is a tulajdonságok hasonlítása, de ez a tény az önállósulás során jelentőségét veszti.) Emellett – meglepő fordulattal – a jelentésében még nem rögzült metaforát *természetes* jelnek nevezi, mert szemben a *Wechselzettel*ként felfogott nyelvi jelekkel – a jól alkalmazott metafora valamilyen viszonyban áll, ha nem is a helyettesített fogalommal, de magával a reprezentált dologgal (természetesen a metaforikusság *anyagi* alapját a jelölő szavak adják):

⁴⁵ [80, II, 557.]

⁴⁶ [47, 51.]

§20. Wir können daher die Wörter, und besonders die Wurzelwörter der Sprachen, nicht wohl anders, als *willkürliche* Zeichen der Sachen und Begriffe ansehen, wenn wir ihre eigene Bedeutung nehmen. Hingegen haben sie als *Metaphern*, wobei nämlich die eigene Bedeutung schon vorausgesetzt wird, bereits mehr Ähnlichkeiten. Diese bestehen aber nicht in der Vergleichung des Eindruckes, den das Wort und die Sache macht, sondern in demjenigen, welchen die Dinge machen, die man durch die Metapher benennet.⁴⁷

A dolgok – és nem azok fogalmainak – *ábrázolására, jelölésére* bizonyos szempontból *csak* a metafora alkalmas. A metaforát ebből a szempontból Lambert egyenesen *tudományosabbnak* tartja, mint a csupán *tulajdonképpeni* – tehát önkényes – jelentésükkel használt szavakat.⁴⁸ Természetesen a metafora használata más esetekben is szükségeszerű, például az absztrakt fogalmak kifejezése esetében. Warburton szerint egyenes ezzel van összefüggésben az emberi nyelv korai, poétikus szakaszáról vallott, meglehetősen elterjedt nézet, de ismeretelméleti okokból éppen ezt a szívesen látott *poétikusságot* meg is cáfolja:

The first simple Ages, uncultivated and immersed in Sense, could express their rude Conceptions of abstract Ideas, and the reflex Operations of the Mind, only by material Images; which, so applied, became *Metaphors*. This, and not the Warmth of a Poetic Fancy, as is commonly supposed, was the true Original of figurative Expression.⁴⁹

A metaforikussal szembehelyezhető az allegorikus jelentés. Ez – a szavakat önmagukban tekintve – nem létezik; csak kontextusban sejthető (implicit), illetve értelmezhető (explicit) allegória lehetséges. A jelentés folyamatosan oszcillál az elsődleges és a szöveg által generált allegorikus jelentés között. Szükségessé válhat a konkrét szövegtől független ismeretek segítségül hívása az értelmezésben.

⁴⁷ [80, 472–473.]

⁴⁸ [80, II, 488.] Warburton – más kiindulópontból – de ugyanerre az álláspontra jut: „This way of *speaking by Simile*, we may conceive to answer to the *Chinese Marks* or Characters in *Writing*; and as from such Marks proceeded the abbreviated Method of *Alphabetic Letters*, so from the Simile, to make Language still more expedite and elegant, came the METAPHOR; which is indeed but a Simile in little: For Men so conversant in matter still wanted sensible Images to convey abstract Ideas.” [138, 94.]

⁴⁹ [138, 148.]

3.3.2. a metafora

Kalmár szerint a szavak rendelkeznek tulajdonképpeni, illetve valamilyen – „egyéb-kép-is” – jelentéssel. Ezt az utóbbi jelentést egy másik szöveghely „különös értelemnek” nevezi:

Tudhatod ám: ízelés értelmét védjed azoknak.
R'ájok-nézve különbégét kell tenni közöttök.
Még-'s-akarom *különös értelmeket* itt magjárzni.⁵⁰

A különös jelző a 'más, eltérő' jelentésen túl – de a *széles értelmén* belül – a korabeli nyelvhasználatban magában hordozza a 'distinctus' jelentést is, amely a *cognitio* fogalmához kapcsolódva a leibnizi rendszerben – a *cognitio confusával* szembeállítva – minőségi különbséget fejez ki. Ha ez a gondolatmenet helytálló, akkor a szavak közvetlenül adott „tulajdonképpeni” jelentésén túl a – nevezzük nevén – metaforikus jelentés a megismerés szempontjából inkább hordozhatja a dolgok valóságos ismeretét. (Más kérdés, hogy ebben az esetben erre a *valóságosabb* ismeretre a nyelven keresztül tehetünk szert.)

E fejtegetés igazolására hoznám fel a következő példát (amivel lassan visszanyarodunk az abc-metaforikához):

Áleph azért nekik *vezért*, ugj *ízinte vezérlést*
tészén: a-fzöt ha *tulajdon-képen* akarjuk itélni.
Mint a-vezérnek *előre* még-állani, s mennie, *ízűkfég*:
ők-'s *onnan* hívják a-*bétűt*, méllj nálok *elől-áll*.
Még-ís elménket jöban, s magasán, *fél-emeljük*:
még-látjuk, *hodj ered s folj igën-fzép értelém* abból.⁵¹

A héber abc első betűje történetileg a szó tulajdonképpeni – vezér, vezérlés – jelentésének metaforikus használata során rögzült, de a megértés magasabb szintjén az abc első betűje és a vezér jelentések egybeolvadnak az önmagát alpha és omegaként meghatározó Istenről való tudással. Így lesz a homályos tudás *clara & distincta*: „ered s folj *igën-fzép értelém*”.

De így válik világossá a mű magyar címének jelentése is: a *Valóságos Magyar ABC* nem az 'igazi magyar abc'-t jelenti, hanem a 'valóságos (tehát más értelemben vett) abc-t, azaz az Istenre utaló világ valóságos megismerését magyarul megírva'

⁵⁰ *VMABC*, 372 (176).

⁵¹ *VMABC*, 210–211 (14–15).

(Az ettől eltérő jelentésű latin címmel most nem foglalkozom, bár szerintem nem kizárt, hogy a *VMABC*-ben gyakran felbukkanó anyanyelv-kincs metafora hatást gyakorolhatott Bessenyei *Magyarságának* kincset rejtő hegy allegóriájára is.⁵²)

3.3.3. az allegória

Véleményem szerint a szövegben gyakran felbukkanó *péllda*, *péllda-beszéd* kifejezéseket nem minden esetben 'sententia, parabola' jelentésben kell értelmezni, hanem – a korabeli nyelvhasználattól egyáltalán nem idegen – bibliai hermeneutika szerinti 'typus, typologia' jelentésben. A típus-antitípus fogalmi dichotómiája – ami alapvető feltétele a Biblia két könyve megértésének – a világ mint Istenre utaló szöveg valóságos jelentésének értelmezése során, a figurális nyelvhasználatban valósul meg. Erre egy példa:

Említém röviden: ha ugjan *gondolni* akarjuk
jô s rosz erkölcsét az-embéri nēmnek egészen;
s hà gondoljuk az-ô fok s *minden-féle fzkását*:
példákat, ki-fogás-nélkül, *mindēnre* találunk.
Ki s mit tudna ki-fogni? vadjon *mindēnbe hasonlat*.⁵³

A dolgokban lévő hasonlóság a nyelv által közvetítve új – pontosabban: a *valóságos* – ismeretek forrása lesz. A keresztény tipológia a Biblia két könyvének típus-antitípus páryait hívja segítségül a többféle értelem elméletének igazolására. A *VMABC* ennek *hasonlóságára* a bűnös ember számára közvetlenül – ám igen hiányosan – megismerhető és a kinyilatkoztatott, homályosan sejtett, de a nyelv emlékezete által megidézhető *valóságos* világ megismerésére tett kísérlet. Azt, hogy ez a hasonlóság csak mint típus-antitípus fogalom-pár (és nem mint alaki stb.) értelmezhető, bizonyítja a következő, ironikus szövegrészlet:

Véd'd jô nevēn ezt-ís! dè kér'lek azonba *mēg-engedj*;
ha nēm lēs mindēn-képen a-hasonlat hasonló.
Mindēn hasonlítás, fzkátok mondani, *fántít*.
Nálad az-engedelēm kész lēszen ànjival inkább;

⁵² Azt is tudni kell, hogy a *tár* szót tudomásom szerint Kalmár használja először a mai 'szótár' jelentésben s ebben az esetben a két címváltozat igenis megfeleltethető egymásnak: *abc*, ami *szótár* = *Thesaurus*, vö. [133, 167.]

⁵³ *VMABC*, 267 (71).

gondolom, hodj oljan állatról vészem a-példát;
mëlj-is a-*fél-lábán* néhánj órâkigan òrt-áll.⁵⁴

A *ti* és az *én* személyének szembeállításával Kalmár egyébként érezhetően tagadja a már a 17. században is ismert szólás jelentését, hogy tudniillik a hasonlítás-metaphora használata valamilyen célból – pl. könnyebb érthetőség – indokolt.⁵⁵

A legkézenfekvőbb példa a *VMABC* központi allegóriája: a himlő-allegória. Ez azért is fontos, mert ennek félreértésén – és persze a szerzőről fennmaradt beszámolók alapján – terjedt el a mű azon értelmezése, amely az embergyűlölő Kalmár szadisztikus hajlamainak kivetülésének tekinti azt.

Fél-vészem itt, eleven s készèb *példának a-himlõt*.
Mëlj, mint à-fzëmmel látott dolog adja elõnkbe,
minthodj *igën-kelevénjës*, azért *kárt tészèn a-teftben*.

[. . .]

Moft akarunk immár Ádám és Éva bünérõl
fzõllani csak valamit; valamint tõlünk lehet, ànjit.
Ez a-*valófâgos himlõ*: mëljnek mirîgyétõl
fzenved fok fájdalmat egészen az-embëri nëmzet.⁵⁶

A bünbeesés jelentését felvevõ himlõ-metaphora explicit allegóriaként való kifejtése a várakozásokkal ellentétben éppen a megértést nehezíti, ha nem vesszük figyelembe, hogy az érzékszerveket megtámadó himlõ aprólékos anatómiai leírása egy történetre utal, tudniillik a világ valóságos megismerhetőségének elvesztésére, egy szóval: a bünbeesésre. Az ember – és a műben sokat kárhoztatott újkori filozófia – nagy tévedése, hogy az érzékszervek által közvetített világ felcímkézése megfelelő jelekkel – szavakkal – annak megértéséhez vezethet. Ellenben a *valóságos himlõ* kifejezéssel és a himlõ mint betegség borzasztó testi kártevésének részletező leírásával *létrejön* a *typus-antitypus* viszony az érzékszervekkel befogadható és a kiváltságosak – tudniillik: újjászületettek – számára magasabb megismerési fokon befogadható világ között. Ez jelelméletileg pontosan megfelel Lambert allegória-elméletének:

§ 62. Ist aber die Sache, die gezeichnet werden soll, nicht eine Figur,
so beruht die Ähnlichkeit zwischen den Zeichen und der Sache auf der

⁵⁴ *VMABC*, 311 (115). A gólyáról van szó, vö.: *Magyar-Ország gólyában példázatik-ki*.

⁵⁵ Ahogy de Man fogalmaz: „Az allegória nehézsége inkább abból fakad, hogy a reprezentáció hangsúlyozott világossága nem áll a reprezentált dolog szolgálatában.” [91, 29.]

⁵⁶ *VMABC*, 216 (20), 217 (21).

Ähnlichkeit des Eindruckes, den beide machen, und die Vollkommenheit der Zeichnung besteht in der durchgängigen *Allegorie* zwischen den Zeichen und der Sache, und zwischen der Theorie von beiden, weil beide Theorien sollen verwechselt werden können.⁵⁷

A nyelv magában hordozza a dolgok valós megismerésének emlékezetét. Ennek a kifejtéséhez két feltétel szükséges: a világnak mint Istenre utaló, közvetlenül nem megismerhető jelként való felfogása (praetext), és az erre utaló allegorikus nyelvhasználat.

A-kinek à-hallásra vadjon *füle*; *hallja e' példát*:
és kinek Isten adott *fzövet az-értésre*; *mög-érti*.⁵⁸

⁵⁷ [80, II, 494.] A gondolat újdonsága a felcserélhetőség kritériumában rejlik.

⁵⁸ *VMABC*, 229 (33).

4. fejezet

Kalmár-recepció

... a' rosszúl írott Könyveink több hasznot hoztak nyelvünknek talán, mint-sem azt egyvalaki vélné első tekintettel, mert, a' mint egy tudós Barátom jól észre vette, a' rosszúl írott Magyar munkák bosszontják az ahoz értő Magyarokat, 's egyszer'smind arra ösztönözik, hogy a' Hazának jobbakkal kedveskedjenek.¹

Érdeemes ezek után megvizsgálni, hogy Kalmár műveinek kortárs magyar recepciója mit volt képes megérteni abból, amit az előző fejezetek igyekeztek kimutatni a művekben.

A legfontosabb a *VMABC*, illetve a *Prodromus*. . . recepciója. E művében Kalmár egy olyan poétikai, verstani, ismeretelméleti és nyelvi megújulási lehetőséget kínál fel, amelyet később senki nem fog követni; de mivel a versújítási elsőség szempontjából mindenképp súlya van – hiszen a megújulással szemben egyértelmű várakozás nyilvánul meg – a vele szembeni kritikai elutasítás minden várakozást felülmúl. Arról vannak adatok, hogy a grammatikai rész meglepő módon széles körben ismertté tette nevét, mégis feltűnő, hogy az ugyanabban a kötetben található költeményeit milyen kevesen említik. A következőkben az erről fennmaradt véleményeket gyűjtöm egybe.

¹ *A' rosszúl írott Magyar Könyvekről*. [112, 75.]

4.1. a *Prodromus* . .

A *Valóságos Magyar ABC* mint irodalmi mű kritikai fogadtatására – a számomra elérhető adatok alapján – tizenegy évet kellett várni. Rájnis indulatos bírálata *Kalauz*ában igen hosszú időre meghatározza a költeménnyel szemben alkalmazandó alaphangot. Ítélete nyomán vita bontakozik ki, amely Kalmáron és művén túl azért is érdekes és számon tartandó, mert ez az első, irodalmi műről magyar nyelven nyomtatásban is nyomon követhető *pennacsata* kritikátörténetünkben.

Rájnis a *Kalauz*ban – amely vallomása szerint kilenc évvel korábban, tehát 1772-ben keletkezett – a következőket írja Kalmárról, illetve költeményéről: „miért-hogy sok ugyan, de rossz a’ verse”, aminek oka szerinte a költői szabadsággal való gyakori élés. Következtetését így fogalmazza meg:

Többet merészlett egy minapi Veszprémi Filologus, a’ kinek verseiben akármály magánhangzó, ámbár egyképen légyen helyhesztetve, egyszer röviden, másször hosszan hangzik.

[. . .]

Te, igaz Poéta! Ó’ d magad’ e’ szabadságtól; mert bizonyára Strutznak tojományából származott, a’ kinek gyomra ezt meg-emésztheti. Nyelje-el bizvást a’ Pégazusnak patkóit: mozgassa, tsattogtassa szárnyait: röpjön Helikon’ tetejére; majd el-éri, mikor a’ Strutz-madár a’ magasan-kerengő Sasnak szárnyait röpülésével meg-előzi.²

Kalmár (*Strutz-madár*) tehát nem költő, és nem is lesz az soha, mert versei rosszak, folyamatosan felrúgják a (verstani) szabályokat. Ráth Mátyás erre reagálva nem az ítélet jogosságát, hanem annak mértékét teszi szóvá a Magyar Hírmondóban:

. . . egybeknek hibájok avagy külömbetértések felől igen kemény ítéleteket téssen. Kiváltképpen Kalmár György Uramnak, nemcsak az előljáró beszédben, hanem más helyeken is, valaholott előakadott, irgalmatlan vágásokat kellett szenvednie.³

Ráth megjegyzéseire Rájnis egy egész könyvben válaszol – a *Megszerzésben* –, amelyben részletesebben is kifejti Kalmárral kapcsolatos észrevételeit. Ítélete nem változik, csak kifejtése alaposabb, s négy pontban foglalja össze Kalmár művének hibáit:

² [106, 143, 153–154.]

³ [87, 355.]

Ha Ötsém Uram *Kalmár György*nek könyveit olvasta, tsuda, hogy rajta nem szánakodik, és egynéhány hasznos érvágásokat irgalmatlan vágásoknak nevez. [. . .] Nem tagadhatni, hogy irtóztató rossz ő Kegyelmének *Prodromus* nevezetű könyve.

[. . .]

1. A' Magyar nyelvet úgy adta előnkbe, mintha minden-féle nyelvekből össze-rakott moslék volna :
2. Ugyan e' nyelvet a' mássalhangzó bötüknek ok-nélkül-való megkettőztetésével, és hármásításával akarta bővíteni :
3. A' Magyarokat olly szókkal kínálta, mellyeket okos ember jóvá nem hagyhat :
4. Rossz Versei által a' Magyarokat a' Magyar könyvek' olvasásától el-ijesztette. . .⁴

A négy érvből az első három a könyv grammatikai részével kapcsolatos, a negyedik ellenben a költeményre vonatkozik. A kritika megalapozottságát nehéz lenne cáfolni, hiszen az érvekkel – azokat így kiemelve – egyet is lehet érteni. Két ok miatt tartja rossznak a verseket (amelyeket „gyomor-émelygés nélkül nem olvashatni”):

Mert ám nem tsak azért, hogy ezekbenn akármelley magán-hangzó, akármelley-képen légyen helyheztetve, egyszer röviden, másszor hosszan hangzik, hanem a' versek' velejére-nézve-is felette-igen útálatos a' *Prodromus*.⁵

Fontos és egyedülálló bírálat ez, hiszen ez az egyetlen nyomtatásban fennmaradt kritika, amely a költemény tartalmát illeti. Rájnis közelebbről nem részletezett elvek alapján – úgy tűnik – *irodalomként* ítéli meg, ítéli el a *Valóságos Magyar ABC*t. Feltehető, hogy nem csak ő olvasta így. Ráth Mátyás újabb reagálásában azt közli, hogy Rájnis eljárása – tudniillik igen kemény, valójában szokatlanul éles ítélete – másoknak sem nyerte meg tetszését: „. . . most is kezemnél vagynak sokaknak hozzám küldött leveleik, melyekben hasonló ítéleteket jelentették.” Bár szükségesnek tartja hozzáfűzni :

⁴ [107, 10–11.]

⁵ [107, 18.]

Én Kalmár uram álmodozásainak soha pártfogója nem voltam. De azt mindenkor sajnálom, mikor a tudósok nem tudnak egymással tisztességesen bánni; mintha nem lehetne más vélekedéseit becstelenség nélkül megcáfolni.⁶

Jó lenne tudni, hogy azok a hozzá küldött levelek vajon csak Rájnis kritikájának szokatlan hangnemét, vagy annak lényegét, az ítéletet magát tartják-e elvetendőnek? Mégiscsak érthetetlen, hogy a magyar irodalmi megújulás idején majdnem hatezer sor hexameter – Rájnist és a bemutatott kisebbfajta vitát kivéve – visszhangtalan maradjon. Vajon az irodalmi közvélemény részéről ez az *elhallgatás* az elutasítást jelentené, s talán az elvárás volt túl nagy vele szemben? (Vagy egész egyszerűen: nincs intézményesült irodalmi közvélemény.) Hiszen a rövid idő alatt kialakuló *Ki volt az első?* versengésben Kalmár megkerülhetetlen figura. Ennyi hexametert nem lehet semmissé tenni, csak ha hallgatnak róla. Esetleg elrettentő, elfelejtendő példaként emlegetni. Kalmár Rájnis szerint elijeszt a magyar könyvek olvasásától: gonosztevő; a rossz könyv maga a bűntett. Műve érthetetlen, folytathatatlan, egy soha meg nem született magyar irodalomtörténet kezdőpontja.

Pár évvel később a Rájnissal szembenálló Baróti Szabó ügyes ötlettel bizonyos dolgokban Kalmár követőjének nevezi Rájnist.

Mivel sem a' nyomtatott könyvek, sem a' nyelvjárás nem kedveznek ezen írásnak: jobb, jobbítom, jobban, 's a' t, miért akarta ebben inkább Kalmár Györgyöt követni? ha regula szerint így kellene is esni az írásnak, mindazáltal éppen szokatlan, valamint ez: *szépbek* (szebbek, szépebbek.)⁷

Nagyobb sértés nehezen képzelhető el vele szemben, és talán nem csak bírálata miatt.

Tudjuk, hogy Orczának a *Magyar Merkúrius* megírásában fontos, ösztönző szerepe volt. Ezért fontos megemlíteni, hogy Kalmár neve és személye felbukkan az egyik fontos versében:

Setét Régiségből léptünk Újságokra,
Okos Tudósoktól furtsa Bolondokra:
Láttuk Tudományok' jeles változásit,

⁶ [87, 393, 395.]

⁷ [5, 75.]

Orfzégről Orfzagra tsodás vándorlásit.
Solontól le jöttünk szinte Kálmár Györgyig [!]
Braminokon által a' Piaristákig:
Horáztól Kónyihozz, Voltértől Ortzihozz,
Swiftől Bartsaihozz, Póptól Bárótzihozz.⁸

Talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy Kálmár itt egyszerre az *okos tudós*, de a *furcsa bolond* is.

1795-ben Sándor István már egy teljesen más irodalmi közegből/közegben írta a fejezet mottójában idézett sorokat. Érvényes lehetett – és az ma is – ez a megállapítás a *Prodromus*. . . grammatikai és talán prozódiai részére, de semmiképpen nem érvényes az akkorra talán már *csak* irodalomként – tehát nem nyelvi mutatóként, próbaként – befogadható *Valóságos Magyar ABC*-re.

Egyébként valószínűleg felül kell bírálni azt a nézetet, miszerint Kálmár könyve teljesen ismeretlen lett volna a kortársak és a következő nemzedék számára. Ráth a Magyar Hírmondóban az idézett vita lezárulta után (1782 májusában) – minden bizonnyal az etimológiai szótárról és a *Magyar Merkúrius*-ról szólva – Apáczai Csere munkáihoz és elképzeléseihez hasonlítja Kálmár készülő műveit:

Kálmár György Uramnak mostan készülő külömb-külömbféle szómagyarázó könyvei nagy segítségére lennének annak, aki néhai Csere Jánosnak nyomdokait követvén, a tanulók kedvéért afféle igen szükséges könyvecskéket akarna magyarul készíteni.⁹

Gyarmathy Sámuel a szerző személyével kapcsolatos vélemények között már idézett *Rövid jegyzések*-ben mintha valami fontosra tapintana rá:

[Kálmár] olyan új és különös írásmódját iparkodik a magyar nemzetre tolni, a mellyről maga is bizonyos volt, hogy soha senki sem fogja követni. Egyszóval; aki egyszersmind grammatikát és comédiát akar olvasni, annak ezt a könyvet ajánlom.¹⁰

A *maga is bizonyos volt* kitétel utal arra, hogy Gyarmathy valóban ismeri a könyvet – s talán valamelyest tisztában van annak nyelvelméleti hátterével is –, a mű egyszerre

⁸ [70, 195.] (*Két barátinak hosszú útra való vándorlása*, 189–198.) Köszönet H. Kakucska Máriának, hogy felhívta a versre a figyelmemet.

⁹ [87, 382.] Mellesleg ez is egy adat arra, hogy Kálmár 1782-ben még él, hiszen dolgozik.

¹⁰ Idézi: [9, 323.]

grammatikaként és komédiaként való értelmezése mintha utalna a Rájnis-féle bírálat ismeretére is.

Földi János kéziratban maradt verstanában – amelynek jelentős része verselmélet – a 18. században írt mértékes versek között nem említi Kalmár munkáját, holott még a *Prodromus*. . . verstanai példáit is felhasználja, csak megváltoztatja azok elnevezését. Viszont ő az, aki felismeri, hogy valószínűleg Kalmár az első, aki megalkotja a rímes-szótagszámláló magyar versek szabályait, bár említése szintén elítélő:

Az egyetlen egy Kalmár György, ki az ő *Prodromus*ában, egynehány régulákkal ezt is illeti, az ő hibábalaválósodásával szóba sem jő, 's követőket nem érdemlett, nem is talált.¹¹

Batsányi is megemlíti a művet, bár az ő megjegyzése – amely egy másik híres vita keretében született – alapvetően *rossz oldalra* helyezi Kalmárt. Ez talán arra utal, hogy műveiről talán csak hallomásból volt ismerete.¹²

Tolnai Vilmos tanulmánya szerint

Kalmár *Prodromusa* úgy látszik hatással lehetett Dugonits szócsináló munkásságára, legalább a *monda* és *ür* szavak átvétele erre mutat.¹³

S bár a kutatás Takáts Sándor és Bartzafalvi példája óta gyanúval kezeli az ilyen kijelentéseket, az *Etelka* 1791-es és 1805-ös kiadásában valóban felbukkan Kalmár neve. Az elsőben még *híres* jelzővel ellátva, a másodikban immár mint „ama' leg-híresebb *Magyar Író*”, bár a szövegkörnyezetből kiderül, hogy nem minden irónia nélkül. Maga a jegyzet, s annak etimológia fejtegetései valóban a *Prodromus*. . . és – talán ez még fontosabb – a *VMABC* ismeretére utalnak. Tudjuk azt is, hogy a könyv, a Mária Teréziához írt ének mellett megvolt Dugonits könyvtárában.¹⁴

A *Prodromus*. . . elterjedtségének különös példája, hogy a mű a 18. század végén számot tarthatott a Soproni Magyar Társaság diák tagjainak érdeklődésére is. Bodolay idézi a Társaság jegyzőkönyvét:

Elolvastunk hárman ugy mint, N. P. és K. a' Magyar nyelv tanító könyvből szedegetett jegyéseinket; szedtük pedig ezekből a könyvekből; N.

¹¹ [34, 61.]

¹² „. . . 's melly kevésbé rettentheti őket [ti. a „nagy doktorokat”, tehát az igazi tudósokat] a' *Gottschedek*, *Kalmár Györgyök*' 's több más olly szerentsétlen Nyelvregulázók híres példája. . . [7, 53.]

¹³ [133, 166.]

¹⁴ [45, 46.] Penke Olgáé az érdem, hogy Dugonits *Etelkájában* utánanéztem a Kalmár-emlékezésnek.

az Ádamiéból, P. a' Melibery-ból, Molnárból és Tsétsiből; K. pedig Kalmárból.¹⁵

A K. Kis Jánost rejti, s valóban, az ő fél évszázaddal későbbi megemlékezése a Soproni Magyar Társaság működéséről szintén megidézi Kalmárt:

... eleinten minden található 's általunk megérthető magyar grammatikákból, és bár melly nyelvbéli rhetorikai 's poézisi teoriákból kivonatokat adánk fel tárgyakul. E' képen egyikünk egy, másikunk más könyv után munkálkodék, 's rövid idő alatt *Molnár'*, *Kövesdy'*, *Csécsi'*, *Kalmár'*, *Bél'* grammatikáiból 's grammatikai jegyzeteiből [...] kiszemelénk, mit kiszemelendőnek tartottunk.¹⁶

Különös, de még Révai Miklós *Magyar deáki történetében*, *A' magyar nyelvnek atyafisága* fejezetében – amely fejezet a nyelvek közti különféle rokonsági fokok tekintetében *gyakorlatilag* a Kalmár-féle rendszert követi, pontosabban olyan, mint a Kalmáré – sem képes Kalmárra mint követhető, említésre méltó példára hivatkozni. *A' távulabb való atyafiság* fejezet igen jó példa arra, hogy 1. Rájnis bírálata bizonyos körökben az egyetlen elfogadható hozzáállás Kalmár műveihez, 2. Kalmár minden nyomtatásban megjelent művével *bűnt* követ el a magyar irodalom és tudomány ellen. Érdeemes a szövegrészt hosszabban idézni:

A' Magyar nyelvnek a' Zsidó nyelvvel való atyafiságát rétől fogva megesmerték már sokan a' mi tudósaink közül: tsak hogy némellyek a' megmutatásban félre tsaptak a' jó egyenes útról; 's mikor magokat elhittőkben ott, a' hol nem kellett volna kereskedniök [= kalmár–Kalmár], erőltetve sokat roszul hámozottak, 's hímzettek; másutt, a' hol közel rejtezett a' valóság, többet mulattak el. E' miatt magok is nevetségesekké lettenek, 's a' szóvizsgálásnak buzgóságát másokban is gyanussá tették, 's helytelen tsúfolódásokra okot adtanak. . .

Illyen szerentsétlen szóvizsgálónak éktelen tévelygéseit méltán dorgálta Rájnis Barátom. . .¹⁷

Ezek után Rájnis *Megszerzéséből* a „dorgálásnak nevetséges részét” idézi, merthogy „az illyen botor fő” ezt érdemli. Kalmár *nevét* egyébként csak ebben az idézetben

¹⁵ [17, 87–88.]

¹⁶ [71, I, 51–52.]

¹⁷ [108, 34.]

írja le.¹⁸ Úgy tűnik, hogy a *klasszikus triász* számára Kalmár *személye és műve* mindenképp kellemetlen volt: még akkor is, ha egyébként hivatkozhattak volna rá.

Kalmár megosztó személyisége még a következő század első évtizedeiben is hatott. Sándor István 1808-ban foglalkozott hosszabban Kalmárral, s akkor írja a különös sorokat:

Ez az Ember a' mennyire a' Munkáiból kitetszik, sokat olvasott, sok-félét irtt, és sok helyett forgott, a' való; de valamennyi Könyveiből az is kilátszik, hogy a' Képzése igen tsudálatos és zavaros vala, 's maga felől sokkal többet tartott, hogy sem tehetett. A' Munkái valamint életében, úgy halála után is kevés helyben hagyást találtak. Ritka Magyar Tudós az, ki a' *Prodromussát* elolvassván, ne boszszonkodjék. A' mértékes Versei semmit sem érnek, mert ugyan azon egygy szónak a' hangját hol hosszúnak, hol rövidnek veszi.¹⁹

Sándor István bevallja, hogy Kalmárról tett megjegyzéseinek legfőbb forrása Rájnis két évtizeddel korábbi cikke, de a Kalmár munkáiról, tudniillik azok hatásáról tett megjegyzése mindenképp újdonság (arról nem beszélve, hogy Kalmár 1808-ban valószínűleg már nem él). Határozottan tehát nem lehet kijelenteni, hogy végképp követők nélkül maradt volna, de ezek a lehetséges *követők* éppúgy megfoghatatlannak, mint a Ráth cikkében emlegetett levelezők.

Mindenképpen árnyalja az előbbieket Pápay Sámuel ugyanezen évben megjelent nagy művében a Kalmárt értintő szakasz:

Ekkor dolgozta ki, amaz igazán buzgó Nyelvtudósunk is *Kalmár György*, a' Magyar Filológiát a' *Prodromussában* (Pozs. 1770); tsak az kár, hogy tsuda szorgalma után is, nyelvünk' igaz Filológiájára alig vehetni valami hasznát ezen munkájának.²⁰

Nehéz eldönteni, hogy Pápay vajon ismeri-e a *Prodromust*, de az, hogy a verseket meg sem említi talán azt jelzi, hogy inkább nem.

4.2. a sorrend

Utaltam már az elsőség kérdésére, a bűvös sorrendre a mértékes versek írásában, amely már a kortársakat is foglalkoztatja, s még inkább az első nagy rendszerezőt:

¹⁸ [108, 34–35.]

¹⁹ [113, 23.]

²⁰ [100, 402–403.]

Kazinczyt. Rájnis még Molnár János után helyezi Kalmárt:

Ezek-után 1770-ben *Kalmár György*-is Homerus' rendihez alkalmaztatott verseit kinyomtattatta, ám bár azoknak egyik részére téntáját már 1761-ben vesztegette.²¹

Molnár János kanonok csekély számú mértékes versével érdemben mindenképp megelőzi Kalmárt. Virág Benedek a mértékes verselőket időrendben számba vevő munkájában a 18. században elsőnek teszi meg Kalmárt. Holott a szövegből kiderül, hogy nem olvasta művét, s Rájnis alapján hivatkozik a *VMABC*-re. Hogy mégis első lehet, annak talán a személyes találkozás az oka, mint ahogy annak is, hogy jelentősen megszelidíti Rájnis ítéletét.²²

Kis János már idézett művének második kötetének elején az előző századközép kulturális életére visszaemlékezve szintén szóba hozza a mértékes verselés magyar nyelvű megjelenését:

Kalmár György, Molnár János, Rajnis Jó'sef, baróti Szabó Dávid 's Révay Miklós görög mértékű verseket készítettek.²³

Kazinczynak a költeménnyel kapcsolatos megjegyzéseit időrendben, az elsőbbség kérdését szem előtt tartva veszem sorba. Bár csak 1815-ben jelenik meg, már 1807-ben megírja tanulmányát a magyar verselés négy neméről. Itt még csak ennyit olvashatunk:

Kalmár Györgynek vala fenntartva a' dicsőség, hogy legelőbb egy egész csomóval jelenjen-meg: de ő bosszontásokra énekelt a' Muzsáknak. Sivntag verseit (seine rauhe) lásd Prodromusában, (Pozsony, 1770.)²⁴

Kis János visszaemlékezéseinek második kötetében kiadja Kazinczynak *A' magyar nyelv és literatura gyarapodásáról a' legrégebbi idők óta a' legújabbakig. 1809* című kéziratos tanulmányát (Toldalék B). Az idézendő hely Kalmár említésével mintha annak sorrenden-kívüliségére utalna, tudniillik, méltatlan a sorbarendezésre:

²¹ [106, A4.]

²² [88, 49.]

²³ [71, II, 5.]

²⁴ Romy Károly Györgynek, 1807. ápr. 8-án: *Die verschiedene Gattungen der ungarischen Versification* [58, IV. 1098.]

... kőszegi Rájnis József már 1773-ban egy egész kötetre gyűlt görög mértékű verseit kiadni készült. De Baráti [!] Szabó Dávid, és vele csaknem egy időben Révay Miklós a' magok hasonló zengésű verseikkel megelőzték a' korántabbi kezdőt. (Kalmár a' maga Prodromusában, 1770. ő előttök már 203. lap hexametereket ada-ki.)²⁵

Nem lehet azonban azt sem kizárni, hogy a zárójeles megjegyzés Kistől származik, hiszen ha valaki, akkor ő – mint már láttuk – valóban jól kellett, hogy ismerje Kalmár művét.

Kazinczy *Tübingiai pályaművének* korábbi magyar változatában hangsúlyozza, hogy Ráday a hexameteres versekkel is megelőzi Kalmár „izetlen kötetkóját”.²⁶ A végleges német változatban Ráday megőrzi elsőségét, viszont Kalmárt már meg sem említi.

Az 1811-ben megjelent *Sylvester* című ódájában is megmarad a sorrend, bár Ráday helye még kitüntetettebb lesz:

Első valék én [ti. Sylvester János], a ki, mint miveld
A parlagot, törvényt s példát adék.
Rádaim követte nyomdokom', s utána
Kalmár és Birsi s Molnár; s egy időben
Rájnis s Baróti; két nagy bajnokok.²⁷

Figyelemre méltó, ahogy az egyes szám első személyben megszólaló szubjektum a birtokos személyjellel szinte azonosul Rádayval. *Akár* ezt a versnemet is el lehetne róla nevezni; erre utal az is, ahogyan a költő majd' két évszázadot nem vesz figyelembe.

1815-ben immár nyomtatásban megjelenő, versnemekről írott tanulmánya fentebb már idézett részletéhez Kazinczy a következőket fűzi hozzá:

[Kalmár] Sivatag verseit lásd Prodromuszában, Pozsony, 1770. – A nagy Ráday [. . .] jóval azelőtt, hogy Kalmár megjelent, gyakorlotta magát e vernemben. . .

A péceli kastélyt díszítő hexameterekre hivatkozik, amelyeket Ráday feltehetőleg az 1760-as évek közepén írt.²⁸

²⁵ [71, II, 220.]

²⁶ [60, 161]

²⁷ (21-25. sor)[63, 120.]

²⁸ [61, 101-102.]

A szintén az Erdélyi Muzéumban megjelent, *Berzsenyihez* címzett episztolájában a következőket olvashatjuk:

Ráday költé fel azt hosszú altából²⁹
És Pétselének zöld árnyékiban
Titkos szerelmek' üzésére hajtá.
Itten lopá el a szerelmesektől
Egy pór szarándok lantjokat. De Zeüsznek
Szelíd leányi tükkel kergeték
Bosszús halálíg a tolvajt, s kezében
A szózatos lant tompa hangot ejte.³⁰

Kalmár, a meg nem nevezetett pór zarándok (emlékezzünk *szerezőnkre*) immár irodalomként értékelt, korai fellépésével bünt követ el: lop, s ezzel törés keletkezik a hagyományban. A nevéen nem nevezhető *tolvaj* büntetést érdemel: halált, felejtést. Érezhető, hogy Kazinczy irodalomként fogja fel Kalmár művét, de küzd azért, hogy annak ne legyen helye az általa megalkotandó hagyományban. 1818-ban mintha újabb bizonyítékot találna Ráday mellett:

Ehe Kalmár seine Prodromus herausgab, war Ráday mit 3 Gesängen der Zrinyiade des Zrinyi, die er in Hexametern arbeitete, fertig. . .³¹

pedig tudja, hogy Kalmár már korábban kész van költeménye egy részével.

A dolgozat elején *szerezőnk* jellemével kapcsolatban már idéztem Kazinczynak Szilágyi Sámuelről írt életrajzi jegyzetéből. Természetesen itt is felmerül az elsőség kérdése: „Arra emlékezem, hogy Kalmárt tanítványának mondotta e nemben. Pedig ő 1761-ben írta [. . .] ismert hexameterait.” A bécsi utazást jegyzetben leíró történetben *olyannyira* rekonstruálja az eseményeket, hogy megállapítja: Kalmár „vad hexameterait még ez útja alatt elkezdé csikorgatni.”³²

Két dologra lehetünk itt figyelmesek: Kazinczy ismert hexameterekről ír (1820-ban!), másrészt ellentmond korábbi önmagának az elsőség kérdésében, hiszen ha Kalmár valóban ezen az útja alatt kezdi írni verseit (kb. 1749, ami feltehetőleg nem igaz), akkor bőven megelőzi a Kazinczy által jóval többre és előbbre tartott Rádayt. 1825-ös kéziratos jegyzetében újra Szilágyi tanítványának, követőjének tartja Kalmárt, majd így fogalmaz:

²⁹ Ti. hexameterek Sylvester után; a versben *metrikus koboz*.

³⁰ (100-107. sor) [63, 147.]

³¹ Majláth Jánosnak, 1818. júl. 22. [58, XVI. 3629.]

³² A szöveg 1820-ban, a Tudományos Gyűjteményben jelent meg először. [64, 119.]

Ő lévén a' legelső Magyar, ki legnagyobb számban jelent-meg illy rendű versekkel, Verselésünk' hősei között mindég ragyogni fog, noha ötet Ráday és Szilágyi 's Szepesi Kánonok Molnár János megelőzték [. . .] érdemben véghetetlen távolyra magok után hagyták.³³

Talán a tanulmány műfajából (tudniillik *életrajzi jegyzet*) következik a visszfogott, érdemeket kiemelő, dicsérő hangnem. Nem ír sivatag versekről, ellenben *hősről* és ragyogásról. Mindenesetre különválasztja az irodalmi értéket a formai újítástól, ami önmagában még nem érdem. Megállapítható, hogy a közvetlen irodalmi-személyes hagyományozódást az irodalomtörténet alapjaként felfogó Kazinczy kijelölte Kalmár helyét: Szilágyi tanítványává lesz; ezzel egyben megoldódik az a probléma is, hogy *látszólag* Ráday után következik. 1827-ben, a Rádayakról írott jegyzetében már így fogalmazza meg az elsőség kérdését: „S ő [Ráday Gedeon] ezt előbb merete mint Kalmár György, a Szilágyi Sámuel tanítványa.”³⁴ Ezzel megoldódott számára a nagy probléma: Kalmár helye és értéke kijelöltetett.

4.3. az elízió-vita

A Kazinczy és Kultsár István között kialakuló ún. elízió-vitában Kalmár váratlanul hivatkozási ponttá válik. Kultsár kárhoztatja Kazinczyt, mert verseiben elízióval él, rossz példát kínálva ezzel az őt követőknek. Négy pontban sorolja fel érveit, a negyedikben bukkan fel Kalmár neve:

Sylvester Jánostól kezdve, aki első volt tudtunkra a mértékes versírásban, senki sem gyakorlotta az elharapásokat, összehúzásokat Kalmár Györgyig. Kinek példáját mivel szebb és jobb íróink Révai, Rájnis, Szabó, Virág, Versegi, Berzsenyi, Csokonai megvetették; mi oka lehet Kazinczy úrnak azon rossz példát megújítani?³⁵

Kazinczy válasza az Erdélyi Muzéumban jelent meg, ahol bizonyos esetekben szükségesnek tartja az elíziót, de egyben tagadva, hogy Kalmár élt volna azzal, s persze így példakép sem lehet:

Kalmár [. . .] egyszer sem elidált, hiátussal pedig minden sora tele van. Ellenben elíziót Szabónál s Révainál lelni, Rájnis pedig, amint látánk,

³³ [57, 82.]

³⁴ [64, 29.]

³⁵ [75, 154.]

azt engedi is néha. Kultsár úr nem jól nézte meg a rossz verselő Kalmárt.³⁶

Ennek a válaszcikknek megvan a korábbi, bővebb változata, amelyben a következő kiegészítések találhatók:

Kultsár Ur nem jól tekintette meg Kalmárt. Mert hogy ez a ' szerencsétlen versgyártót csak azért nevezte volna meg itt, hogy engem tehessen társává, azt Kultsár Urnak mindenek 's némelly nem jó Irók eránt is bizonyítani szokott igen nagy nyájassága felől el nem hihetjük. Kalmár nyavalyás Iró volt, de a' hol jót monda (monda pedig igen sokszor), inkább illik vele tartanunk.³⁷

A Kalmárral való összehasonlítás tehát sértés lenne. Úgy tűnik azonban, hogy Kazinczy – és még más is a korban – alaposan ismerhette a *Prodromust*, és benne a *Valóságos Magyar ABCt* (sőt, mint olvasható, bizonyos szempontból még követhetőnek is tartja azt). Ennek ellenére tagadja, hogy Kalmár elidialt volna – pedig tette –, és hangoztatja, hogy ezt ő tette *szokássá* a magyar költészetben. Az eset valószínűleg fontos lehetett számára, hiszen sorrendben a következőknek számol be róla levélben: Dessewffy Józsefnek, Berzsenyinek, Kis Jánosnak, Pápay Sámuelnek, Bilkey Pap Ferencnek.³⁸ Az az érdekes e levelekben, hogy a *Prodromusról* mint mindenki számára közismert műről ír bennük. Majláth János német nyelvű magyar verstanában végül is Kazinczy nézete győzedelmeskedik:

Unsern Dichtern blieb dies unbemerkt [ti. az elízió hasznossága], und ihre Werke sind voll vom hiatus. Kazinczy fing an zu elidieren.³⁹

Kazinczy Kalmárral kapcsolatos nézeteit a következőkben összegezhetjük: Kalmár rossz, hibás hexametereket írt, szépirodalmi értékük nulla. Bár látszólag Rádayt követi, nem az ő tanítványa, hanem Szilágyi Sámuelé. Szerencsére nem talált műve követőkre. A magyar irodalomtörténeti hagyomány csak műve terjedelme és különös személye miatt fogja nyilvántartani.

³⁶ [62, 238.]

³⁷ Romy Károly Györgynek, 1817. júl. 15.[58, XV. 3470.]

³⁸ A fenti sorrendben: [58, XV. 3473.], [58, XV. 3496.], [58, XV. 3522.], [58, XV. 3532] és [58, XVI. 3709].

³⁹ [86, LXIX.]

4.4. a nyelvelmélet

Az általam összegyűjtött hivatkozásokban és utalásokban az a legfurcsább, hogy azok gyakorlatilag nem törődnek Kalmár valódi újításaival és felismeréseivel, nem vitatkoznak vagy értenek egyet pl. az általa javasolt s néha valóban elképesztő nyelvújítás nyelvelméleti megalapozottságával. Ennek oka feltehetőleg egyszerű: Kazinczy egy helyen bevallja, hogy nem érti Kalmár munkáit.

Mindebből következik, hogy egyáltalán nem meglepő módon világnyelv-tervezetének hazai kortárs recepciójáról, netán kritikai vitájáról nem igen lehet szó.⁴⁰

Így különös jelentőségre tehet szert az az egy-pár említése a műnek, amelyek elszórtan felbukkannak.

Az egyik legfontosabb forrás a *Preßburger Zeitung*. Az ebben megjelenő legelső hirdetést a világnyelv-tervezet reklámozásán túl azért is fontosnak kell tartanom, mert a korábbi változatok ismeretére és a német változattal szembeni várakozásra is utal szövegének megfogalmazása:

Endlich sind des Hrn. Kalmars grammatikalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache, das ist der Sprache aller Völker, Zeiten und Lebensarten auch deutsch herausgekommen.⁴¹

Kalmár és az újság feltételezhető jó kapcsolatára utal a tény, hogy még a német változat megjelenése előtt a lap közöl egy hosszabb összeállítást Kalmár vállalkozásának latin és olasz változata alapján. Ebben már beharangozza a bécsi német nyelvű megjelenést is, amelynek idejét a Mihály napi vásár idejére teszi. A szöveg szerzője ebben az esetben sem ismert, de ismernie kellett Kalmárt – pl. helyesen megadja a még meg nem jelent mű címét stb. –, ezért fontos az annak kapcsolataira történő utalása:

. . . damit nun die wahre Beschaffenheit der Sache desto bekandter erde, fand er [Kalmár] es nicht undienlich, dem Rathe gelehrter Freunde zu

⁴⁰ Nyugat-Európában persze más a helyzet – ld. pl. a forrásokat –, de mivel nem tartom valószínűnek, hogy immár minden forrás a birtokomban lenne, ezért a külföldi recepciót most nem veszem figyelembe.

⁴¹ *Nachrichten*, Das 3. Stück. Mittwoch, den 11. Jäner, 1775. Mellesleg így azt is megtudjuk, hogy a német változat valamikor 1774 végén jelent meg. A hirdetés január 14-én és 18-án hasonló szöveggel újra megjelent. Tudni érdemes azt is, hogy a 1770-ben Kalmár *Prodromus*át szintén három alkalommal hirdeti az újság.

folgen, und jenen Entwurf [a világnyelv-tervezetek korábbi kiadásait] auch in deutscher Sprache herauszugeben.⁴²

Az ismertetés szerzője egy rövid bekezdésben idézi ezután a tervezet római kiadásának nyelvelméleti bevezetőjét. Meg kell jegyeznem, hogy ezek az ún. idézetek németül olyannyira hasonlítanak a későbbi német változat megfogalmazására, hogy nem zárhatom ki, hogy ennek a több oldalas ismertetőnek a szerzője maga Kalmár.

Erősíti az előbbi feltételezést az is, hogy a folyóirat a fenti összefoglalás után a különböző európai tudós folyóiratokban Kalmár művéről megjelent korábbi ismeretésekből közöl válogatást, s ez nagyon hasonló Kalmár eljárásához: a világnyelv-tervezet olasz és német változatában ő is megidézi ezeket a szövegeket.

Az előfizetési feltételek ismertetése után – a könyv pozsonyi forgalmazója ezek szerint Landerer volt – a szöveg végén Kalmár munkásságának egy eddig nem ismert oldaláról is tudósítást kapunk:

Ob übrigens H. K. in diesem vorläufigen Werke seine geometrische Zahl-Charaktere nicht bekannt machen will, so wird er dennoch eine gewisse arithmetische Zahl, welche er für vollkommener als die dekadische Zahlordnung hält, mittheilen.

A kötet ismeretében kijelenthető, hogy sajnos nem osztotta meg velünk Kalmár ezt a bizonyos aritmetikus számot. Ennek rejtélyét feltehetőleg a revizori listán feltüntetett *Geometria* című kéziratának ismeretében oldhatnánk meg.⁴³

Kempelen Farkas az emberi beszéd mechanizmusáról írt könyve elméleti bevezetőjének 12. §-ában említi Kalmárt:

Itt jutott eszembe Kalmárnak az univerzális nyelvre vonatkozó javaslata. Valóban megvalósulva láttam [. . .] persze csak egy kicsiny csoportnál, hogy konvencionális kézjelekkel mindent el lehet mondani, hogy tehát konvencionális írásjelekkel is ugyanolyan jól közölhetjük gondolatainkat másokkal, s egy ilyen nyelven írt könyvet mindenki, aki ezeket a jeleket ismeri, a saját nyelvén elolvashatná. A kottairás az egész világon ugyanaz.⁴⁴

⁴² Preßburger Zeitung 1774.

⁴³ Ejusdem [ti. Kalmár] *Geometria* Mss. [56, I. forrás, 96. tétel, 38.]

⁴⁴ [68, 50–51]

Kempelen tehát nem csak előfizetője, de valóban olvasója is volt Kalmár művének. Az más kérdés, hogy félreértelmezi annak elméleti alapvetését, amennyiben a világnyelv-tervezet írásjeleit konvencionálisnak nevezi – a süketnémák kézjeleinek analógiájára –; bár Kempelen nyelveredettel kapcsolatos nézetei szerint azok csak olyanok lehettek. Egyébként a kottairás metafora meglepően találó, hiszen 1. a – lejegyzett – hangoknak önmagukban nincs *jelentése*, s 2. az *egyszeri* – mindenkori – *jelentés* nem érthető meg az egymás mellé rendeződő hangok tágak kontextusának – a dirigens, a zenekar, a körülmények stb. stb. – a szem előtt tartása nélkül.

A következő század elején Gáti István kéziratos *Steganographia vagy Öszve Vont Írás. . .* című munkájának *Pasigraphia* fejezetében Kempelenhez hasonlóan fogalmaz:

E' valóba nehéz munka, de nem lehetetlen. Nem is valami boszorkányos mesterség, hanem természetes úton készülhet ki. Mellyre mutattak is utat a' Musikusok, Mathematicusok, Khemicusok, és mások. Nem is ujj gondolat. Leibnitznek már megfordult az elméjében, de vénellette magát hozzáfogni. Angliába Vilkinsz, a' Magyarok közt Kalmár, a Frantzoknál némelleyek a' számokkal, leg közelebb pedig Sikárd újj caracterekkel. . .⁴⁵

Kalmár művének külön paragraphust szentel. Ebben írja a következőket:

Kalmár egy hivatal nélkül való, de tsak nem minden Europai és Ásiai nyelvet értő Predikátor volt Tapoltzaföről Veszprém Vármegyéből, kit személyesen is esmértem 1768^{dik} esztendőben.

Ennek *Pasigraphiája* ide megyen ki. – Választ az ideák jelentésekre 400 különböző caractereket, mint gyökeres ideáknak jeleit. Ezekhez az ideák változtatásainak jelentésekre 40-et.⁴⁶

Felsorolja Kalmár művének hibáit is; a szövegnek ebből a részéből derül ki, hogy igazán ismerte a világnyelv-tervezetet – bár azt nem tudjuk meg, hogy melyik kiadását:

Talám nem is *Pasigraphia* akart lenni, mert *Philosophica lingua clavis-*nak nevezi

⁴⁵ [42, 28.] A szövegrész Kempelen művén túl Horányi Kalmár-címszavának ismeretére is utal.

⁴⁶ [42, 28.]

Természetes jelei elég jók, könnyűk (:a:) mert a' paraszt is megértheti, de a' tudósok jelei (:b:) és a' betűk (:c:) csak igen tudósoknak, és sok nyelveket értőknek valók

Nem egymásból folyók a' caracterek, hogy az egymásból folyo, vagy egymáshoz közelítő Ideaknak kitalálásokra segíthetnék az elmét. Ugyan azért még eddig ki se dolgozták a' tudósok, a' világ se fogadta el.⁴⁷

A fenti idézetek legfontosabb tanulsága az, hogy Kalmár világnyelv-tervezetét, mára egyáltalán idézték vagy emlegették, a legtöbb esetben a filozófiai nyelv eszmetörténetén belül tették, s nem mint a szerző nyelvelméleti munkásságának részeként.

4.5. korai kanonizáció

Kalmár helyét a rögzülő magyar irodalomtörténeti kánonban hosszú időre Toldy Ferenc jelöli ki. A tanköltemények közé sorolja a művet, melyekben

semmi gerjedezése a költői reflexiónak, hacsak a nyelvész Kalmár György több ezer hexameterből álló tanversezetét az emberről et de quibusdam aliis ide nem számítjuk, [. . .] de mint költemény a fagypontra alatt áll [vö. : sivatag versek, Kazinczy].⁴⁸

A kor másik nagy teoretikusa, Négyesy László szerint Kalmár

két hosszabb tanítókölteményt közöl. Az első 4634 hexameterből áll, s mintegy verses encyclopaedia, mindenféle keverék tárgyról beszél, összefüggés, átmenetek és költői emelkedettség nélkül, szerfölött szárazon és unalmasan; a másik 990 hexameterben a szerző utazásait adja elő. [. . .] bizonyára e temérdek hexameter inkább terhe, mint emelője volt az új iskola ügyének.⁴⁹

Kalmár művének befogadástörténete hosszú időre itt megáll, mivel az értelmezési lehetőségek mezejét a nagy összegző szerzők kijelölték. Remélem, sikerült bizonyítanom, hogy a szerző személyéből kiinduló új/régi értelmezési stratégiák

⁴⁷ [42, 29.]

⁴⁸ [132, 237.]

⁴⁹ [95, 44.]

eredetüket és néha eredményüket tekintve is milyen szoros rokonságban állnak a tekintélyek által hagyományozott értelmezési lehetőségekkel, illetve egy felsejlő, még tőlünk is sokban különböző Kalmár-figurától.

5. fejezet

források

5.1. Művek

I.

London, January 9, 1753.

PROPOSALS

For printing by SUBSCRIPTION,

AN

5

UNIVERSAL LANGUAGE :

And that in a very extraordinary

SHORT-HAND,

Which is calculated to be as Compendious again as the best that hitherto existed; and though so Compendious, yet it is without Ambiguity.

10 THIS LANGUAGE is adapted not only to *those* of all *Nations* (even to *that* of the *Chinefe*, in some part, that can read and write at all);ⁱ but also to all *Arts* and *Sciences*.

It is, upon the whole, promising so much that no sooner one looks it over, but he finds in himself an Inclination and Readiness to, and, of course, a great Pleasure in,
15 the learning of it.

(*Note*, The *Compendiousness* of writing this LANGUAGE doth not consist in *those*, or like, fancied *Characters*, as what we call *Short-Hands*, commonly do. And as for the LANGUAGE itself, there is very little in it that was drawn after Bilhop *Wilkin's* Plan).

By GEORGE KALMÁR.

20

CONDITIONS.

I. THIS Work will be printed in Quarto, on a large good Paper and *new* Letter; but the greater Part *engraved*: Together with the *Arms* of all Kingdoms and Provinces in the known World (in small Size).

ⁱA forrásban a zárójel nincs bezárva.

I.: *Proposals*. . . 1753. = Két példányáról tudok, mindkettő Kalmár által írt levelek mellékleteként maradt fenn.

BL: Levél Thomas Birch-hez. British Library, Ms. Add. 4312 (ld.: 149. oldal).

YUL: Levél Ezra Stiles-hoz. Yale University Library, The Beinecke Rare Book and Manuscript Library, MS Vault Stiles (ld.: 150. oldal).

- 25 II. It is written in *Latin* and *French*; and consists of a *Grammar* and *Dictionary*,
with a *Specimen* annexed to it. The *Grammar* will take up at *two Pages*, and
in *French* as many more; and it may be learnt in an *Hour*, or *two's* Time.
And, upon the Perusal of the *Dictionary* (which will take up about twenty
Sheets) one, by Application, with a *Month* or *two's* Practice in Imitation of
the *Specimen*, may become a perfect Master of the Language.
- 30 III. The *Names*, *Abode*, *Titles*, or *Places*, and *Profession* of the Subscribers will
be *printed*. The Subscribers will find *it* to be of Consequence to themselves as
well as to other, for no less than three Reasons; especially as, upon Supposition
that, after they receive the Book, they will apply themselves to it, they will be
the first who are acquainted with a Language that is of an universal use.
- 35 IV. No more Books will be printed than are subscribed for.
- V. The Price of the Book will be 1 *l.* 10 *s.* one half to be paid on the subscribing,
and the other on the Delivery of the Book. And, to prevent any Suspicion of
being imposed upon, the Author chuses to let the Subscription-Money remain
in the Hands of the Persons who shall be appointed to receive it, till the Delivery
40 of the Book.
- VI. It will be printed in *London*, and at *Debreczen* in *Hungary*. But it will be
contrived so, that there will appear no Difference in the two Editions, either
with regard to Paper, or Letter, or Copper-Plates, or &c. And it will be put
to the Press here about fifteen Months after the Date of the *French* Proposals
45 (which soon will be printed); and in *Hungary* about twenty Months after the
same *Date*.

SUBSCRIPTIONS are taken in, in *London*, by Mr *Ward* near the *Royal-Exchange*;
by Mr *Locker Davis*, in *Fleet-street*; and by Mr *Vaillant*, in the *Strand*; in *Oxford*, by
Mr *Fletcher*; in *Cambridge*, by Mr *Merril*; in *Bath*, by Mr *Frederic*; in *Bristol*, by
50 Mr *Ward*; in *Edinburgh*, by Mr *Hamilton*; in *Glasgow*, by Mr *Robertson*; in *Dublin*,
by Mr *Faulkner*; and in the Capitals of most Kingdoms and Provinces in *Europe*;
and at *New-Haven* in *New-England*, by the Rev.ⁱ Mr *Ezra Stiles*, Head-Professorⁱⁱ of
Yale College.

The Receivers of the Subscriptions are desired not to fail sending the Subscribers'
55 Names to Mr *Vaillant*, against the First of *March*, 1754.

ⁱYUL: *the Rev.* kihúzva. ⁱⁱYUL: *Head-Professor* kihúzva. Stiles Kalmárhoz írt levelében utal arra, hogy ezekkel a tisztségekkel még nem bír.

5.2. Kalmár levelezése

II.

Dear Sir,^a

D^F Mafon has to me sufficiently shewn his acceptance of your letter and those things, you sent, : has also testified a very good respect both of your Name and of Dr Mortimer's. And I am sensible, how much more am obliged to you for his acquaintance
5 occasioned by you, and for the other Gentlemen's. I got by his recommendation. So I being little herry to take up my journey to North; though, it would be more time for me, to set up to Lynn on tuesday next. Which before I have done, I could not neglect to send my humble service, and give D^F Mafon's compliments too, to you, to D^F Mortimer, to M^F Ames, and to M^F Ward.

10 I am

Dear Sir

Cambridge

24th IXbr

15 1750

your very humble and
most affectionate servant

George Kalmár.

LL.ⁱⁱ

P. S.

I was desirous to let you know, that here stay since 16 months two scholars of my countrymen, one of them from Transsylvany, but the another from the Hungary itself: They heard yealterdayⁱⁱⁱ, that in one pretty good, but not the largest of our shcools^{iv}
20 in Transylvany they are forbidden, by the Romans, to teach; on that account or pretext, that there should not be permitted but one professor or teacher of that school. So the superior Professor of that school, who was and is still also a Superintendent of the Reformed Churches in Transylvany, was obliged to go away for a Minister of a larger Parish. And there remained only the junior Professor: but for all that not yet
25 is granted any leave to teach.

But patiently!

^a I did not answer this Letterⁱ

ⁱE. M. da Costa megjegyzése a levélen. ⁱⁱ? ⁱⁱⁱsic ^{iv}sic

II.: Kalmár Emmanuel Mendes da Costának. Cambridge, 1750. szeptember 24. = British Library, Ms. Add. 29539, 1.

II/6 I being little herry] I being <a> little herry **II/9** to M^F Ames] <and> to M^F Ames **II/22** who was and is still] who was +and is still+ **II/23–24** of a larger Parish] of a larger City

III.

Most dear S^r,^a

I could not but let yeⁱⁱ know, that, having stay'd in North-Britain a month, I am juft upon my return: but, 'till I will go to Yorke (and, God helping, it will be to morrow), cannot determine, whither I should go firft, wheter to London, or to Oxford, or to Briftol: and this thing cauffes my being too hurry to get me to Holland 'till April. Is stay'd here these four days, and had the honour to converfe both with the Revd Prebendaryesⁱⁱⁱ every day, and with other cleaver^{iv} Gentlemen of learning, One Dr Hunter a Phyfician is alfo an Antiquarian; he hath very remarkable curiofities.

My respect on Dr Mortimer; on Mr Ames, and on Mr Ward.
10 I wifh this new year to be happy to you in all parts of it. I am
M. D. S^r

your very humble, faithful
and obedient fervant
George Kalmár.
15 hh.^v

Durham.
20th Jan.
1751.

IV.

For
The Reverend Mr. *Birch*
in Norfolk-ftreet,
The strand
5 London, 16h Jan 7.
1753.

^a NB not answer'dⁱ

ⁱE. M. da Costa megjegyzése a levélen. ⁱⁱ? ⁱⁱⁱ? ^{iv}clearer? ^v?

III.: Kalmár Emmanuel Mendes da Costának. Durham, 1751, január 20. = British Library, Ms. Add. 29539, 2.

IV.: Kalmár Thomas Birch-nek. London, 1753. január 7. = British Library, Ms. Add. 4312, 1–3.

Reverend Sir,

The particular respect I have for you determined me, in this manner to communicate to you the design of the enclosed *Proposals*. It is the *least* of my various studies
10 I pursued ever since I have seen you last. However I hope it is *curious* enough in its kind, to be shewn to some of your friends. I flatter myself also that it will be of a far greater *use* than one can conceive without a sight of any *specimen*; which tho' it be reasonable that one should expect yet, I thought it would be unreasonably to give it for, should I give any, one very easily might find out the *Key* thereof, & improve
15 upon before the proprietor's time, allowed him for reviewing the work & making it the better to answer the expectation of some & surprize that as others, would expire. I wish you a happy new year, & remain,
Reverend sir

your very humble servant,
GKalmár.

20

P. f. I live for the present, in country, & come to town once or twice a week.

V.

For
The Rev^d Mr. *Ezra Stiles*,
Principal of Yale-College
at New-Haven
in New-England.

5

London. Febr 7. 8. 1753.

Reverend Sir,

I hope you'll be ready to excuse me taking the liberty to trouble you with these
Proposals.
10 As far as it will lay in your power, you'll, I hope, make this work known to the Curious in the Country, & &ce.
I thought it proper not to give any specimen; for I was afraid that some body would easily find out the key, & improve upon my Plan; before the time I am allowed for reviewing the work & making it the better to answer the expectation of the Public,
15 would expire.

V.: Kalmár Ezra Stiles-nak. London, 1753. február 7–8. = Yale University Library, The Beinecke Rare Book and Manuscript Library, MS Vault Stiles.

IV/13 expect yet] expect <it> yet IV/13–14 give it for] give +it+ for V/10 you'll] <I hope> you'll V/13 easily find out] easily <the key find> out

In a less than few months time I propose setting out for home, & shall come hither again against the time when I determined to put the work to the press.

My Compliments to Mr. Clafs.

I remain,

20 Reverend fir,

your most humble servant
GKalmár.

VI.

To Mr Kalmár Lond.ⁱ

Aug. 18. 1753. —

Mr Kalmar a Hungarian
in London & Oxford 1753
5 publishing a Univ. Language

New Haven Aug. 18. 1753 —

Sir

Yours of 8th Feb. I received^{dii} the 22 May last with the Proposals for Printing your Treatise on Universal Language. Have had Opportunityⁱⁱⁱ to shew them to [?] Gentlemen of Genius and Taste among us, Hope for more Subscriptions which, when I have got, shall transmit early next Spring. —

Dom. Jonathan Wills A. B. Anglus Americanus

D. Henricus Babcock A. B. Anglus Americanus

D. Ezra Stiles A. M. Ang: Amor. Acad. Yal. Tutor

15 The Book promises much, which if well performed must needs recommend it to the thankful Acceptance of the learn'd and ingenious Part of Mankind.

I am desirous (and I think the Ambition not illaudable) of cultivating a very free as well as friendly Correspondence with Gentlemen of Letters in various Parts of the World, to whom I would be glad of the Honour of being introduced.

20 For with *Mr Pope* "The utmost Point of my Desires, in my present State; terminate in the Society & good Will of worthy Men: which I look up on to be no ill [?] Earnest of the Society and Alliance of happy Souls hereafter." I confuse^{iv} I can't

ⁱA levél igen nehezen olvasható. ⁱⁱsic ⁱⁱⁱsic ^{iv}?

VI.: Ezra Stiles Kalmárnak. New Haven, 1753. augusztus 18. = Yale University Library, The Beinecke Rare Book and Manuscript Library, MS Vault Stiles

V/17 the time when] the time <?> when

promis, – any Thing on my own Part, that can render a Correspondence agreeable,
from the Deserts of America: it would be therefore too great a Favour to alkeⁱ your
25 Introduction, and Recommendation to some [?] of the Ingenious & Literati of your
Acquaintance in *Hungary*, and other Parts of Europe with whom I can correspond
only in Latin.

I should be glad to be informed, what the State of Learning, and some Account
of the [?] Universities in *Hungary* especially in those Parts where you had your Edu-
30 cations, (And as your Acquaintance is extensive.) who are [?] the most Figure and
Able in learned Life throughout *Europe*, and what new Discoveries have been made
in *Astronomy* Natural and *Moral Philosophy*, and *Antiquities* especially the Arabian
and Chinese. What new Discoveries concerning the Hieroglyphic Inscriptions upon
the Mountains about *Sinai* in *Arabia*. Supposed to have been engraved by the Israe-
35 lites, in their Travel to *Canaan*. The Observation of the Transit of [?] 6th May laft,
in various Parts of *Europe*. By Reason of Clouds it was not observ'd from *Bofton* &
Philadelphia. In one of the *West Indies* Islands there was an accurateⁱⁱ Observation,
which we have not yet recied'd. Pleafe to Inform me alfo how *Mr Franklins* pointed
Rods succeed'dⁱⁱⁱ in diverting the Effects of Thunder and Lightning. What Character
40 *Mr Hutchinsons* [?] (aborg.^{iv} by *Lord Forbes* recied among the Learned of other
Nations, if they've heard or take any Notice of them. I shall make no Apology for
giving, *sans Ceremonie*, a Transcripts of the following Letter from the *Carolina*
Gazette.

”Charlestown May 15 1753 —

45 Sir

I have several Times this Season, when there was an Appearance of a
Thunder Storm, succeeded in making *Mr Franklins* Experiment with a
Kite, for drawing the Lightning from Clouds, and last Monday I repeated
the same with remarkable Succes before many Spectators. The flow of
50 the Electrical Fluid or Matter of Lightning was so rapid & copious down
the Line near 700 Feet long, to the Key appending to the lower End of
the Line, that from thence I obtain'd, Sparks of Lightning as thick and
long as the first two Joynts^v of a Mans little Finger, and there as quick
one after another, as I could bring the Loop of a Wire within about 2
55 Inches of the Key and the Snappings from the Key were so smart and
loud, that they were heard at the Distance of at least 200 Yards. A ten
Ounce Phial oated^{vi} was then propperly^{vii} suspended by the Key, that it
might be charg'd but the Flow of the Electrical Matter down the Line
was so copious, that the Phial was charg'd almost as soon, as it was hang
60 to the Key, and the Surcharge continued to fly off for a considerable

ⁱsic ⁱⁱsic ⁱⁱⁱsic ^{iv}? ^vsic ^{vi}? ^{vii}sic

VI/48 drawing the Lightning] drawing +the+ Lightning **VI/54** Loop of a Wire] Loop of <of> a
Wire **VI/58** down the Line] <a> down the Line

Time from the End of the Phials Hook, making a very loud hissing Noife.
I then endeavour'd, with out taking the Phial off the Key, to discharge
it in the usual Manner: but as soon as I [?] the Loop of the Wire to the
Coating of the Phial, I recied'd such a Shock up to the Shoulder, that
65 I failed in the Attempt; and before I could be furnish'd with a longer
Wire to discharge the Phial with out recieving the Shock, all the [?]
fluid or Lightning any Cloud was drawn from thence, and discharg'd
in the [?] with a hissing Noife from the Externityⁱ of the Phial Hook,
[?] Degree of Serenity soon succeded, and [?] of the awfullⁱⁱ Noife of
70 Thunder, before [?] was heard. I am, Sir

Your'sⁱⁱⁱ

As I am not in Orders, you'll please to omit any Sacerdotes Appellation^{iv} to my
Name in your future Letters. Should I [?] kindly of you'd use your Influence among
any ingenious Gentleman Authors of your Acquaintance either in *England, Hungary*
75 or elsewhere for a Copy of their Works in Favour of our public Library. And if you
should prove succesfull, ask the Favour, you'd seek a [?]. I am Sir

with the utmost [?] to serve You
Your most Obedient
Very [?]
80 Ezra Stiles

VII.

Augsburg, den 15ten Dec. 1773.^a

VIRO clarissimo
Domino I. H. Lambert G. Kalmar:
Salutem dicit quam plurimam!

^a Man wird wünschen etwas mehr von der Geschichte des gelehrten und fonderbaren *Kalmar* zu erfahren; ich gebe was ich habe: die 4 jetzt folgenden Briefe.^v

ⁱ? ⁱⁱsic ⁱⁱⁱkiolvashatatlan ^{iv}? ^vKiadói jegyzet.

VII.: Kalmár Johann Heinrich Lambertnek, Augsburg, 1773. december 15. = [76, 73–75.]

5 Librum, quem apud Vos edidimus vulgavi etiam Romae, Lingua Itatorum vulgari^a.
Cuius Interpretationis certa ad Vos mittere exempla, pro officiorum erga Vos meorum
ratione, confitui.

In Praefamine videbis *Characteres* meos distingui in *characteristico-symbolicos*
& *symbolico-characteristicos*; quorum priorem *intrinfeca*, posteriores vero *ext-*
10 *rinfeca* & *intrinfeca* nituntur ratione. Oblatam §. IV. & V. numero 1. 2. 3. & 4.
rationem scito esse *extrinfecam*. Expressorum in hoc Specimine Signorum rationem
intrinfecam, atque *significationem primariam* data opera subpressi: tamen tenere me
non potui, quin, in hac Editione *signi* hujusce, notationem *primigeniam* solummodo
15 exponerem; vide pag. 31. Ita pag. 32. *conjunctionis* 1. *extrinfecam* solummodo
expressi rationem. *Intrinfecam* vero nunc TIBI perscribo. Concipe arbores tenellas
eum in modum educari ab Hortulanis, ut palos perpendiculariter, quam fieri potest,
erectos illis jungant, atque vinculis easdem cum iisdem *coniungant*. Porro concipe
Geometram in certis dimensionibus ita baculos suos instituire, ut per eorum verti-
ces ab oculo Dimensionis ad propositum eidem objectum *linea horizontalis ducatur*,
20 quae & ipsas perticas stantes cum invicem & oculum cum objecto, mathematice,
conjungat. Atque sic de caeteris loco suo & tempore.

FAUTORIBUS & Amicis TUIS que meisque, quos nunquam non reverebor, gno-
mine meo, salutem quam plurimam, oro impertias. Vale VIR clarissime, & me, quod
facis, ama. Scripsi *Augustae Vindelicorum*, atque dedi ex ipso Hospitio privato, quod,
25 ante duo lustra, erudite inhabitaveras. Dedi inquam 15. Decembris 1773.

VIII.

^a In den *Effemeridi letteraris di Roma* 1773. No. XX. stehet eine sehr ungünstige Anzeige der hier gemeynten Schrift welche *Kalmar* zu Rom drucken ließ, unter dem Titel: *Precetti di Grammatica per la lingua Filosofica ossia universale, propria per ogni genere di persone; del Sig. GIORGIO KALMAR Cavaliere Ongaro. In Roma 1773. 8. nella stamperia di Paolo Giunchi.* Die Rezension hebt sich also an: Ecco di nuovo in campo il Signor *Kalmar* colla sua lingua universale, ed ecco la minacciata Grammatica, guardici la ventura del Dizionario, ch'egli promette! possa egli conoscere una volta, che una lingua universale è un'idea chimerica, e che ancor quando fosse qualche cosa, non ha saputo egli trovar la via d'indovinarla. Abbiamo di già in un altro nostro foglio fatta vedere l'insufficienza di simili progetti. Ci contenteremo ora di aggiungere che la maniera, con cui tenta di eseguir questo il Sig. *Kalmar*, e totalmente *erronea* &c. und dieses bemühet sich der Recensent zu beweisen. – In der nähmlichen Wochenschrift Jahrgg. 1772. No. XLV. waren die zu Berlin herausgekommene Praecepta und Specimina ebenfalls ausführlich und scharf, jedoch nicht so beißend beurtheilt worden. Uebrigens sieht man aus *Kalmars* gegenwärtigem Briefe daß die zu Rom gedruckte Schrift eigentlich nur eine Uebersetzung von der zu Berlin gedruckten ist, einige Aenderungen ausgenommen von welchen er hier Rechenenschaft ablegt. Es scheint der Recensent habe in der Recension von 1772 das lateinische Original nicht selbst vor Augen gehabt, sonst würde er die italienische Uebersetzung nicht für eine in der lateinischen Schrift *angedrohet* Grammatik, demnach für ein verschiedenes Werk gehalten haben.¹

¹Kiadói jegyzet.

Dresden, den 4ten Febr. 1774.

J. H. Lamberto G. Kalmar.

Mitto TIBI, VIR Clarissime, *Vindiciarum* mearum duodecim exempla. Sex eorum
inter Fautores Berolinenses, pro TUO arbitrio, distribue; sextum quidem Clarissimo
5 *Domino* de la GRANGE tribue: reliqua vero, extra Berolinum, ad diversos, eos que
remotiores, pro voluntatis TUAE ratione, quum libuerit, expedito. Singulis Fautoribus
meis, oro, nomine meo salutem dicas plurimam. Vale etiam atque etiam.

IX.

Breslau, den 15. März 1774.

J. H. Lamberto G. Kalmar.

Certorum Amicorum hortationi morem gesturus, volui *Vindicias* haece publicas fieri
ante, quam iter recta in Patriam instituerem. Amicis atque Fautoribus meis salutem
5 plurimam, oro impertias. Vale, & me porro quoque ama.

X.

Wien, den 13ten Jun. 1774.

VIRO longe clarissimo
Domino *J. H. Lamberto*,
Amico perpetuum etiam atque etiam colendo
5 *G. Kalmar.*

Salutes dicit!

Cut publicationem *Programmatis*, quod Berolini promisi, diferam; interliges, si
rationem germanicae hujus Interpretationis confideres. Comfido huic TE editioni
promovendae non defuturum. Ideoque singularem in modum rogo, ut, quantum
10 iin TE potitum sit, nunc quoque experiaris. Alterum *Programmatis* exemplum in
Bibliopolio Haudium in Depositarium eligito. Quoniam vero pecuniam illam intra
oras Brandenburgicas contineri volo: necesse erit, ut subfragiorum numerum atque
conditionem, non *Kraufio*, sed immediate mihi declares. Amicis atque Fautoribus
meis officia mei, quaeso, & nunc & semper commendes. Vale VIR Clarissime, &
15 mihi porro quoque studeto. Scripsi *Viennae* 13 Junii 1774. Nudius quartus *Pofonio*
reverfus.

VIII.: Kalmár Johann Heinrich Lambertnek, Drezda, 1774. február 4. = [76, 76.]

IX.: Kalmár Johann Heinrich Lambertnek, Breslau, 1774. március 15. = [76, 77.]

X.: Kalmár Johann Heinrich Lambertnek, Bécs, 1774. június 13. = [76, 77–78.]

5.3. mások Kalmárról

XI.

Was nun beyliegende Praecepta etc. betrifft, so sind sie auf Unkosten hiesiger Subscribenten gedruckt worden, welches ich meistens zu bewirken übernommen hatte, wozu mir aber einige Freunde gut behülflich gewesen. Eine Anzeige, was die Sache auf sich hat, habe ich in beyde Zeitungen eindrücken lassen. Ich hatte
5 ziemlich Mühe aus dem Verfasser Anfangs im letzten Dezember so viel heraus zu bringen, als nöthig war, zu sehen, ob die Sache den Druck verdiene, weil er Geheimniß daraus machte. Ich legte ihm daher mehrere Fragen vor, auf die er sogleich antworten mußte, wenn etwas aus der Sache werden sollte. Er antwortete auf jede ohne vieles Besinnen Viertelstunden lang, und doch immer so, daß ich mehr
10 errathen mußte, als er mir sagen wollte. Indessen kam endlich alles zu Stande.

XII.

Monsieur

Je ne pouvios gueres Vous envoyer la piece cy jointe sans Vous dire ce qui en est. Au moi de Decembre paßé l'Auteur en arrivant ici, vint tout de suite me dire qu'il a trouvé une langue generale. Cela occasiona tout de suite un entretien dont
5 voici quelque extrait.

Demandes.	Reponses.
Est-ce une langue qu'on peut parler?	Chacun peut la lire dans sa langue naturelle.
Y faut-il un clef?	Oui.
Combien y a-t-il de caracteres primitifs?	Environ 400.
Combien de particules derivatives?	Environ 40.
Les caracteres sont-ils ressemblans aux choses?	Il y en a plusieurs.
Mais les autres sont-ils arbitraires?	Ils sont choisis suivant certaines regles.
Y-a-t-il des sens figurés?	Oui beaucoup.
Est-ce que ces caracteres s'impriment facilement dans le mémoire?	Oui, parce qu'ils sont choisis par principes et faciles à tracer.—
Pourrois-je en voir quelque chose?	Non parceque le scret seroit éventé
E. c. t.	E. c. t.

XI.: Lambert Felbiger apátnak = A Kalmárral kapcsolatos részlet: [77, 140–141.]

XII.: Lambert Kästnernek = [79, 29–30.]

Ces questions continuerent d'être faites quelques Jours de suite. Il souhaitoit que l'ouvrage fut imprimé aux fraix des Souscrivans. La dessus il me fit voir quelques exemples et le commencement de L'Ouvrage. Je fis donc circuler un programme où
10 je rapportai ce que j'étois parvenu à entrevoir et les conditions pour la souscription. Environ 25 Souscrivans fournirent les fraix contre un certain nombre d'Exemplaires que chacun prendroit pour la quote part à raison de ce qu'il avoit fourni. Voila donc l'ouvrage imprimé. Ce sera aux Connoisseurs à voir s'ils voudront souscrire pour
15 le grand ouvrage que le Sr. Kalmar compte de faire imprimer, et qui ne laissera pas de meriter l'impression, ne fut – ce que parceque c'est un phenomene pour la Republique des Lettre.

[. . .] Je suis avec un parfait Respect

Monsieur

Votre tres humble et tres obeissant Serviteur. Berlin ce 3 Mars 1772.

XIII.

Monsieur

Je vous dois infiniment de remerciemens pour l'ouvrage de Mr. Kalmar. J'avois préparé un extrait de ce livre pour nos gazettes, mais on en a chargé quelqu'autre qui s'applique plus à l'édude des langues que moy. Il faut avoir ce qu'il en fera, j'ai songé
5 au moins qu'il n'en sera parlé desavantageusement. La sagacité de M. K. et l'étendue de ses connoissances meritent de l'estime; il me paroît pourtant qu'il distingue ses signes par trop de minuties qui demandent une attention trop scrupuleuse, et qui donneroient occasion à une infinité de meprises si ses caractères sont tracés par des mains savantes, à l'ordinaire peu accoutumées à former des caracteres lisibles;
10 voyez p. e. combien petite est la difference qu'il met entre vita et mors.

2⁰. Touts ces inventeurs de caractères universels les choisissent chacun selon les etudes qui lui sont les plus familiares, de sorte qu'un caractere qui paroît tres naturel à l'un de ces inventeurs ne paroitra de même à l'autre. D'ou il suit que ceux qui ne sont pas savans et même les savants qui n'auront pas les connoissances de l'inventeur
15 trouveront ces caracteres beaucoup plus difficiles à retenir qu'il s' imagine.

3². Je ne vois pas assez de Systeme dans les caracteres de M. K. p. e. il me semble que pour des caracteres philosophiques il falloit toujours un certain signe qui marqueroit l'opposition des idées. Ainsi si je considère la mort comme opposée de la vie je crois qu'il la falloit écrire ainsi — V.

20 Cela me conduit à la remarque

4⁰. L'opposition est souvent assez arbitraire. Deux notions sont opposées dans une certaine consideration qui ne le sont pas dans une autre. Les classes des notions sont arbitraires et se changent selon la manière de les rapporter à nous. Le même animal est le Roy des quadrupedes pour les poètes et un chat pour les naturalistes. Faut il

XIII.: Kästner Lambertnak = [79, 31.]

25 le designer comme chat ou comme Roy? Cette maniere differente de considerer les
choses est indispensable parceque nous ne connoissons les choses que par raport
à nous, et je crois que c'est là le plus grand obstacle du langage philosophique de
Leibniz et des inventeurs semblables.

J'ai ordonné de Vous faire tenir Monsieur le second tome de mes oeuvres melées.
30 Je suis avec la consideration la plus distinguée

Monsieur
Votre tres humble et tres obeissant
serviteur
Kaestner.

35 Gottingue
ce 6 du May 1772.

XIV.

[. . .] Les remarques que Vous faites, Monsieur, sur la grammaire universelle de Mr.
Kalmar, me paroissent fort justes. S'il faut en juger sans prevention, on accordera
qu'il a fait beaucoup mieux et qu'il est allé beaucoup plus loin que tous ceux qui
l'ont precedé. Ce n'est pas même un grand éloge. Son ouvrage meritoit toujours
5 d'être imprimé.

Il ne me paroît pas être audessous de la Critique et dans une matiere semblable
c'est déjà beaucoup. Ce qui m'a parut être le mieux imaginé, c'est la façon de
designer les Verbes suivant toutes les modifications et la maniere de faire paßer un
même Signe par les differentes partes orationis. Parmi ses primitifs il y a plusieurs,
10 qui ont une ressemblance très masquée avec la chose elle même.

Mais je n'ai garde d'applaudir aux Choix qu'il a fait de ses primitifs. J'ai insisté
fortement sur ce qu'il en donne la liste, mais il l'a constamment refusé. Jusques
là la grammaire est purement grammaire à l'exception des caracteres qu'il produit
enforme d'exemples, et que je me suis proposé d'extraire et de mettre en quelque
15 ordre afin de voir si pour les choisir il a suivi des regles plus ou moins generales.

Je lui avois dit encore que ses caracteres et toute sa grammaire est plutot accom-
modée aux Langues humaines qu'aux choses ellesmêmes ou bien plutot philologique
que philosophique, et que c'étoit pourtant ce dernier point que *Leibniz* avoit en vue.
Il ne puvoit en disconvenir, mais il dit, qu'il ne m'avoit pas encore fait tout voir. Cela
20 se peut bien mais il devoit en faire entrevoir plus qu'il ne l'a fait dans sa grammaire.
Cela en auroit considerablement relevé le prix et le merite.

Du reste il faut convenir que les langues nous attachent trop aux idées complexes
et confuses, que les paroles dessignent, quoique dans le fond nous ne les employons

XIV.: Lambert Kästnernek = [79, 32–33.]

25 que parce que nous n'en avons pas de mieux choisies. Il n'y a qu'à voir p. e. ce que
c'étoit que la physique avant qu'on ait connu les loix du mouvement et avant qu'on
y ait appliqué le Calcul. Alors le mouvement curculaire paroïtoit aussi naturel que
le mouvement rectiligne e. c. t. [. . .]

XV.

L'Abbé *Baftiani* à M. *Lambert*.^a

Potsdam, le 29. Mars 1772.

M. le Comte de *Reder* a la bonté de se charger de celle ci & d'un Paquet contenant
15 exemplaires de l'Essay sur la langue générale de Mr. *de Calmar*, à la disposition
5 du quel je vous prie, Monsieur, de vouloir bien les remettre. Je serois charmé d'être
à portée de profiter de vos lumieres & de celles de l'Auteur pour m'y inier auffi;
en attendant agréés ma déclaration de contribuer en proportion de mes forces à la
publication de la Grammaire & du Dictionaire qu'il nous fait espérer; je souhaire
que les planches ou les caracteres foyent plus nets & distincts qu'ils ne le font dans
10 *l'effay*, pour faciliter l'usage d'une si belle invention.

J'ai l'honneur d'être &c.

XVI.

Penzel^b an Lambert.

Jeßnitz bey Dessau, den 5ten Aug. 1771.ⁱⁱⁱ

^a Zur Geschichte der 6 folgenden Briefe. Der Abt Bastiani ist Prälat zu Breßlau, ein aufgeweckter, witziger Mann den der König lange Zeit viel und gerne um sich gehabt hat.ⁱ

^b Hr. *Abraham Jacob Penzel*, damals privatirender Magister, welcher jetzt nach mancherley Schickfalen Profellor der griechischen Sprache und Bibliothekar zu Krakau ist: vornehmlich durch seine deutsche Uebersetzung des *Strabo* bekannt.ⁱⁱ

ⁱA kiadó megjegyzése. ⁱⁱA kiadó megjegyzése. ⁱⁱⁱValószínűleg inkább 1772.

XV.: Bastiani Lambertnek = [76, 66.]

XVI.: Penzel Lambertnek = [76, 67–70.]

Sie werden es, mein Herr, dem Zutrauen verzeihen, das ein ehrlicher Mann zu einem andern hat, und vermöge dessen er sich nur selten eine Fehlbitte zu begehen
5 fürchtet, wenn er, um Aufklärung in irgend einer Sache zu bekommen, auch einen ihm unbekanntem erfucht, sich einmal einer kleinen Mühe zu unterziehen. – Diefes zu thun werden Sie, wie ich mich schmeichle, gütig genug feyn, und in Rückficht auf dieses Zutrauen, wage ich es Ihnen meine Bitte vorzutragen.

Gestern Abend, ohngefehr um 5 Uhr, kam ein fremder Mann, länglich von Statur,
10 stark von Gliedmaßen, und im Angesicht stark von der Sonne verbrannt von Dessau zu Fuffe hierher. Er war an zwey ungemein starken Grübchen in den Backen, und den zwey Vorderzähnen fo ausgefallen oder ausgebrochen waren kenntlich. Seine Kleidung war fehr schlecht; fie bestand in einem fchiechten grauen Flaus, unter dem er ein swarzes Unterkleid und Beinkleider trug, die beyderfeits zerriffen waren,
15 und einer alten ungelockten und ungekämmeten Perucke. Hut und Fußwerk waren ohngefehr von gleichem Schlage; feine Wäfche sahe fehr unreinlich aus, und an eine Uhr oder fonft Sachen von einigem Belang war gar nicht zu denken. Diefer Mann gab sich für einen reformirten Prediger aus Ungarn her aus, der *Georg Kalmar* hieß, und gegenwärtig in der Welt herumreife sich litterarische Kenntnisse zu
20 erwerben, und dabey noch, ich weiß nicht was für geheime Anschläge beforgete. Er sprach mit fehr vielem Empressement von feiner erfundenen *Univerfalsprache*, von der er den herausgegebenen Prodrum vorzeigte, und viele Recenfionen in gelehrten Zeitungen wies, die er in der Tasche bey sich führete. Da ich selbst ein fehr großer Liebhaber der Sprachwissenschaften und der Metaphyik der Sprachen bin,
25 fo freuete ich mich einen Mann kennen zu lernen, den ich fo wohl durch fein Desslein einer zu erfindenden Univerfalsprache als auch noch mehr durch feine hungarifche Grammatik als einen gelehrten Mann und Kenner vieler Sprachen kannte; ich sprach von diesem und jenem mit ihm, ohne fagen zu können, daß ich durch feinen Umgang hätte sonderlich erbauet werden follen. Da mir der Verfaffer der Ungarifchen
30 Grammatik als ein großer Polyglotte bekannt war, fo nahm ich Gelegenheit vom Armenifchen und Koptifchen zu sprechen, ich kam auf die Geschichte der Ungarn, und auf die Verdienfte derer Herren *de Guignes* und *Fifcher* um dieselbe; ich fieng an von der Slavonifchen und Dalmatifchen Litteratur zu sprechen; da er vorgab sich eine lange Zeit zu Prag aufgehalten zu haben, fo führte ich ihn auf die Herren *Dobner* und *Notfchdiebra*, und die Verdienfte des erstern um den *Hayreck a Liboczan*;
35 ich erkundigte mich nach Particularitäten die Ausgabe von *Kroschelichs* annalibus Zagrafiensibus¹ betreffend; allein er war in dem allen fo unerfahren daß ich zuzuletzt fehr in meiner Meynung bestärkt ward, er möchte sich den Namen *Kalmar* nur fälfchlich beygelegt haben; und zuletzt glaubte ich diese Muthmaßung in Gewißheit
40 verwandeln zu dürfen, als er auf mein fehr dringendes Ansuchen mir etwas aus einem griechifchen *Strabo* zu interpretiren, folches durchaus abschlug: eine Sache die Hr. *Kalmar* zu thun sich nicht geweigert haben würde, der ja selbst in griechifcher Sprache Bücher heraus gegeben hat.

¹sic

Da dieser angebliche *Kalmar* sich auf Sie, mein Herr, als seinen größten Freund
45 und Gönner, und den eifrigsten Unterstützer die Herausgabe des *Prodromi* betreffend,
berief, so glaube ich Sie werden mir die Freyheit verzeihen, mit der ich mich Sie zu
bitten erkühne, mich doch gütigst zu benachrichtigen, ob und wie fern doch wohl
dieser angebliche *Kalmar*, den ächten etwas angehen könnte, oder ob er nichts als
ein ganz formeller Bettler auf *Kalmars* Namen gewesen. Da er sich Pränumeration
50 auf sein herauszugebendes Buch über die Univerfalsprache sammeln, und zu dem
Ende selbst von mir Briefe an Se. Durchl. den Fürst *Jablonowsky* zu Leipzig haben
wollte, die ich ihm freylich verfagen mußte, so könnte dieser Mann dem Vorhaben
des Herrn *Kalmar* selbst nachtheilig werden, und Sie würden mir, im Fall Sie ein
Freund von ihm sind, selbst Dank wissen, Sie davon benachrichtiget zu haben; denn
55 daß der Mann den ich gesprochen habe – zwar habe ich *Pfalmanazers* und ähnlicher
Vagabunden Geschichte wohl gelesen – daß dieser Mann, sage ich, ein gentilhomme
& ecclésiastique Hongrais, wofür er sich ausgab, seyn sollte, will mir doch gar nicht in
Kopf. – Latein sprach er nach Art der Ungern ziemlich fertig, und als ich französisch
und italienisch mit ihm anfieng zu sprechen, war er auch vermögend sich in beyden
60 Sprachen auszudrücken.

Ich freue mich sonsten durch dieses Abentheuer Gelegenheit bekommen zu ha-
ben, Ihnen selbst zu sagen, wie sehr ich Ihre tiefe Einsichten in die schwereste
Wissenschaften schätze, wie viel Ihr *Organon*ⁱ auch meinen Verstand auszubilden
beygetragen, und wie sehr glücklich ich mich schätzen würde, dafern ich Ihnen bey
65 irgend einer Gelegenheit etc.

XVII.

Lambert an Penzel

Berlin, den 1.ⁱⁱ Aug. 1772.

Die Beschreibung, mein Herr, die Sie mir von dem Hrn. *Kalmar* machen, paßt
so ziemlich auf denjenigen, der letzten Winter hier gewesen. Man hatte ihm hier
5 angerathen sich vom Scheitel an bis zur Fußohle besser zu kleiden und auch sich
reinlicher zu halten. Er wollte nicht, weil er ehemals war bestohlen worden, und in
besserm Aufzug in Kleidern eben dieses beforgte. Dem sey wie ihm wolle, so ist er in
mehrern Stücken ein wahres Original. Ich brauchte drey ganzer Nachmittage Zeit, in
Anfehung seiner allgemeinen Sprache wenigstens so viel von ihm herauszubringen,
10 als nöthig war um zu sehen, ob etwas davon den Druck verdiene. Es kam auf
mehrere Fragen an, die er nothwendig beantworten mußte, wenn etwas aus der Sache

ⁱLambert 1764-ben megjelent *Neues Organonjâról van szó.* ⁱⁱ10. és 20. közzött

XVII.: Lambert Penzelnek = [76, 71–73.]

werden follte. Darauf hin ließ ich ein Blat circuliren, und fand in einigen Wochen
 hinreichend Subscriptionensgeld, um die Ausgabe feines Prodrumi vornehmen zu
 können^a. Währendem Drucke machte er noch wunderliche Schwierigkeiten, so daß
 15 er bis dreymalen schriftlich um Verzeihung bitten mußte. Ich hatte Mühe zu verhüten,
 daß er nicht etwas von dem, so gedruckt werden follte, zurücke behielt, und konnte
 auf keine Art von ihm erhalten, daß er seine 400 Radices mit abdrucken ließ: und
 zwar nicht seine Zeichen, sondern nur die lateinischen Namen seiner Grundbegriffe.
 An seinem Aufzuge und Betragen, so wie an der Frage, ob er der wahre *Kalmar* sey,
 20 hielte ich mich nicht auf, sondern blos daran, ob an seiner *allgemeinen Sprache* etwas
 wesentliches sey, wenn es auch gleich nicht alles feyn follte. Uebrigens antwortete er
 auf alle Fragen, ohne viel Besinnens, zuweilen Vierteltstunden lang, und zwar immer
 nicht weiter als er antworten wollte. Ich sahe daraus daß er seine Sache gut im Kopfe
 hatte. Indessen brachte man zuweilen auch kein Wort von ihm heraus. Des Morgens
 25 geht es besser als des Abends, wo ich zuweilen merken konnte, daß er getrunken
 hatte, auch ihn etwann mußte heißen fortgehen und des Morgens wieder kommen.
 Im Reden sucht er ziemlich die Affecten zu erregen, wobey ich ihm sagte, daß er
 damit bey mir nichts ausrichte, weil ich mich schlechthin an die Sache selbst halte.
 Endlich war er mit allem zufrieden, wollte nach Holland reifen, und von da
 30 wieder nach Sachsen zurücke kehren. Die Ungarischen protestantischen Geistlichen,
 weil sie in einer ziemlichen Unterdrückung und Nachbarschaft der Türken leben,
 sind schon längst gewöhnt, zu ihren Reisen die Viatica von andern protestantischen
 Kirchen zu begehren. Auf diesen Fuß thut es Hr. *Kalmar* vermuthlich auch. Indessen
 bin ich Ihnen für die Nachricht von denselben sehr ver[?]den und verbleibe etc.
 35 P. S. Hr. *Kalmar* reifet größtentheils um Subscribenten zu seinem größern Werke
 von der allgemeinen Sprache zu suchen, wozu er die Unkosten, wenn alle Character
 sollen gegossen, und das Werk latein und französisch publicirt werden soll, auf eine
 Summe von 20000 Thaler ansetzt. Ich begnüge mich, wenn es Zeit feyn wird, auf
 ein Exemplar zu unterschreiben.

XVIII.

Kalmár György Veszprém Vármegyében született, Tapolczafőn, nemes rendű atyá-
 tól. Iskolájit a' Debreczeni Reform. Collégiumban végzette, 's Superintendens Szi-
 lágyi Sámuellel még Togátus korában teve egygy útat Bécsbe. A' komor ifju szótalan

^a Der Titel dieses durch Lamberts vorfchub herausgekommenen *Prodrumi* ist eigentlich dieser: Prae-
 cepta Grammaticae atque specimina Linguae philosophicae five universalis ad omne vitae genus
 accommodatae. Auct. *Georg. Kalmar* &c. Berol. 1772. 4. vorher aber hatte *Kalmar* schon ein
 Programm diese Sache betreffend drucken lassen, welches vermuthlich die Schrift ist die der Herr
 Abbé Baftiani *Essai d'une langue générale* nennet. Siehe oben S. 159.ⁱ

ⁱA kiadó jegyzete

XVIII.: Kazinczy Kalmárról = [57, 82–82b]

ült a' nem komor Szuperintendens mellett, 's így ez leve annak mulattatója. Elmondá
5 előtte Horátzius és Klopstock után fordított Ódáját, görög szchemájú magyar fordí-
tásában, 's Kalmár csudálkozva látá nyelvünk' alkalmas voltát a' görög és Római
lyra' követésére, 's 1761.ⁱ elkezdé írni hexameterait, mellyeket 1770. Prodromus
idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-Avarici cím alatt Pozsonyban kieresztett. Ó
lévén a' legelső Magyar, ki legnagyobb számban jelent-meg illy rendű versekkel,
10 Verselésünk' hősei között mindég ragyogni fog, noha ötöt Ráday és Szilágyi 's Sze-
pesi Kánonok Molnár János megelőzték, Birsí pedig 1764. 's Rájnis, Kalmárnak
próbáját nem ismerve, csaknem egy időben, követték, érdemben véghetetlen tá-
volyra magok után hagyták. A' külföldre, mintegy harmincz esztendő korában
méne-ki, 's Angliát 1749. látta-meg, 's ángoly nyelven adta-ki Londonban 1751.
15 egy Értekezését két zsidó szó (Elohim és Berith) felől, 's 1766. Amsterdamban
egy más munkáját zsidó nyelven, 'mint 1767. Hálában egy harmadikat, görögön.
Az illyet tudó ember tudós embernek tartatott a' múlt időkben. Később Berlinben
(1772.) adá-ki Praecepta Grammatica, atque specimina linguae Philosophicae, sive
universalis, ad omne vitae genus adcomodatae. Rómában mulatván, 1774. Gram-
maticai Institutiójit ismét kiadta, 's képe két rézmetszésben jelent-meg, az egyik
20 ezen Felülírással: GEORGIO KALMÁR NOBILI HUNGARO DE TAPOLCZAFŐ
EO QVOD LINGVAM SYMBOLICO-CHARACTERISTICO-PHILOSOPHICAM
VNIVERSALEM PRIMUS INVENERIT EANDEMQVE SOLVS PERFECERIT
AMICI ROMANI H.C.D.D.D. MDCCLXXIV. – Az itt közlött Levél tudatja velünk,
25 ekkor hol járt, hol lakott, és a' sovány tudományok fejét mint zavarták-meg.

A' különös ember felől némelly Olvasónak kedves lesz még többet is hallani.
Félre tesszük tehát az átallást, 's elmondjuk szabadon, a' mit felőle tudunk. – 1782.ⁱⁱ
Septemberben egy barátommal Budán a' Királyi Udvar körül sétálván, meglátánk
egy riasztó alakú 's öltözetű embert, ki az akkor ott letett Bibliothecából jöve-ki, 's
30 minden tízedik lépése után meg-megállott, kivona zsebéből egy nyomtatott ívet, 's
azt gondosan tekingette. Kabátja violaszín selyem vala, hihető egy Amicus Roma-
nus ajándéka, vagy zsipvásáron megvett maradék; magyar szabású kék nadrága hét
márjasos posztóból, csizmája málybőr, mint a' falusi Bíróké, 's parókáján, melly a'
fülei körül nem ére koponyájához, egy szörnyű háromszegű szőr kalap. Barátom
35 nékibátorodék megtudakozni a' garbonczás Deák formájú idegent, ki legyen ő; 's

ⁱA papír a kötésnél levágva, ezért az évszámból valójában csak ennyi olvasható: 176, de ez Kalmár művének ismeretében – amelyre Kazinczy is hivatkozik – kiegészíthető. ⁱⁱ1781?

XVIII/4 ült] ült <a' szekeren> **XVIII/5** Horátzius] Horátzius<ból> **XVIII/5–6** magyar fordításában] 1: magyar versekben **XVIII/7** 's 1761. elkezdé] 's +1761+ elkezdé **XVIII/8** Pozsonyban kieresztett] 1: Pozsonyban ada-ki **XVIII/9** ki] <a'>ki **XVIII/9** jelent-meg] 1: próbálá azt **XVIII/10** között mindég] között <ő> mindég **XVIII/10–11** Szilágyi 's Szepesi Kánonok] Szilágyi <időben megelőzték, 's Birsí és Rájnis is, megelőzték> 's Szepesi Kánonok **XVIII/11–12** Kalmárnak ... követték,] 1: csaknem egy időben, <?> Kalmárnak próbáját nem ismerve, követték, **XVIII/21** ezen Felülírással:] ezen <Kí> Felülírással: **XVIII/26** hallani.] 1: tudni. **XVIII/29** ott letett Bibliothecából jöve-ki,] 1: ott leszállított Nagy Szombati Könyvnyomtatóból jöve-ki, **XVIII/34** háromszegű szőr kalap.] háromszegű +szőr+ kalap.

ez magát Kalmár Györgynek nevezé. Húsatlan orczájiról pattogzott a' var, 's színe szederjes volt. Uram, mondá neki az egyyikünk, én utolsó postával vettem levelet egy Helvetziában múlató barátomtól; tudod e, hogy valamely Tudós Újságban nagy tisztelettel van szó Grammaticai Munkád felől? Nyugtalanúl óhajtá látni a'
40 levelet, 's kivevénk azt zsebünkéből, 's kértük, Levelezőnk' csípős ítéletét felejténé. Felejtette ezt a' hízelkedő nyomtatott ítélet miatt. Gondatlanok valánk, szállásáig nem kísérni. – Hol, és mikor hala-meg, nem tudjuk, 's kérjük itt a'kik ezt tudhatják, 's utolsó napjai felől a' Literatúra' barátjaival valamit tudathatnak, szóllaljanak-meg.

Vivit siliquis, et pane secundo, ezt mondja az illyekről Horátz. Az öreg Landerer
45 szereté beszélni, hogy Pozsonyban egyy kerti múlató-házban tölte egyy kemény telet, 's szalma közzé búva írogatta munkáját. Keleti útazásai alatt olajjal 's eczettel megöntött mezei fű volt eledele; melly talán nem rosszabb ízű a' sáskánál.

5.4. recenziók Kalmár műveiről

XIX.

Presburg.ⁱ

Landerer verlegt: *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno- (feu Hunno-) Avarici*, siue Apparatus criticus ad linguam Hungaricam — auctore *Georgio Kalmár* Philologo, e Comit. Vefzpr. 1770 8v., pagg. 432. Die Größere Hälfte des Buchs, nämlich Sect. XII., *Lex poëtica de verfa et ligata oratione Hungarica* S. 183-203, und alles folgende, welches laut der Anzeige auf dem Titelblatte Poëma Hungaricum de ftatu hominis integro et corrupto caet., tum de excellentia linguae Hungaricae, atque utili liberorum educatione et aliis, versibus 4634 iisque heroicis S. 204-386, und Mantiffae loco ex Itinerario XX. annorum argumenta quaedam versibus 990
5 itidem heroicis (der letzte Vers ist zugleich ein Eteoftichonⁱⁱ) S. 386-426, enthält, übergehen wir. Der Herr Verf. hat sich auf seinen langen Reifen eine Kenntniß von vielen Europäifchen und Afiatifchen Sprachen erworben, und hat zu Oxford 1750 eine Differt. Critico-Philologico-Theologicam, zu Genf 1760. veterem sine Maforetharum punctis hebraifandi viam, und zu Halle 1768 letzteres Buch in einer griechifchen Ueberftzung, drucken lassen. Jetzo bietet er seinen Landsleuten, falls sie
15

ⁱA hallei Bibliothek der Franckeschen Stiftungen példányában a margón szerzői utalás: *Schlözer*.
ⁱⁱ?

XIX.: A Göttingische Anzeigen a *Prodromusról* = Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen unter der Aufsicht der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften, 135. Stück. Den 11. November 1771, 1154–1158.

XVIII/40 Levelezőnk'] <hogy> Levelezőnk' **XVIII/42** itt a'kik] itt <azokat,> a'kik **XVIII/43** szóllaljanak-meg.] <hogy> szóllaljanak-meg. **XVIII/44–45** Landerer szereté beszélni,] 1: Landerertől tudjuk, **XVIII/45–46** egyy kemény telet,] egyy +kemény+ telet,

60 לֶז ad, und dem Ungr. *těz* decem, feyn etc. Aber folche Vergleichen, wo man
 ohne alle Grundfätze nur ähnliche Schälle hafcht, lieffen ſich eben ſo gut zwifchen
 dem Ungrifchen, Congoifchen, und Mexicanifchen anſtellen. Doch dieſe Verirrungen
 müſſen niemand veranlaſſen, das obbemerkte wirklich richtige und brauchbare in
 unferm Verf. zu verkennen. — Um alle Töne, die eine Ungrifche Kehle herausſtößt,
 genau auszudrücken, hat er durch Punctiren und Zufammenſetzen 90 verſchiedene
 65 Buchſtaben erfunden, aus denen er das Ungrifche Alphabet beſtehen läßt. Von jedem
 Buchſtaben handelt er beſonders und ſehr ſubtil, wobey er eine Menge angenehmer
 Beobachtungen über die Veränderungen der Töne, die ſie bey ihren Wanderungen
 durch verſchiedene Nationen, Zeitalter, und Climate erleiden, erſtreuet. Z. Ex. der
 Neugriechen ſpricht heut zu Tag ſein χ mit einem Ziſchen aus S. 15 (wie der Schwede
 in *köpa*, *kyrka*; hieraus iſt die falſche Ausſprache Zizero für Kikero begreiflich). Der
 70 Walache ziſcht da *t* auch vor dem *e* S. 37, als *üntzeleg* von intelligo, (der Deutſche
 und andre Europäer thun es nur vor dem *i*, auf welches ein Vocal folgt, *gratia*,
grazia). Das griechiſche γ lautet bey dem jetzigen Frauenzimmer in Athen etwas
 Italieniſch wie *dz*, in Conſtantinopel aber Oberflächliſch wie *j*, S. 18, 20, u. ſ. w. Durch
 folche Anmerkungen erklärt er oft glücklich die Ausſprache von Wörtern in ſolchen
 75 Sprachen, wo anders geſchrieben als geſeſen wird, wie S. 28 das Engliſche *walk*,
calm etc. Aber ſein Canon S. 36, daß gewiſſe Tehler der Ausſprache bey einzelnen
 Menſchen und ganzen Nationen ſichere Anzeigen moralifcher Fehler feyen, leidet
 groſſe Ausnahmen. Der Ungrifchen Sprache giebt er nur vier Caſus S. 52, weil er
 nämlich Caſus und ſuffigirte Präpoſitionen unterſcheidet: der Ungrifche Genitiv und
 80 Dativ iſt Türkifch, der Accuſativ Armeniſch. Aber die Anzahl der Conjugationen ſetzt
 er auf 104 (auch von der Balkiſchen Sprache giebt Larramendi eine ſo fürchterliche
 Menge an: aber ſollte eine feine Abſtraction ſie nicht auf weit weniger herunter
 ſetzenⁱ können?). Aus S. 34 ſehen wir, daß Conſtantinopel noch heut zu Tag bey
 den Wallachen und Bulgaren *Czáregrád*, wie in den Rußiſchen Annalen *Tzargrad*,
 85 heiſſe. *Bécs*, der Ungrifche, Türkifche, und Wallachiſche Nahme von Wien, iſt aus
Bín-fehri. Vindoniana ciuitas, zuſammenggezogen S. 40. Die Endigung *fi* iſt eben das,
 was im Ruß. *wicz*: *Pálfi* Paulſon, *Iſtvánfi* Stephanſon, S. 76. Worzu S. 14. die gelehrte
 Ableitung des Wortes *Papa*? Jedes Ungrifche, vielleicht jedes Menſchenkind erfindet
 es aus ſich ſelbſt, und borgt es weder von Hebräern noch Türken. Türk. *cſoha* pannus
 90 S. 25 iſt das Rußiſche *fukon*: und Syr. ܢܘܕܢ calix, Ungr. *cſéſze*, iſt auch das Ruß.
czafza, S. 26. *Iſten* Ungr. Gott, iſt mit dem Altperſiſchen *Jizdaen* ſichtbar eins;
 aber ſchwerlich hat die ägyptiſche Iſis einen Theil daran, S. 42. Der ältere Name
 Gottes *Tangri*, der ſich noch auf alten Ungrifchen Inſchriften finden ſoll, iſt auch
 aus Afien: Kalmuckiſch bedeutet dieſes Wort *Himmel* und Gott, und die Tobolker
 95 Tataren nennen noch itzo ſo das höchſte Weſen. — Uebrigens reformirt der Herr Verf.
 nicht nur ſeine Ungrifche, ſondern auch die Lateiniſche Orthographie, und ſchreibt
magsime, *obcupai*, *comloquentes*, *eferunt*, *quui*, *necligentes* caet.

ⁱsic

XX.

Berlin.ⁱ

Auf Kosten daſiger Freunde ſind gedruckt, und daſelbſt, auch in Leipzig bey Jacobäer zu haben: Praecepta Grammatica, atque ſpecimina linguae philoſophicae five univerſalis . . . auct. Georgio Kalmár V. D. M. Nobile Hungro de Tapoltzafo. 58 Quartf. 2 Kupfert. Mit ohngefähr 400 urſprünglichen Schriftzügen getrauer ſich Hr. K. ſo viel tauſende von Begriffen auszudrücken, als die Wörter der meiſten Sprachen angeben, ſelbſt mit den tropiſchen Bedeutungen, Nebenbegriffen u. ſ. w. Jene urſprüngliche Schriftzüge nimmt er theils aus den Buchſtaben unterſchiedener Nationen, theils aus den chímifchen, mathematiſchen u. a. Zeichen. Dieſe urſprünglichen Züge ſtzt er ſo zuſammen, daß dadurch die Zuſammenſetzung der ihnen zugehörigen Begriffe ausgedruckt wird, verändert ſie, wie die Veränderung der Begriffe erfordert. Dieſe Veränderungen beſtehen oft in den kleinſten Strichen bey einem Buchſtaben; So bedeutet ihm v das Leben (der Anfangsbuchſtabe des lateiniſches Worts), wenn eben dieſem Zeichen der obere Querſtrich linker Hand fehlt, heiß es Tod. (Sollte Leben und Tod nicht mehr unterſchieden ſeyn? In der That wäre dieſer geringe Unterſchied ihrer Zeichen recht gut zur erbaulichen Erinnerung der Sterblichkeit. Aber Miſdeutungen ſcheint Hr. K. Schrift ſehr ausgeſetzt, zumahl wenn ſie unter die Hände der Gelehrten kommen ſollte, unter denen ſchon die gewöhnliche Schrift unleſerlich wird. Etwas hängt freylich leichte Bezeichnung der Begriffe mit der Gefahr Miſverſtand zu veranlaſſen allemahl zuſammen; ſo bezeichnet man die Zahlen ſicherer mit Worten als Zifern, aber auch viel weitläuftiger; nur möchte wohl Hr. K. bey ſeinen Zeichen gar zu ſeine Unterſchiede annehmen, von jedem Leſer geometriſche Augen fodernⁱⁱ, um Leben und Tod zu unterſcheiden). Ein gewiß Zeichen bedeutet Zenith, oder auch den höchſten Gipfel der Glückſeligkeit, eben das, umgekehrt, Nadir, das tieffte Elend; Zenith mit —, heißt: entfernt wie Z. v. N. u. ſ. w. Sehr kurz werden hiedurch die Ausdrückungen. Eine Kupfertafel in Quart enthält Proben, die drey Quartſeiten mit kleinem Drucke einnehmen. Kenntniß vieler Sprachen und Wiſſenſchaften, groſſ Scharffinnigkeit und philoſophiſcher Witz zeigen ſich allerdings in dieſem Entwurfe. Sollte Hr. K. auch nicht die Ehre erhalten, daß die Gelehrten aller Nationen ſeine Schriftzüge annähmen, ſo verdient doch ſeine Bemühung Aufmerkſamkeit und achtung jedes, dem die Bezeichnung unſerer Begriffe ein wichtiger und philoſophiſcher Unterſuchungen wördiger Gegenſtand iſt. Hr. K. wird mit dem Ende dieſes Jahres nach Ungarn zuöckkehren und von daraus einen Entwurf zu einer Subscription auf ſein groſſes Werk hievon bekannt machen. Daß übrigenſ dieſe Schrift mit Leibnizens Gedanken von einer philoſophenⁱⁱⁱ Sprache

ⁱA hallei Bibliothek der Franckeschen Stiftungen példányában a margón szerzői utalás: *Käftner*.
ⁱⁱsic ⁱⁱⁱsic

XX.: A Göttingiſche Anzeigen a világnyelv-tervezetről = Göttingiſche Anzeigen von gelehrten Sachen unter der Aufſicht der Königl. Geſellſchaft der Wiſſenſchaften, 139. Stück. Den 19. November 1772, 1180–1182.

viel Aehnliches hat, ist schon aus dieser kurzen Nachricht zu sehen. In Hommels Begebenheiten und Einfällen enthält N. 6. litterarische Nachrichten von dergleichen allgemeinen Schriften und N. 7. selbst einen solchen Vorschlag, in dem vieles eben so wie in Hr. K. seinem beschaffen ist. Denn wer etwas von chymischen und mathematischen Zeichen weiß, kan gar leicht auf den Einfall gerathen, dergleichen Art zu bezeichnen allgemeiner zu machen. Die Schwürigkeit ist hauptsächlich, daß die Begriffe in den gemeinen Sprachen nicht so ordentlich zusammen gesetzt sind, als in der Mathematik.

XXI.

Von deutschen Alphabeten, und einer allgemeinen Sprache.

[. . .]

Ich nehme hier die Gelegenheit, die hiesigen Gegenden auf die Erfcheinung einer allgemeinen oder philosophischen Sprache aufmerksam zu machen, welche neue Erfindung in Berlin und an andern Orten von vielen Gelehrten nach ihren verschiedenen Kräften befördert wird. Nachdem von so vielen scharffinnigen Köpfen eine solche allgemeine Sprache in ihrer Vollkommenheit hervorzubringen vergebens getrachtet worden, so hat herr *Georg Kalmar* nunmehr seine Bemühungen bekannt gemacht, worin er sich als einen solchen zeigt, der seine Lebenszeit bisher mit diesem Werke zugebracht hat, der aus die Ursache viele Reifen gethan, und der übrigens die Welt nicht mit einem eiteln Projecte aufhält, sondern ihr die Probe seiner Erfindung vorlegt. Es ist von seinem größern Werke die Ankündigung unter dem *Titel* Praecepta grammatica atque Specimina linguae philosophicae seu universalis, ad omne vitae genus adcommodatae auctore Georgio Kalmar, V. D. M. nobile Hungaro. Berolini 1772, sumtibus fautorum Berolini degentium, in den Buchläden zu haben. Von einer allgemeinen Sprache hat man bisher verlangt, daß sie leicht zu lernen, in jede Sprache leicht zu übersetzen, nach philosophischen Regeln durchaus eingerichtet, von Ausnahmen frey, alles auszudrücken hinreichend, und dabey dennoch ganz einfach und leicht seyn solle. So wenig nun die bisherigen Verfuche ein Genüge geleistet haben, so hat auch die ganze Methode, womit Herr *Kalmar* das Werk angegriffen hat, vor jener Sprache einen großen Vorzug. Des Herrn *Kalmar* Sprache wird bloß geschrieben, und jeder liest sie mit Hülfe des Schlüssels in seiner eigenen Sprache. Er behauptet, daß ein Ungar zu einer solchen Unternehmung am geschicktesten sey, und dieses wegen der ungarischen Sprache, welche sehr hieroglyphisch und bilderreich wäre. Sie würde also dieses mit den orientalischen Sprachen gemein haben, und da sie, wie Herr *Kalmar* sagt, auch einen großen Reichthum an Worten und ihren Verbindungen hat, so würde sie allerdings dazu geschickt seyn, daß ihre Regeln auf

XXI.: A Hannoversches Magazin a világnyelv-tervezetről = Hannoversches Magazin. 15tes Stück. Freytag, den 19ten Februar 1773, 233–240 (a világnyelv-tervezetről: 236–240).

eine allgemeine Sprache angewandt werden könnten. Es ist wahr, die Bemühungen des *Dahlgarm*, *Wilkins*, *Kircher*, *Bekker*, *Solbring*ⁱ und anderer sind fruchtlos gewesen. *Descartes*, nachdem er eine allgemeine Sprache gewünscht hatte, sagte zum *Merfennes*, daß er diese Entdeckung aufgab. *Leibnitz* setzte alles in Bewegung, um seine Freunde zu dieser Arbeit aufzumuntern. *Solbring* hat zwölftausend und mehr Ziffern angegeben. Die meisten Sprachen haben dreitausend bis viertausend Wörter. Allein die Sprache des Herrn *Kalmar* besteht nur aus vierhundert Grundcharakteren, welche insgefammt wohl gewählt sind, zum Theil die Sache selbst ausdrücken, und also der Einbildungskraft und dem Gedächtnisse zu Hülfe kommen. Diese vierhundert Grundcharaktere sind die Nomina substantiva und adjectiva, und durch verschiedene Veränderungen, die alle nach genauen Regeln vorgenommen werden, bekommen sie verschiedene Bedeutungen. Ein kleiner Strich, den man hinzuthut, verändert alle diese Nomina in Verba. Einige geringe Züge geben jedem Verbo mehr Veränderungen zu allen Theilen der Rede, als keine Conjugation irgend einer Sprache vermag. Eine einzige Declination, und in dieser nur zween Casus, macht das Decliniren sehr kurz. Die Syntaxis dieser Sprache ist sehr einfach, und ihre Regeln sind allgemein. Ueberhaupt sind hier keine Ausnahmen von Regeln, keine Verba anomala oder irregularia, und die Conjugation ist gleichfalls nur die einzige. Herr *Kalmar* sagt, er habe seine ganze Grammatik auf zwei Seiten bringen können, wenn er sie nicht durch viele Exempel hätte erläutern, und die Ursachen seiner vorgeschriebenen Regeln angeben wollen. Die Sprache dieser Charaktere ist über sechsmal kürzer als die lateinische, die wegen der wegbleibenden Artikel, Personen und Hülfsörter an sich schon kurz genug ist. Man sieht am Ende der Schrift, wie Herr *Kalmar* drei mit kleiner Schrift gedruckte Seiten, in seiner Sprache übersetzt, auf weniger als eine halbe Seite bringt. Er wird in seinem größern Werke den Schlüssel zu diesen Uebersetzungen geben, bis dahin können sie denjenigen Zeitvertreib geben, welche Luft haben, sie zu entfernen. In eben diesem größern Werke wird Herr *Kalmar* alle seine Grundcharaktere angeben, und jeden in Absicht auf seine Bedeutungen, Ableitungen etc. analysiren.

Dieses ist ein Phänomenon, welches allerdings bey allen denjenigen Aufmerksamkeit verdient, denen die Ausbreitung der Wissenschaften und ihrer Hülfsmittel nicht gleichgültig ist. Wie sehr würde das Studiren erleichtert werden, wenn eine solche allgemeine Sprache in den Schulen allgemein gemacht würde! Wie viele kostbare Zeit, die man mit Sprachkenntnissen, die doch für sich selbst so vielen unütz sind, zubringen muß, würde alsdann zu Realkenntnissen angewandt werden können!

K.

XXII.

[Kalmár latin nyelvű világnyelv-tervezetéről]

ⁱsic

XXII.: J. S. Vater a világnyelv-tervezetről = [136]. Az idézetek sorrendjében: 250–251; 264–266.

Der Verfasser nennt diese Sprache eine allgemeine Sprache, weil er dabei Charaktere von fast allen Nationen, und zwar die leichteren von allen, besonders aber auch Malabarische Züge gebraucht, welche sich durch seine Beugung und Schlingung angeblich am meisten zum Ausdruck gehäuster und bedeutungsvoller Vorstellungen geschickt machen; ferner weil ihr Stil den meisten Sprachen gemein seyn, und von den Besonderheiten einzelner Sprachen nur das Vorzüglichste dazu aufgenommen werden soll.

Diese Bezeichnungsart sei ontologisch und so beschaffen, daß jeder aufmerksame Beobachter leicht hoffen könne, daß sie das Mittheilungsmittel aller Nationen werden werde; da sie ja Sprache für alle Gegenstände der Künste und Wissenschaften und des gemeinen Lebens sei, und bloß in Absicht auf das Verbum Feinheiten aufstelle, die für den philosophischen Gelehrten allein Anwendung haben.

Sie gewähren den Vortheil, daß ein solches allgemeines Zeichen eines Begriffes nicht, wie das Wort einer einzelnen Sprache, durch den Sprachgebrauch auf gewisse Bedeutungen eingeschränkt, die andern ausschließe; sondern eine große Menge von Modifikationen des Begriffs zu bezeichnen fähig sei.

Die einzelnen Charaktere sollen gewisse metaphysische Begriffe, einen oder mehrere, auf irgend eine Art verbunden, einschließen.

[. . .]

Von der Anordnung, in welcher Kalmár die ganze Summe der Begriffe in einem größeren Werke aufgestellt und bezeichnet haben würde, können wir nicht urtheilen, da dieses größere Werk zum Glück nicht erschienen ist.

Aber der Mechanismus, dessen er sich bei der Bezeichnung bedient, ist schwer und unvollkommen; und die Feinheiten, welche in der Lehre vom Verbum, als tiefe Philosophie und Zierde des Werks angebracht sind, dürfen für nichts Anderes, als für Spitzfindigkeiten, gehalten werden.

Ja es zeigt sich nirgends ein Plan zu einer Anordnung, wodurch die Zeichen der einzelnen Arten von Bestimmungen und Umwandlungen der Begriffe in ein natürliches, und dem Gedächtniß leicht faßliches Verhältniß gebracht würden.

Die Verbindung einer außerordentlich großen Menge kleiner Zeichen konnte bloß den Beifall ihres Erfinders erhalten, jeder Andere muß ihre Unbequemlichkeit und Ungeschicktheit und die Ueberladung einsehen.

Kalmár verwendete die Kenntniß von einer großen Menge von Sprachen für seine Erfindung; ein Chaos von Brocken dieser Sprachen sind nicht bloß die Zeichen, deren er sich bedient, sondern auch oft die Einrichtungen, welche er aus denselben in seine angeblich allgemeine Sprache überträgt.

Er hat gewisse allgemeine Begriffe von dem aufgefaßt, was, der gemeinschaftliche Inhalt aller Sprachen, sie alle begründet; aber diese Vorstellungen waren weder deutlich genug, noch frei von der Rücksicht auf einzelne Sprachen.

Erhoben zu einem wahrhaft philosophischen Gesichtspunkte der Betrachtung aller Sprachen, würde er die Einrichtungen der einzelnen bloß als solche gewürdigt,

45 und bei ihrer Anwendung verschmolzen; nicht ein Gemisch von allerlei Zeichen für eine allgemeine Sprache, ein aus hundert Lappen zusammengesticktes Kleid für eine Vereinigung aller Kleidungsarten gehalten haben.

Felhasznált irodalom

- [1] APÁCZAI CSERE János, *A bölcsesség tanulásáról (1653)*, ford. OROSZ Lajos = *Magyar gondolkodók. 17. század*, vál., sz. gond. és jegyz. TARNÓC Márton, Szépirodalmi, Budapest, 1979, 608–655.
- [2] ARISZTOTELÉSZ, *Hermeneutika*, Kossuth Könyvkiadó, hn., 1994.
- [3] BACON, Francis, *Novum Organum, I. Aforizmák a természet magyarázatáról és az ember uralmáról* = Uő., *Novum Organum. Új Atlantisz*, Nippon Kiadó, Budapest, 1995.
- [4] BALÁZS János, *Hermész nyomában. A magyar nyelvbölcselet alapkérdései*, Magvető, Budapest, 1987.
- [5] BARÓTHI SZABÓ Dávid, *Ki nyertes az hang-mérséklésben...*, Kassa, 1787.
- [6] BARTHES, Roland, *A szerző halála* = Uő., *A szöveg öröme*, Osiris, Budapest, 1996, 50–55.
- [7] BATSÁNYI János *Összes művei. III. Prózai művek. Második kötet*, s.a.r. KERESZTURY Dezső–TARNAI Andor, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.
- [8] BELTZ, Walter, *Stephan Schultz, der 2. Direktor des Institutum Judaicum und seine Reisebericht "Der Leitung des Höchsten nach seinem Rath auf den Reisen durch Europa, Asien und Africa", 1.–5. Teil, Halle 1771–1775 = Von Halle nach Jerusalem*, hrsg. v. Eveline GOODMAN-THAU–Walter BELTZ, Halle/Saale, 1994 (Hallesche Beiträge zur Orientwissenschaft, 16), 78–92.
- [9] BENKŐ Loránd, *A magyar írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- [10] VAN DEN BERG, Johannes, *Die Frömmigkeitsbewegungen in den Niederlanden = Geschichte des Pietismus. Band 2: Der Pietismus im 18. Jahrhundert*, hrsg. v. Martin BRECHT–Klaus DEPPERMAN, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995, 542–587.
- [11] *Beschreibung der hallischen Waisenhauses und der übrigen damit verbundenen Frankischen Stiftungen nebst der Geschichte ihres ersten Jahrhunderts. Zum Besten der Vaterlosen*, Halle, 1799.
- [12] BEZECZKY Gábor, *Metafora, narráció, szociolingvisztika*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.

- [13] BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi Kiadó, Budapest, 1995².
- [14] BOD Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza. . .*, Bázél, 1777².
- [15] BODA Miklós, *Kalmár György ismeretlen verse a pécsi Klimó-gyűjteményben = Fülöp Géza emlékkönyv. Művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások*, szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes, ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék, Budapest, 1999, 59–63.
- [16] BOCHINGER, Christoph, *Zur Geschichte des Institutum Judaicum et Muhammedicum (1728–1792) = Von Halle nach Jerusalem*, hrsg. v. Eveline GOODMAN-THAU–Walter BELTZ, Halle/Saale, 1994 (Hallesche Beiträge zur Orientwissenschaft, 16), 45–60.
- [17] BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok. 1785–1848*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- [18] BRECHT, Martin, *Einleitung = Geschichte des Pietismus. Band 1: Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*, hrsg. v. Johannes VAN DER BERG–Martin BRECHT, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993, 1–10.
- [19] BRECHT, Martin, *Der Hallische Pietismus in der Mitte des 18. Jahrhunderts – seine Ausstrahlung und sein Niedergang = Geschichte des Pietismus. Band 2: Der Pietismus im 18. Jahrhundert*, hrsg. v. Martin BRECHT–Klaus DEPPERMAN, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995, 319–357.
- [20] BRETZ, Otto, *Kabbala Baptizata. Die jüdisch-christliche Kabbala von Pforzheim nach Bad Teinach = Beiträge zur Geschichte des württembergischen Pietismus*, hrsg. v. Hermann EHMER–Udo STRÄTTER, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1998 (Pietismus und Neuzeit, 24) 130–159.
- [21] BROOKS, Peter, *A pszichoanalitikus kritika eszméje = Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*, szerk. BÓKAY Antal–ERŐS Ferenc, Filum Kiadó, Budapest, 1998, 42–55.
- [22] *Theoria sacra telluris. D. i. Heiliger Entwurf oder Biblische Betrachtung Des Erdreichs / begreifende / Nebens dem Ursprung / die allgemeine Enderungen / welche unser Erd-Kreiss einseits allschon ausgestanden / und anderseits noch auszustehen hat; Anfangs von Herrn Thomas BURNET in Latein zu Londen heraus gegeben. Anjetzo aber ins Hochteutsche übersetzt / und dem curiosen Leser zu Dienste mit einem doppelten Register / mehrern Figuren und diensamen Anmerckungen erläutert Durch M. Joh. Jacob ZIMMERMANN*, Hamburg, 1698.
- [23] CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus. 1700–1751. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36).

- [24] CSÚRY Bálint, *Adatok Kalmár György életéhez* = Erdélyi Múzeum, 1931, 201–202.
- [25] *The Dictionary of National Biography*, ed. by Leslie STEPHEN and Sidney LEE, London, (founded in 1882).
- [26] [VARGYASI] DÁNIEL István, *Az örök életre vezető egyenes út: Melly áll az egy igaz és örökké-való Istennek meg-esmérésében és keresésében*, h. n., 1767.
- [27] DEÉ NAGY Anikó, *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*, Kriterion Kiadó, Bukarest, 1976.
- [28] DESCARTES, René, *Elmélkedések az első filozófiáról*, Atlantisz Könyvkiadó, hn., 1994.
- [29] EGYED Emese, *A beavatás poémája* = Irodalomismeret, 1995/1–2, 95–100.
- [30] EGYED Emese, *Az utálatos könyv és a fattyú. Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmáról* = Uő., *Kard és penna*, Budapest, 1998, 15–25.
- [31] ENGEL Károly, *Három adalék a román–magyar művelődési kapcsolat múltjából* = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1963, 267–275.
- [32] FABINYI Tibor, *Előkép és beteljesülés. A tipológiai szimbolizmus a hermeneutika történetében = A tipológiai szimbolizmus. Tanulmányok*, szerk. Uő., JATEPress, Szeged, 1998 (Ikonológia és műértelmezés, 4), 9–20.
- [33] FEKETE Csaba, *Kalmár György és a debreceni kollégium* = Irodalomismeret, 1995/1–2, 123–139.
- [34] FÖLDI János, *A' versírásról*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.
- [35] FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001.
- [36] FOUCAULT, Michel, *Mi a szerző?* = Világosság, 1981. július, Melléklet.
- [37] FREUD, Sigmund, *Rossz közérzet a kultúrában* = Uő., *Esszék*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, 327–405.
- [38] FREUD, Sigmund, *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke* = Uő., *Esszék*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, 253–325.
- [39] FREUD, Sigmund, *A költő és a fantáziaműködés = Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény*, szerk. BÓKAY Antal–ERŐS Ferenc, Filum Kiadó, Budapest, 1998, 59–64.
- [40] G. SZABÓ Botond, *Kalmár György vándorlásai és megtérése. Dokumentumok* = Irodalomismeret, 1995, 1/2, 108–122.
- [41] GÁLOS Rezső, *A XVIII. század első magyar leoninusai*, MNy, 1932, 111–112.
- [42] GÁTI István, *Steganographia vagy Őszve Vont Irás. . . 1820*, OSzK Kt. Oct. Hung. 4.

- [43] GRAY, T., Richard, *Aufklärung und Anti-Aufklärung: Wissenschaftlichkeit und Zeichenbegriff in Lavaters „Physiognomik“ = Das Antlitz Gottes im Antlitz des Menschen. Zugänge zu Johann Kaspar Lavater*, hrsg. Karl PESTALOZZI – Horst WEIGELT, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1994 (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus, 31), 166–178.
- [44] GYARMATHI Sámuel, *Okoskodva tanito magyar nyelvmester. Első darab*, Kolozsvár, 1794.
- [45] GYURIS György, *Dugonics könyvtára. Katalógus*, Szeged, 1972 (A Somogyi-könyvtár kiadványai, 14).
- [46] HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, s.a.r. S. SÁRDI Margit, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9).
- [47] HOBBS, Thomas, *Logika, rétorika, szofisztika*, Kossuth Kiadó, hn., 1998, 7–29.
- [48] HORÁNYI, Alexius, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, II, Wien, 1776.
- [49] KÁLMÁN C. György, *A beszédaktus-elmélet és az irodalomelmélet = A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*, szerk. SZILY József, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992, 199–238.
- [50] KALMÁR György, [*Sprüche Salomonis XXIV: 21. יהוה בני ומלך: Mein Kind, fürchte den HERRN und den König*], [Amszterdam, 1766].
- [51] KALMÁR György, *Prodromus idiomaticae scythico-mogorico-chuno-(seu, hunno)-avarici. Apparatus criticus ad linguam hungaricam. Adcedit lex poetica de versa et ligata oratione hungarica item poema hungaricum. . .*, Pozsony, 1770.
- [52] KALMÁR György, *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis ad omne vitae genus accommodatae*, Berolini et Lipsiae, 1772.
- [53] KALMÁR György, *Precetti di grammatica per la lingua philosophica, o sia universale*, Roma, 1773.
- [54] KALMÁR György, *Grammaticalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache, das ist, der Sprache aller Voelker, Zeiten und Lebensarten*, Wien, 1774.
- [55] KALMÁR György, *Summa*, Pátria Könyvek, h. n., 1993.
- [56] Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”, s.a.r. és bev. SZELESTEI N. László, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely. Források, 2).
- [57] *Kazinczy Ferenc kisebb dolgozatai*, OSzK Kt. Quart. Hung. 1238, 1825.
- [58] *Kazinczy Ferenc levelezése*, kiad. VÁCZY János, Budapest, 1890–1911.

- [59] KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, kiad. ABAFI Lajos, Budapest, 1879.
- [60] *Kazinczy Ferenc Tübingiai pályaműve a magyar nyelvről. 1808*, kiad. HEINRICH Gusztáv, MTA, Budapest, 1916 (RMK, 37).
- [61] KAZINCZY Ferenc, *A magyar verselésnek négy nemeiről = Erdélyi Muzéum. 1814-1818*, szerk., vál., jegyz. BENKŐ Samu, Kriterion, Bukarest, 1979, 99–104.
- [62] KAZINCZY Ferenc, *Szabad-e elízióval élni a magyar verselésben? = Erdélyi Muzéum. 1814-1818*, szerk., vál., jegyz. BENKŐ Samu, Bukarest, Kriterion, 1979, 236–239.
- [63] KAZINCZY Ferenc, *Összes költeményei*, kiad. GERGYE László, Balassi Kiadó, Budapest, 1998 (RMKT XVIII/2).
- [64] KAZINCZY Ferenc, *Magyar Pantheon. Életrajzok és életrajzi jegyzetek*, kiad. ABAFI Lajos, Budapest, é. n.
- [65] KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Universitas, Budapest, 1998 (Historia litteraria, 5).
- [66] KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben = ItK*, 2001/3–4, 255–284.
- [67] KELEMEN József, *Kalmár György szótártervének és szótártöredékének nyomairól = Nyelvtudományi Közlemények*, 1958, 439–446.
- [68] KEMPELEN Farkas, *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépének leírása*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- [69] KERTSCHER, Hans-Joachim, *Der Verleger Johann Justinus Gebauer. . .*, Halle/Saale, 1998 (Hallesche Verlagsanstalten der Aufklärungsepoche. Schriftenreihe zur Geistes- und Kulturgeschichte).
- [70] *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei, . . . közre botsátotta RÉVAI Miklós*, Pozsony, 1789.
- [71] KIS János *superintendens emlékezései életéből. I–II.*, Sopron, 1845–1846.
- [72] *Druckerschwärze und Goldtinktur. Zum 300jährigen Jubiläum der Apotheke und Buchhandlung des Waisenhauses zu Halle. Heft 2. Die Waisenhaus-Buchhandlung*, bearb. v. Brigitte KLOSTERBERG, Franckesche Stiftungen zu Halle, 1998.
- [73] KÖRMÖCZY László, *A világnyelv kérdése és Kalmár György*, Nagykőrös, 1933.
- [74] KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- [75] KULTSÁR István, *Nyelv-észrevételek (Hasznos Multságok. 1817. 51. sz. 404. o.) = Hazai Tudósítások*, szerk., vál., jegyz. S. VARGA Katalin, Magvető, Budapest, 1985, 154.

- [76] LAMBERT, J. Heinrich, *Briefwechsel*, I, kiad. Johann BERNOULLI, Berlin, 1781–1782.
- [77] LAMBERT, J. Heinrich, *Briefwechsel*, II, kiad. Johann BERNOULLI, Berlin, 1783.
- [78] *Johann Heinrich Lamberts Monatsbuch mit den zugehörigen Kommentaren. . .*, hrsg. v. K. BOPP = *Abhandlungen der Königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-physikalische Klasse*, XVII. Band, 6. Abhandlung, München, 1915, 1–84.
- [79] *J. H. Lamberts und A. G. Kaestners Briefe aus den Gothaer Manuskripten* hrsg. v. K. BOPP, Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig, 1928 (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse. Jahrgang 1928. 18. Abhandlung).
- [80] LAMBERT, Johann Heinrich, *Neues Organon. . .*, Akademie-Verlag, Berlin, 1990.
- [81] LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* = UÖ., *Zwei Aufsätze*, hrsg. v. Uwe PÖRKSEN, komm. v. Uwe PÖRKSEN–Jürgen SCHIEWE, Philipp Reclam jun., Stuttgart, 1995, 5–46.
- [82] LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, *Meditationes de cognitione, veritate, et ideis* = UÖ., *Philosophische Schriften. IV. Band. Teil A*, hrsg. v. d. Leibniz-Forschungsstelle der Universität Münster, Akademie Verlag, o. O., 1999, 585–592.
- [83] LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm, *Nouveaux essais sur L'entendement humain. Neue Abhandlungen über den menschlichen Verstand. I–II.*, hrsg. u. übers. v. Wolf VON ENGELHARDT–Hans Heinz HOLZ, Suhrkamp, Frankfurt/Main, 2000 (G. W. L. Philosophische Schriften. Band 3.1–3.2).
- [84] Leuini LEMNII *Occulta naturae miracula. Wunderbarliche Geheimnisse der Natur in des Menschen leib und Seel / auch in vielen andern natürlichen dingen [. . .] aus dem Latein in die Deutsche sprache gebracht [. . .] Durch Jacobum HORSCHT / der freyen Kunst und Artzney Doctorn*, (Leipzig, 1580).
- [85] de LUCA, Ignaz, *Das gelehrte Oesterreich: Ein Versuch*, Wien, 1777–1778.
- [86] *Magyarische Gedichte*, übers. von. Johann Grafen MAILÁTH, Stuttgart und Tübingen, 1825.
- [87] *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság. Válogatás*, kiad. KÓKAY György, Gondolat, Budapest, 1981.
- [88] *Magyar poéták: kik római mértékre írtak 1540-től 1780-ig*, kiad. VIRÁG Benedek, Pest, 1804.
- [89] de MAN, Paul, *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1999 (deKON-Könyvek, 17).

- [90] de MAN, Paul, *A metafora ismeretelmélete* = Uő., *Eszttikai ideológia*, Janus/Osiris, Budapest, 2000 (Orbis Universitatis, 1), 7–28.
- [91] de MAN, Paul, *Pascal allegóriája a meggyőzésről* = Uő., *Eszttikai ideológia*, Janus/Osiris, Budapest, 2000 (Orbis Universitatis, 1), 29–53.
- [92] MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996 (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium, 8), 251–259.
- [93] MORTON, Thomas, *A Treatise of the Threefold State of Man, or, An Anatomie of the Soul. Wherein is handled, 1. His Created Holinesse in his Innocencie. 2. His Sinfulness since the Fall of Adam. 3. His Renewed holinesse in his Regeneration*, London, 1629.
- [94] *Ketskeméti Helikon. vagy A' Helvetziai Vallástételt követő Ketskeméti Oskola nevezetesebb Történeteinek, az abban forgott Tanítóknak, és a' belőle került, s idővel jelesebb Hazafiakká vált Tanulóknak elő adása [. . .] ki adta NAGY István. . .*, 1822, Kecskeméti Református Egyházközség Könyvtára, K 190/1.
- [95] NÉGYESY László, *A mértékes verselés története. A klasszikai és nyugat-európai versformák irodalmunkban*, Budapest, 1892.
- [96] NÉGYESY László, *Kalmár György = Pallas Nagy Lexikona. X*, Budapest, 1895.
- [97] NÉMEDI Lajos, *Bessenyei elődei és kortársai. Adalék a magyar felvilágosodás történetéhez = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve. III*, Eger, 1957, 87–113.
- [98] OROSZ László, *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980 (Irodalomtörténeti füzetek, 97).
- [99] *Oerter, wohin für die Muhammedaner bücher gesendet worden*, Archiv der Franckeschen Stiftungen, Halle/Saale, K 34.
- [100] PÁPAY Sámuel, *A' magyar literatúra esmérete. 1808 (reprint)*, Eötvös Károly Megyei Könyvtár, Veszprém, én.
- [101] PAPP Ferenc, *Kalmár György oroszországi kapcsolatairól* = *Filológiai Közölny*, 1958, 346–349.
- [102] PAPP Ferenc, *Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok*, MNy, 1980.
- [103] PIKTÉTUS Benedek, *A' keresztyén ethikának summás-veleje. . .*, ford. DANIEL Poliksena, Kolozsvár, 1752.
- [104] PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés*, Budapest, 1931.
- [105] PONGRÁCZ József, *Magyar diákok Angliában*, Pápai Hírlap, 1913, 12. sz.

- [106] RÁJNIS József, *A' magyar Helikonra vezérlő Kalaúz. Az-az a' magyar versszerzésnek példái, és régulái*, Pozsony, 1781.
- [107] RÁJNIS József, *A' magyar Helikonra vezérlő Kalaúzhoz tartozó megszerzés*, Pozsony, 1781.
- [108] RÉVAI Miklós *magyar nyelvi és irodalmi kézikönyve „A' magyar deáki történet”*, kiad. DR. RUBINYI Mózes, MTA, Budapest, 1912 (Régi magyar könyvtár, 29).
- [109] RICOEUR, Paul, *Fenomenológia és hermeneutika: A husserli idealizmus hermeneutikai kritikája*, Kossuth, Budapest, 1997.
- [110] ROTHACKER, Erich, *Das „Buch der Natur”. Materialien und Grundsätzliches zur Metapherngeschichte*, aus dem Nachlaß hrsg., bearb. v. Wilhelm PERPEET, Bonn, Bouvier Verlag–Herbert Grundmann, 1979.
- [111] RYMATZKI, Christoph, *Thesen zur Dissertation: Das Institutum Judaicum Johann Heinrich Callenbergs und dessen Freundeskreis. Gründungs und Anfangsjahre 1728–1736*, Evangelisch-Theologische Fakultät der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, September 2001.
- [112] SÁNDOR István, *Sokféle. Harmadik darab*, Győr, 1795.
- [113] SÁNDOR István, *Sokféle. Tizedik darab*, Bécs, 1808.
- [114] SCHMIDT-BIGGEMANN, Wilhelm, *Theodizee und Tatsachen. Das philosophische Profil der deutschen Aufklärung*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988.
- [115] *Der Leitung des Höchstens nach seinem Rath aus den Reisen durch Europa, Asia und Africa. IV–V. Aus eigener Erfahrung beschrieben; und auf vieles Verlangen dem Druck übergeben von [M.] Stephanus SCHULTZ*, Halle in Magdeburgischen, 1774, 1775.
- [116] *Stephanus Schultz: Aus den Lebenserinnerungen. Leitungen des Höchsten nach seinem Rath auf den Reisen durch Europa, Asia und Africa*, hrsg. v. Editha WOLF-CROME–Herbert REICH, Hamburg-Bergstedt, 1977.
- [117] *Mysterium Magnum, Oder: Grosses Geheimniß, Das ist: Ein sehr herrliches und im heiligen Wort GOTTes wohlgegründetes Bedencken / Uber die Zukunfft des Reichs Christi / Durch die hochgelehrte / in aller Welt beruffene / und von GOTT hocherleuchtete Jungfer / Juffr. Anna Maria VON SCHURMANN*, Duißburg und Franckfurt, 1699.
- [118] SÖHNGEN, Oskar, *Überlegungen zu den theologie- und geistesgeschichtlichen Voraussetzungen des lutherischen Pietismus = Pietismus – Herrnhutertum – Erweckungsbewegung. Festschrift für Erich Beyreuther*, hrsg. v. Deitrich MEYER, Rheinland-Verlag GmbH, Köln, 1982, 3–21.
- [119] STREIFF, *Der Methodismus bis 1784/1791 = Geschichte des Pietismus. Band 2: Der Pietismus im 18. Jahrhundert*, hrsg. v. Martin BRECHT–Klaus DEPERMANN, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1995, 617–665.

- [120] SZELESTEI N. László, *Pietizmus és magyar nyelv a 18. század első felében* = *Protestáns Szemle*, 1994, 207–215.
- [121] SZELESTEI N. László, *Vita a magyar nyelvújításról (1781)* = *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tomus II. Fasciculus I.*, Miskolc, 1995, 101–112.
- [122] SZELESTEI N. László, *Kalmár György és a magyar nyelv (A Magyar Merkúrius kézírata)* = *Magyar Könyvszemle*, 1997, 84–95.
- [123] SZELESTEI N. László, *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”*. Bevezető tanulmány = *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”*, s.a.r. és bev. Uő., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely. Források, 2), 5–32.
- [124] SZEPESI Attila, *Pókdémonok, vízikigyók. Kalmár György megsebzett planétája* = *Kortárs*, 1999/4, 88–90.
- [125] SZIKLAY László, *Pest-Buda szellemi élete a 18-19. század fordulóján*, MTA Irodalomtörténeti Intézete és az Argumentum Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- [126] SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái. V. kötet. Iczés–Kempner*, Budapest, 1897 (Kalmár György: 877–879).
- [127] TAKÁTS Sándor, *Részletek a nyelvújítási harcz történetéből. I.* = *Katholikus Szemle*, 1890, 365–385.
- [128] TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett* = *ItK*, 2001/3–4, 316–324.
- [129] TELEKI József, *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által (1820)*, Szépirodalmi, h. n., 1988.
- [130] TELEKI Sámuel *Úti naplója*, szerk. DR. IMRE Sándor, Marosvásárhely, 1908.
- [131] TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebbi időktől a jelen korig. Rövid előadásokban. 1864–1865*, Szépirodalmi, h. n., 1987.
- [132] TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története. Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig. 1867*, Szépirodalmi, h. n., 1987.
- [133] TOLNAI Vilmos, *Kalmár György nyelvújító törekvései*, Magyar Nyelvőr, 1900, 165–168.
- [134] TÖNNIES, Johann Heinrich, *Joh. Henr. Tönniens heilige Bekentnislehre der vernünftigen Gottesgelertheit: oder vernunft- und schriftmäßige Betrachtungen von den Eigenschaften und Werken Gottes*, Waisenhaus, Halle, 1766.
- [135] UNGEHEUER, Gerold, *Sprache und symbolische Erkenntnis bei Wolff = Christian Wolff. 1679–1754. Interpretationen zu seiner Philosophie und deren Wirkung*, hrsg. v. Werner SCHNEIDERS, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1983 (Studien zum achtzehnten Jahrhundert, 4).

- [136] VATER, Johann Severin, *Pasigraphie und Antipasigraphie; oder über die neueste Erfindung einer allgemeinen Schriftsprache für alle Völker, und von Wolkens, Leibnitzens, Wilkins's und Kalmár's pasigraphischen Ideen*, Weissenfels und Leipzig, 1799.
- [137] WALLMANN, Johannes, *A pietizmus*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2000.
- [138] WARBURTON, William, *The Divine Legation of Moses Demonstrated, on the Principles of a Religious Deist, from the Omission of the Doctrine of a Future State of Reward and Punishment in the Jewish Dispensation*, London, 1742².
- [139] WEIGELT, Horst, *J. K. Lavater. Leben, Werk und Wirkung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1991.
- [140] WIX Györgyné–KIS Elemérné, *Kalmár György szótártöredéke 1781-ből* = Magyar Könyvszemle, 1991, 261–264.
- [141] WEÖRES Sándor, *Kalmár György SUMMÁ-járól* = [55, 233–239.].
- [142] WRIGHT, Elizabeth, *Modern pszichoanalitikus kritika = Bevezetés a modern irodalomelméletbe. Összehasonlító áttekintés*, szerk. Ann JEFFERSON–David ROBNEY, Osiris Kiadó, Budapest, 1995, 165–187.
- [143] ZVARA Edina, „*A keresztyén olvasóknak*”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16-17. században*, Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- [144] ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Kollégium és a magyar irodalom*, Debrecen, 1940.